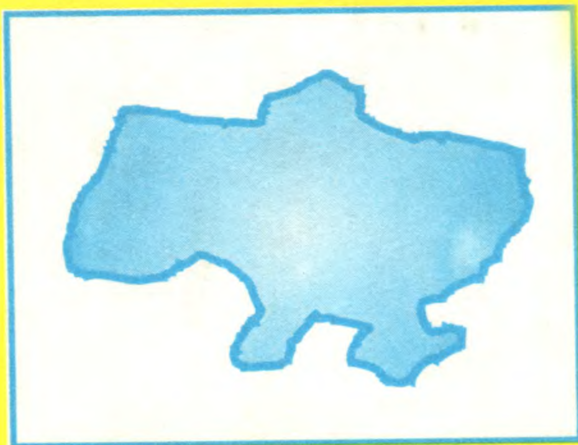
ЕТНІЧНИЙ ДОВІДНИК

ЕТНІЧНІ МЕНШИНИ В УКРАЇНІ

ЦЕНТР ЕТНОСОЦІОЛОГІЧНИХ ТА ЕТНОПОЛІТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
ІНСТИТУТУ СОЦІОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ
МІНІСТЕРСТВО УКРАЇНИ
У СПРАВАХ НАЦІОНАЛЬНОСТЕЙ ТА МІГРАЦІЇ
ІНСТИТУТ ЕТНІЧНИХ, РЕГІОНАЛЬНИХ ТА ДІАСПОРОЗНАВЧИХ СТУДІЙ

ЕТНІЧНИЙ ДОВІДНИК

ЕТНІЧНІ МЕНШИНИ В УКРАЇНІ

Київ - 1996

У довіднику подаються відомості про сучасну етнонаціональну структуру українського суспільства.

Для фахівців та всіх, хто цікавиться інформацією щодо етнічних меншин, які проживають на території України.

Авторський колектив

Лариса Аза, Василь Бедзір, Ігор Винниченко, Олена Гриценко, Олександр Данильченко, Ярослав Дашкевич, Тетяна Загороднюк, Євген Ісип, Кирило Кейданський, Олена Клевцова, Тетяна Клинченко, Тетяна Комаренко, Олена Малиновська, Андрій Малюк, Володимир Матвеєв, Ніна Музиченко, Ярослав Невелюк, Вікторія Павленко, Анатолій Пономарьов, Тетяна Рудницька, Ігор Самарцев, Яніна Самборська, Володимир Трощинський, Джу Хун, Катерина Чернова, Богдан Чирко, Анатолій Шевченко, Галина Щерба

СХВАЛЕНИЙ ВЧЕНОЮ РАДОЮ ЦЕНТРУ ЕТНОСОЦІОЛОГІЧНИХ ТА ЕТНОПОЛІТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ІНСТИТУТУ СОЦІОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ

Редактори Ярослава Собко, Тетяна Хорунжа

$\frac{\text{Е 5001000000-2}}{96}$ без об'яви

ISBN 5–87534–108–4

ДО ЧИТАЧА

У нинішніх умовах етнополітичного ренесансу відбувається конституювання етнічних меншин як структурних компонентів нашого суспільства, однією з основних ознак якого є зростання рівня етнічної самосвідомості українців, представників різних етносів, пошук свого етнічного коріння, прагнення зберігати свою ідентичність, традиції й звичаї, пов'язані з їхнім походженням.

Сучасний поліетнічний склад населення України сформувався переважно з автохтонного населення, передовсім українців, й певною мірою, у перших поколіннях, росіян і білорусів, та з мігрантів, які у різні періоди, починаючи ще з часів Київської Русі, прибували на нинішню територію України й осідали тут, почасти створюючи компактні поселення. Різною мірою інтегрованим вихідцям з понад 120 етносів, які мешкають на території України, вдалося зберегти свою самобутність і ступінь організації внутрішнього життя в етнічних спільнотах.

Запропонований "Етнічний довідник" є спробою у стислій формі відтворити сучасну етнонаціональну структуру українського суспільства. Інформація про представників того чи іншого етносу, яка подається у довіднику, має на меті познайомити читачів з основними характеристиками тих народів, вихідці з котрих проживають сьогодні в Україні, показати, які шляхи привели їхніх представників в Україну, як останні самоконституюються й інтегруються в українське суспільство, а також їхній вклад у розвиток культури України, діяльність етнічних організацій тощо.

Видання довідника про етнічні меншини є першим кроком на виконання спільного проекту Міністерства України у справах національностей та міграції, Центру етносоціологічних та етнополітичних досліджень Інституту соціології НАН України,

Інституту етнічних, регіональних та діаспорознавчих студій, яким передбачається підготовка й видання ще двох книг "Етнічного довідника", присвячених теоретичним питанням етносу й міжетнічної взаємодії та формуванню державної етнополітики України.

Видавці першої книги довідника розглядають його як пілотне й висловлюють свою готовність до конструктивної співпраці з метою поліпшення даного видання й стимулювання подібних проектів.

Володимир Євтух,
Міністр України у справах національностей та міграції,
член-кореспондент НАН України

АБАЗИНИ (самоназва — абаза). Народ, який проживає на Північному Кавказі, переважно у Карачаєво-Черкесії, а також у Туреччині та арабських країнах, куди А. переселилися у 2-й пол. XIX ст. Загальна кількість 44 тис. чол. Розрізняються субетнічні групи тапанта та шкарауа. А. належать до балкано-кавказької раси великої європеоїдної раси. Мова — абазинська, абхазо-адигейської групи північнокавказької сім'ї. Писемність на основі російської графіки. Віруючі А. — мусульмани-суніти. Основні заняття — землеробство, скотарство.

В Україні, за переписом населення 1989 р., А. налічувалося 113 чол.

Олена Клевцова (Київ).

АБХАЗИ (самоназва — апсуа) . Народ, корінне населення Абхазії (93,3 тис. чол.). Незначна частина проживає в Туреччині, куди А. переселилися у 2-й пол. XIX ст. Розрізняють субетнічні групи: абжуйська, гудаутська (бзибська), самурзаканська. А. належать до балкано-кавказької раси великої європеоїдної раси. Мова — абхазька, абхазо-адигейської групи північнокавказької сім'ї. Писемність на основі російської графіки. Віруючі А. — мусульмани-суніти .та православні. Традиційні заняття - землеробство, скотарство, а також бджільництво і мисливство.

В Україні, за переписом населення 1989 р., А. налічувалося 990 чол.

Олена Клевцова (Київ)

АВАРЦІ (самоназва — маарулал). Народ, корінне населення Дагестану. Кількість в Дагестані 496,1 тис. чол. (включаючи андо-цезькі народи та арчинців); частина А. проживає на півночі Азербайджану. Належать до балкано-кавказької раси великої європеоїдної раси. Мова — аварська, насько-дагестанської групи північнокавказької сім'ї. Писемність на основі російської графіки. Віруючі А. — мусульмани-суніти. Традиційні заняття — скотарство (вівчарство), землеробство, а також садівництво. Ремесла: ткацтво, виробництво килимів, мідного посуду, вичинка шкір.

В Україні, за переписом населення 1989 р., А. налічувалося 2677 чол.

Олена Клевцова (Київ).

АВСТРІЙЦІ (самоназва — естеррайхер). Народ, основне населення Австрії (близько 7 млн. чол.). Етнічна територія майже повністю збігається з державними кордонами. За межами Австрії значна кількість А. проживає у Південному Тиролі (провінція Трентино), який відійшов до Італії після першої світової війни, частина у ФРН, Швейцарії, Великобританії. Найбільше А. (іммігранти та їхні нащадки) проживає в країнах Америки (в США — 1,2 млн. чол.) та в Канаді (40 тис. чол.). Належать до середньоєвропейської раси великої європеоїдної раси. Мова — австрійський варіант німецької. Писемність на основі латинської графіки. 89% А. — католики, 6% — протестанти-лютерани.

Етнічну основу А. становлять давньогерманські племена баварів та алеманів, які в VI ст. осіли на території сучасної Австрії і злилися з романізованим населенням — кельтами, ретами.

В Україні, за даними перепису 1989 р., А. налічувалося 64 чол. Мову своєї національності вважали рідною — 20% , російську — 59%, українську — 12% А. В Україні діє Австрійське культурне товариство.

Кирило Кейданський (Київ).

АГУЛИ (самоназва — агул, агулар). Народ, який проживає у Дагестані (13,8 тис. чол.). А. належать до балкано-кавказької раси великої європеоїдної раси. Мова — агульська, наськодагестанської групи північнокавказької сім'ї. Віруючі А. — мусульмани-суніти. Традиційні заняття — скотарство (вівчарство) і землеробство. Розвинуті також килимарство, виробництво тканин, обробка дерева.

В Україні, за переписом населення 1989 р., А. налічувалося 78 чол.

Олена Клевцова (Київ).

АДИГЕЙЦІ (самоназва — адиге). Народ, який проживає в Адигеї (95,4 тис. чол.), а також у Краснодарському краї, Туреччині та арабських країнах, куди А. переселилися у 2-й пол. XIX ст. А. належать до різних типів балкано-кавказької раси великої європеоїдної раси. Мова — адигейська, абхазо-адигейської групи північнокавказької сім'ї. Писемність на основі російської графіки. Віруючі А. — мусульмани-суніти. Основні заняття — землеробство, скотарство, садівництво.

В Україні, за переписом населення 1989 р., А. налічувалося 688 чол.

Олена Клевцова (Київ).

АЗЕРБАЙДЖАНЦІ (самоназва — азербайджанлилар). Народ, основне населення Азербайджану (5805,0 тис. чол.). Нащадки стародавнього населення території сучасного Азербайджану та Ірану. Загальна кількість близько 17 млн. чол. Проживають також в Ірані, Афганістані, Іраку, Туреччині. У XIX-на поч. XX ст. в офіційних російських документах А. називалися тюрками, татарами. Належать переважно до південної раси великої європеоїдної раси. Мова входить до південно-західної (огузької) підгрупи тюркської групи алтайської сім'ї. Писемність на основі арабської, в Азербайджані — російської графіки. Віруючі А. — мусульмани, здебільшого шиїти.

В Україні, за даними перепису 1989 р., А. налічувалося 36,9 тис.чол., з яких 29,2 тис. проживало у містах. Найбільше у Харківській, Дніпропетровській, Донецькій областях. Вважали рідною мову своєї національності 26,7 тис. А., російську — 9 тис. У той же час тільки 1,8 тис. чол. вільно володіли мовою своєї національності, а 21 тис. — російською. Українською мовою вільно володіли 2,3 тис. чол.

Яніна Самборська (Київ).

АЛБАНЦІ (самоназва — шкіпетар). Народ, основне населення Албанії (близько 3 млн чол.). Проживають також у республіках колишньої Югославії, Греції, Італії, Туреччині, Болгарії, Румунії, у республіках колишнього СРСР. Належать до динарського типу балкано-кавказької раси великої європеоїдної раси. Мова — албанська, окремої групи індоєвропейської сім'ї.

Переселення албанських колоністів на південь України відбувалося одночасно з міграцією інших вихідців з Балкан, які тікали від ісламізації і турецького гноблення, починаючи з сер. XVIII ст.- до 2-ї пол. XIX ст. На поч. XIX ст. А. було засновано у Південній Бессарабії с. Каракурт (нині Жовтневе Болградського р-ну Одеської обл.). У 1862 р. частина А. переселилась з цього села в Приазов'я, і на території теперішнього Приазовського р-ну Запорізької обл. було засновано села Тююшки (нині Георгіївка), Джандран (нині Гамівка) і Таз (нині Дівненське). А., як і греки, входили до складу так званого Албанського війська, яке було утворено із переселенців-колоністів після

російсько-турецької війни 1768-1774 рр. і підписання Яського мирного договору. У 1795 р. вони поселилися неподалік від Одеси в р-ні м-ка Олександрівка (докладніше див. Греки).

У 1784 р. до Криму прибула велика група А. із Молдавії (2353 чол.), яких мали включити до складу Албанського війська. Однак схильності до військової служби не виявили і були розселені в межах Таврійського півострова.

А., сучасні мешканці України, є нащадками переселенців у Добруджу з Південної Бессарабії. Переважно вони розселені у кількох етнічно змішаних селах. Крім албанської мови (за даними перепису населення 1989 р., нею володіли 53,2%), що відрізняється від літературної албанської, володіють російською і українською мовами. Кількість А. у сучасній Україні має тенденцію до зменшення, як результат процесу асиміляції.

За даними перепису населення 1989 р., А. в Україні проживало 3 343 чол., здебільшого в Одеській і Запорізькій областях. Таке сучасне розселення А. в Україні зумовлене історією балканської колонізації півдня України.

Євген Ісип (Київ).

АЛЕУТИ (самоназва — алеут, унанган). Народ, корінне населення Алеутських островів, півострова Аляска та деяких дрібних островів біля нього. Кількість 3 тис. чол. Частина А. (близько 550 чол.) проживає з поч. XIX ст. на Командорських островах (Росія). А. вважає себе частина ескімосів південно-західної та південної Аляски. А. належать до арктичної (ескімоської) раси. Мова — алеутська, ескімосько-алеутської сім'ї. Двомовні: переходять на англійську та російську мови.

Предки А. з'явились на сучасній території внаслідок міграції народів з Азії в Америку 10-12 тис. років тому. Назва "алеути" була дана росіянами після відкриття ними Алеутських островів і вперше зустрічається в документах 1747 р. Основні заняття до контактів з європейцями — мисливство і рибальство. Для А. традиційна віра в духів, шаманство.

В Україні, за переписом населення 1989 р., А. налічувалося 25 чол.

Олена Клевцова (Київ).

АЛТАЙЦІ (самоназва — алтай-кіжі). Народ, який проживає в Республіці Алтай, Алтайському кр., Кемеровській обл. У минулому А. — назва тюркомовних племен, які жили в Гірському

Алтаї. Загальна кількість — 70,8 тис. чол. Існують етнографічні групи: північні та південні А. Північні включають в себе такі групи: тубалари, челканці, або лебединці, кумандинці; південні — власне алтайці, або алтай-кіжі; теленгити, телеси, телеути. А. належать до південносибірської (туранської) раси. Мова входить до південносибірської (східнотюркської) підгрупи тюркської групи алтайської сім'ї. Поширена російська мова. Писемність з XIX ст. на основі російської графіки. З 1922 р. існує літературна мова на основі діалекту алтай-кіжі.

Північні А. сформувалися, певно, внаслідок тривалих контактів давніх тюркських, самодійських, кетських і угорських племен. Етнічну основу південних А. склали кочові тюркські племена, які належали з VI-VIII ст. до об'єднання тюркомовних племен теле і тугю (основне населення Тюркського та Уйгурського каганатів); вони змішалися з монгольськими племенами (XIII,XV-XVIII ст.). Основні заняття — скотарство, землеробство, рибальство, мисливство. Більша частина віруючих — православні, є баптисти та ін. Розвинуті міфологія, фольклор, епос.

В Україні, за переписом населення 1989 р., А. налічувалося 150 чол.

Олена Клевцова (Київ).

АМЕРИКАНЦІ. Народ, основне населення США. Кількість понад 250 млн чол. В антропологічному відношенні А. неоднорідні. Основа народу — представники різних європейських популяцій. У формуванні А. брали участь також представники великої негроїдної раси та малочисельні елементи американської. Окремою етнорасовою групою А. є афроамериканці. Мова — американський варіант англійської. Більша кількість віруючих — протестанти (методисти, баптисти та ін.), значна частина — католики.

Характерною рисою етнічної історії американського народу завжди було расове та етнічне різноманіття його компонентів. Перевага вихідців з Англії обумовила провідну роль англійської мови та культури в процесі формування американської етнічної спільності. Але англійські традиції зазнали культурного впливу вихідців з інших народів Європи, а також індіанців і африканців.

Американський народ став спільністю людей різноманітного етнічного та расового походження. Американська нація вклю-

чає ряд неасимільованих етнічних груп, представники яких мають подвійну етнічну свідомість: американські італійці, американські німці тощо.

В Україні, за переписом населення 1989 р., А. налічувалося 11 осіб.

Олена Клевцова (Київ).

АНГЛІЙЦІ (самоназва — інглиш). Народ, основне населення Великобританії. Кількість понад 60 млн чол. Проживають також в Австралії, ПАР, Канаді, США, Новій Зеландії, Індії. Належать до атланто-балтійської раси великої європеоїдної раси. Мова — британський варіант англійської мови західногерманської підгрупи германської групи індоєвропейської сім'ї. Писемність на основі латинської графіки. Більша частина віруючих — протестанти-англіканці, є католики та ін.

Етнічну основу А. склали германські племена — англи, сакси, юти і фрізи, які в середині I тис. н.е. асимілювали давнє кельтське населення (бритів). У кін. VI-на поч. VII ст. сформувалися ранньофеодальні королівства англосаксів; у VII-X ст. у боротьбі з вікінгами, які мали значний вплив на мову та культуру англосаксів, утворилася англосаксонська етнічна спільність. Важливою подією в етнічній історії А. було нормандське завоювання Англії (1066 р.). У XII-XIII ст. відбувалася етнічна консолідація — злиття англосаксонського населення з франкомовними норманами. На формуванні багатьох рис характеру та побуту А. позначилося поширення з кін. XVI ст. пуританізму, який заохочував аскетизм, працелюбність, релігійність.

В Україні, за переписом населення 1989 р., А. налічувалося 58 чол.

Олена Клевцова (Київ).

АРАБИ (самоназва — аль-араб). Група народів, метаетнічна спільність. В Азії складають більшість населення Бахрейну, Йорданії, Іраку, Йємену, Катару, Кувейту, Ливану, Об'єднаних Арабських Еміратів, Оману, Саудівської Аравії, Сирії; в Африці — Алжиру, Західної Сахари, Єгипту, Лівії, Мавританії, Марокко, Судану, Тунісу. Проживають також у Туреччині, Ірані, Афганістані, Індонезії. Чисельність близько 167 млн чол., з них в Азії — понад 56 млн, в Африці — понад 107 млн чол. А. належать до індо-середземноморської раси великої європеоїдної раси. Мова —

арабська, південної підгрупи західносемітської групи афроазійської сім'ї. Писемність на основі арабської графіки. Більшість А. сповідує іслам. Переважають суніти; є шиїти різних напрямів, у тому числі друзи й нусайрити; ібадити. Серед арабів-християн — копти Єгипту, мароніти та православні Ливану, мелькіти (Ливан, Сирія, Йорданія та ін.).

Починаючи з епохи арабських завоювань (VII ст.), етнонім А. перетворюється на самоназву аравійських племен, що склали арабську народність. Розпад Османської імперії (кін. XIX-поч. XX ст.), визвольна боротьба проти європейських колоніальних держав у XX ст. привели до подальшої консолідації арабських націй. Більшість А. — селяни-фелахи, зайняті землеробством, скотарством, садівництвом. Фольклор А. став джерелом класичної арабської поезії, впливаючи на світову культуру в цілому.

В Україні, за переписом населення 1989 р., А. налічувалося 1240 чол.

Олена Клевцова (Київ).

АССИРІЙЦІ (самоназва — атурая, сурая, халдеї). Народ, який населяє країни Близького Сходу та Закавказзя. Загальная кількість 350 тис. чол. Належать до індо-середземноморської раси великої європеоїдної раси. Мова — ассирійська (новосирійська, новоарамейська, сирійська). Віруючі А. — християни.

На територію України кілька тисяч А. потрапили в роки першої світової війни, рятуючись від турецького геноциду в Закавказзі. Це були переважно бідні селяни, біженці з Карського округу Туреччини. В 20-х рр. А. жили невеликими громадами в містах, переважно на півдні та південному сході України. В той час вони являли собою досить злюмпенізовану масу, в якій майже ніхто не володів ні українською, ні російською мовами. Через це адаптація до нових умов життя відбувалася в них складно і повільно. Не маючи освіти та міських професій, більшість А. змушена була займатись некваліфікованою працею, що не забезпечувала матеріального добробуту. Тому в цей період місцевими органами по роботі серед національних меншин, поряд з прагненням задовольнити їхні побутові та культурно-освітні потреби (відкриття у великих містах ассирійських класів в українських школах, лікнепів для дорослих рідною мовою та ін.), робились спроби залучення їх до землеробства

шляхом наділення землею в південних р-нах України. Міські жителі об'єднувалися в артілі кустарів.

Більшість А., що жили в Україні, зберегли громадянство іноземних держав. З часом багато хто з них повернувся в країни Близького Сходу, або виїхав до Закавказзя та на Чорноморське узбережжя. Невелика кількість А., що залишилася в Україні, нині дуже малочисельна й розпорошена, значною мірою асимільована і фактично не складає певної етнічної спільності (2759 чол.). Ці обставини значно ускладнюють їхнє національне відродження й розвиток в умовах незалежної України. Щоправда, у 1995 р. в Україні вже існувало 4 ассирійські товариства.

Олександр Данильченко (Київ).

АФГАНЦІ (самоназва — пуштуни; на Заході розселення — паштани, на Сході — пахтани). Народ в Афганістані (9,5 млн чол.) та в Північно-Західному Пакистані (15 млн чол.). А. належать до індо-середземноморської раси великої європеоїдної раси. Мова — афганська, (пушту, або пашто) східної підгрупи іранської групи індоєвропейської сім'ї. Писемність на основі арабської графіки. Віруючі А. — мусульмани-суніти, є шиїти.

Афганська народність сформувалася переважно в XVI-XVIII ст. одночасно із складенням перших державних утворень. А. відстояли свою незалежність в англо-афганських війнах 1838-1842, 1878-1880, 1919 рр., що сприяло зміцненню етнічної спільності А. Значний вплив на характер етнічних процесів в Афганістані мали Квітнева революція 1978 р. та громадянська війна, що й донині точиться у країні. Нестабільність політичної атмосфери спричиняє активізацію еміграційних процесів, у тому числі і до країн СНД.

В Україні, за даними перепису 1989 р., А. налічувалося 360 чол. З них 292 чол. вважали рідною мову своєї національності, а 52 — російську. Українською мовою А., які проживали в Україні, практично не володіли.

Яніна Самборська (Київ).

БАЛКАРЦІ (самоназва —таулула). Народ, корінне населення Кабардино-Балкарії. Загальна кількість 85,1 тис.чол. Б. розселені по північних схилах центральної частини Кавказького хребта. Належать до балкано-кавказької раси великої європеоїдної раси. Віруючі Б. — мусульмани-суніти. Мова — карачаєво-

балкарська, кипчацької (західної) підгрупи тюркської групи алтайської мовної сім'ї. Писемність на основі російської графіки.

В етногенезі Б., як і споріднених їм карачаєвців, значну роль відігравали кипчацькі (половецькі) кочівники, котрі асимілювали місцеве й аланське населення. Основні заняття — скотарство, рільне терасне землеробство, мисливство.

В Україні, за даними перепису 1989 р., Б. налічувалося 244 чол.

Ніна Музиченко (Київ).

БАШКИРИ (самоназва — башкорт). Народ, корінне населення Башкирії (Башкортостан). Основна частина Б. проживає в горах Південного Уралу, в степах Зауралля і у лісостепу Приуралля. Загальна кількість 1449,2 тис. чол. Антропологічно Б. неоднорідні, тому що їхнє формування відбувалося у зоні інтенсивних контактів представників європеоїдної та монголоїдної рас. Частина Б. належить до субуральського типу проміжної уральської раси, друга частина — до східноєвропейського типу середньоєвропейської раси і третя — до типу південносибірської раси. Мова — башкирська, західної підгрупи тюркської групи алтайської сім'ї. Віруючі Б. — мусульмани-суніти.

У формуванні етногенезу Б. брали участь давнє корінне фінно-угорське населення, а також тюркомовні кочівники-скотарі, що прийшли в VII-X ст. з півночі Середньої Азії і півдня Сибіру. У минулому основне традиційне заняття - напівкочове скотарство (коні, вівці, велика рогата худоба). Б. також займалися мисливством. Відоме народне свято — сабантуй, свято плуга, що проводили напередодні або після закінчення польових робіт. У фольклорі важливе місце посідає героїчний епос, казки, пісні, танці.

В Україні, за даними перепису населення 1989 р., Б. налічувалося 7402 чол. Здебільшого проживають у містах. В Україні існує національно-культурне товариство Б., яке є основним осередком збереження башкирської етнічності в країні.

Ніна Музиченко (Київ).

БЕЛУДЖІ (самоназва — балуч, балоч). Народ, який проживає на півдні Пакистану (Белуджистан, частково Сінд), а також в Ірані, Афганістані, арабських країнах (Катар, Оман та ін.), Туркменії, Таджикистані. Загальна кількість 4850 тис. чол. Б. належать до індо-середземноморської раси великої європеоїдної раси. Мова — балучі, північнозахідної підгрупи іранської

групи індоєвропейської сім'ї. Віруючі Б. — переважно мусульмани-суніти. Традиційні заняття — скотарство й рільництво. Б. мають багатий фольклор: героїчні та ліричні пісні, балади, билини, казки тощо.

За переписом населення 1989 р., Б. в Україні налічувалося 45 чол.

Лариса Аза (Київ).

БІЛОРУСИ (самоназва — беларуси). Народ, основне населення Білорусі (7904,6 тис.чол.). Загальна кількість близько 10,5 млн чол. Належать переважно до східно-європейського типу середньоєвропейської раси (у межах великої європеоїдної раси). Мова — білоруська, східної підгрупи слов'янської групи індоєвропейської сім'ї. Віруючі Б. переважно православні, близько 25% — католики.

Поселення Б. на етнічній території українського народу почалося ще в ранньому середньовіччі. Історичні джерела донесли до нас імена багатьох майстрів, вихідців з Полоцької, Туровської, Мозирської земель, які жили й працювали в Києві.

Важливу роль у взаємовідносинах українського й білоруського народів доби середньовіччя відігравали переселення, пов'язані з антифеодальною боротьбою. Значна частина білоруського населення, що в ході цієї боротьби в XVI-XVII ст. перейшла в Україну, осідала в містах, зокрема в Києві, Черкасах, Каневі, Звенигороді, Луцьку. В степовому Подніпров'ї селилися відходники з білоруських земель, які займалися рибальством і мисливством.

Під час Визвольної війни українського народу 1648-1654 рр. велика кількість Б. рятувалася від терору шляхти на українських землях.

У 2-й пол. XVII- 1-й пол. XVIII ст. переселення Б. в Україну значно зросло. Відбувалося воно переважно в трьох основних формах: втечі селян на вільні землі від феодального гніту, примусового переселення кріпаків поміщиками та відхідництва. Вихідці з Білорусі поселялися на спустошених війнами Подніпров'ї, Поділлі, Волині. Чимало білоруських сіл виникло на Рівненщині, Слобожанщині, у верхів'ях р.Сули.

У 2-й пол. XVIII ст. переселення Б. в Україну тривало, почасти набуваючи нових форм. Зокрема в 1794 р. до Катеринослава з Могилівської губернії було переведено Дубровненську

суконну мануфактуру разом з приписаними до неї селянами в кількості 285 сімей. Цим, по суті, було покладено початок розвитку промисловості на півдні України. У цей період значно зростає відхідництво, причому не лише на сезонні роботи, а й пов'язане з добуванням солі та ремісництвом, на Чернігівщину, а також в міста Київ, Кременчук, Катеринослав, Херсон. Чимало відхідників зрештою залишалися там на постійне проживання.

Наприкінці XVIII — 1-й пол. XIX ст. великих масштабів набуло переселення поміщицьких селян з білоруських вотчин на вільні землі Причорномор'я. Внаслідок цього з'явилися білоруські села на Миколаївщині, в межиріччі Інгульця та Інгулу. Неподалік, на Єлисаветградщині, жили й переведені з Білорусі військові поселенці.

Нова ситуація виникла в 30-40-х рр. XIX ст. Тоді на південь України було переселено декілька тисяч сімей дрібної білоруської шляхти, позбавленої дворянських звань після польського повстання 1830-1831 рр. Переселення селян-однодворців колишніх білоруських дворян мало місце і в 1846 р.

Суттєвим фактором зміни етнічної ситуації в Україні в XIX ст. стали втечі сюди, переважно на південь, білоруських селян-кріпаків. Особливого розмаху й масовості цей селянський рух набув в 20-30-х рр.

У цілому протягом XIX ст. інтенсивність міграції з Білорусі в Україну посилювалась і досягла досить значних розмірів. За переписом 1897 р., лише в Київській губернії Б. нараховувалося 6395 чол.

У 2-й пол. XIX ст. характер та спрямування міграційних процесів дещо змінюються. У зв'язку з вичерпанням фонду вільних земель на півдні України більшість білоруських переселенців цього періоду зрештою ставали робітниками на промислових підприємствах Поділля, а також Донбасу й Придніпров'я, які швидко розвивались. Індустріальна праця й міський спосіб життя, що прийшли на зміну порівняльній замкнутості колишніх сільських громад, значно прискорили процеси розмивання й асиміляції відносно малочисельного білоруського населення України. Цьому значною мірою сприяла близькість мов та спорідненість культур двох сусідніх народів, що мали також чимало спільних рис у господарчому житті та побуті. Особливої інтенсивності асиміляційні процеси набули вже в XX ст.

В роки першої світової та громадянської воєн міграція з Білорусі в Україну різко скоротилась і лише з середини 20-х рр. почала поволі зростати. Важливу роль у збільшенні кількості білоруського населення в Україні, як і в розвиткові економічних та культурних зв'язків двох республік, в цей період відігравав такий доволі специфічний фактор, як сезонні робітники. Відродження зруйнованої війнами економіки країни розпочиналося з відбудови об'єктів першочергової ваги, зокрема шахт Донбасу, а також металургійних і машинобудівних підприємств Півдня. Майже половина сезонних робітників з Білорусії прямувала у Донбас. Якщо в 1924/25 рр. їх було 6,2 тис. чол., то в 1925/26 рр. — вже 21,3 тис. чол.

Ще одним суттєвим шляхом зростання чисельності Б. в Україні ставало сільськогосподарське переселення. В сер. 20-х рр., коли малоземелля й перенаселення білоруського села давалися взнаки найвідчутніше, воно набуло значного розмаху. За першу половину 1924 р. лише з Гомельської губернії на південь України переселилося 1125 чол.

Загалом у зазначений період в Україні проживало близько 76 тис. Б. Однак переважна більшість їх була розселена дуже розпорошено в українсько-білоруському пограниччі та в індустріальних центрах Донбасу й Півдня, не утворюючи скільки-небудь компактних етнічних масивів. Ця обставина в умовах форсованої індустріалізації та швидкого зростання кількості робітників прискорювала їхню асиміляцію і втрату ними національних ознак.

Статистичні дані свідчать про те, що в 1926 р. на будівництві нових промислових гігантів Донбасу та Придніпров'я за оргнабором працювало понад 10 тис. робітників-білорусів, а в 1930-31 рр. їхня кількість зросла до 34 тис. чол. Аналогічна ситуація повторилася в 1943-50-х рр., у період післявоєнної відбудови промисловості Донбасу та Півдня. Тоді знов дещо зросла кількість Б. у цих регіонах України, а потім почалося неухильне і дедалі швидше її зменшення.

У 1989 р. етнічна група Б. нараховувала 440,0 тис. чол., що складало 0,9% населення України. Протягом тридцятирічного періоду з 1959 р. чисельність Б. зросла на 51,3%. Таке інтенсивне кількісне зростання білоруської етнічної групи пов'язане, в першу чергу, з активними міграційними процесами. Іншою

вагомою причиною збільшення чисельності Б. стало те, що в повоєнний період рівень народжуваності у Б. України був значно вищим, ніж в інших етнічних груп (28,7 чол. на 1000 чол. у Б. проти 19,4 чол. у росіян і 21,4 чол. в українців у 1959 р.). Найвищий серед інших етнічних груп відсоток осіб, які народилися поза межами України (в 1989 р. він досягав 65,4%), підтверджує, що Б. є новим населенням України, що більшість з них є переселенцями. Нині Б. розселені досить рівномірно по всій території України. Для них характерним є, як правило, дисперсне розселення у всіх, без винятку, областях. Найбільшу їхню частку статистика фіксує в Донецькій обл., де проживає 17,5% усіх Б. України. Переважна більшість білоруського населення України є жителями міст. Питома вага городян в цій етнічній групі в період 1959-1989 рр. постійно зростала і наприкінці 80-х рр. досягла майже 80%. Якщо в 1959 р. мешканці міст серед Б. складали 73,3%, то у 1989 р. - вже 79,3%. Найбільша частка городян-білорусів відмічається в Донецькій (93,7%) і Луганській (92,9%) областях. Тільки в одній області - Рівненській - сільські жителі серед Б. складають більшість (68,6%). Саме тут, у смузі українсько-білоруського пограниччя в Сарненському і Рокитнянському р-нах розташовані села, що є основним масивом більш-менш компактного проживання Б. на терені України, де вони мешкають разом з українцями та в українському оточенні. Значна частка сільського населення спостерігається серед Б., що живуть у Кіровоградській (42,3%), Миколаївській (36,1%) та Полтавській (32,3%) областях. Тут їх оточення, особливо у Миколаївській області, є, значною мірою, етнічно змішаним.

Вивчення мовної ситуації, що склалася в етнічній групі Б., показало, що тільки 35,5% Б. вважало рідною мовою білоруську, 55,2% - рідною мовою визнавало російську. Зрештою, менш як половина білоруського населення України (48,5%) констатувала в 1989 р. вільне володіння мовою своєї національності. З 1970 р. по 1989 р. питома вага Б., котрі вільно володіють українською мовою, зросла з 22,7% до 27,9%, з яких 9,3% цю мову вважали своєю рідною.

За показниками рівня освіти білоруська етнічна група на сьогоднішній день займає четверте місце серед інших етнічних спільнот України. Якщо у 1959 р. частка Б. з вищою освітою складала 2,6%, то наприкінці 80-х рр. ця частка значно зросла і

в 1989 р. становила 11,6% (у містах - 13,6%, на селі - 3,3%). Серед трудоактивного білоруського населення цей показник досяг 14,4%.

Пропорції соціально-професійного складу трудоактивної частини білоруської етнічної групи, що певною мірою віддзеркалюють статусні позиції цієї етнічної меншини на соціальній драбині українського суспільства, на рубежі 80-х та 90-х рр. мали такий вигляд: керівники - 3,89%, спеціалісти - 21,35%, службовці-неспеціалісти - 6,37%, робітники - 59,50%, селяни - 8,90%. Приблизно половина трудоактивних Б. зайнята в індустріальному промисловому виробництві та сільському господарстві. Значною також є частка Б., які працюють у гірничовидобувній промисловості.

Дослідження, проведені українськими етносоціологами наприкінці 80-х - на поч. 90-х рр., свідчать, що як освітній, так і загальний трудовий потенціал білоруської етнічної групи знаходиться на досить високому рівні, етнокультурне життя поступово пробуджується, а позитивні етнічні самопочуття та досить толерантне ставлення з боку іншоетнічного оточення створюють можливості нормального розвитку Б. у державі Україна.

Олександр Данильченко, Тетяна Рудницька (Київ).

БОЙКИ. Етнографічна група українського етносу, що розселена у передгір'ї Карпат і Закарпатті (Долинський та частина Рожнятівського р-нів Івано-Франківської обл., Сколівський, Турківський, частина Стрийського, Дрогобицького, Самбірського та Старосамбірського р-нів Львівської обл., Воловецький та частина Міжгірського і Великоберезнянського р-нів Закарпатської обл.).

Стосовно походження та етимології назви "бойки" існує цілий ряд гіпотез - одні пов'язують її з особливостями психічного складу: "бойки" — сміливі (гіпотеза П.Й.Шафарика), "бойки" — від слова "боятися" (А.А.Потебня); "бой" — віл, що характеризувало бойків-землеробів, котрі обробляли землю волами і були працьовитими; інші гіпотези пов'язували походження Б. з особливостями їхніх мовно-діалектних ознак (І.Г.Верхратський) — частим вживанням частки "боє" у значенні "так"; з антропонімом "Бойко" (М.Л.Худаш) — прізвищем людини, яка об'єднала етноплемінне утворення Б. Достатньо

обгрунтованою гіпотезою походження назви Б. є й така, що пов'язує її з етномімом "бойї", прибраним частиною кельтських племен, які мігрували у VI ст. на Балкани і в Карпати (гіпотеза І.М.Вагилевича, Я.Ф.Головацького та ін.).

Історично доля Б. та особливість природного середовища, у якому вони жили, сформували локальну своєрідність побуту і культури, котрі відзначалися особливою стриманістю. Невибагливість життєвого укладу та традиційно-побутової культури підсилювалась специфікою їхніх господарських занять — переважно підсічним землеробством, солеварінням та розведенням великої рогатої худоби.

Господарсько-побутова спрощеність проявлялася, зокрема, у порівняно вузькому асортименті культур (ячмінь, овес), у землеробських знаряддях праці, розкиданості окремих господарств, великої кількості курних та напівкурних хат, збідненості харчового раціону тощо.

Разом з тим Бойківщина уславилася монументальною дерев'яною архітектурою, розгалужденою демонологічною системою, різноманітними формами колективної взаємодопомоги, раціональним механізмом регулювання громадських і сімейних відносин та налагодженням соціального життя (через сільську громаду).

Анатолій Пономарьов (Київ).

БОЛГАРИ (самоназва). Народ, основне населення Болгарії (понад 8,8 млн чол.). Загальна кількість понад 9,4 млн чол. Б. належать до індо-середземноморської раси великої європеоїдної раси. В окремих р-нах переважають риси балкано-кавказької раси. Деякі групи близькі до представників середньоєвропейської раси. Мова — болгарська, південної підгрупи слов'янської групи індоєвропейської сім'ї. Віруючі Б. переважно православні, є невеликі групи католиків і протестантів, значна група мусульман.

Поселення Б. в Україні мають багатовікову історію. Переселення їх сюди почалося ще в 2-й пол. XVIII ст. і тривало до кінця 70-х рр. XIX ст. Цей процес був пов'язаний з османським ярмом в Болгарії, кінець якому поклала російсько-турецька війна 1877-78 рр.

Заселення південних рубежів імперії біженцями з Балкан передбачало спочатку створення з їхнього середовища військових формувань, необхідних для захисту кордонів від зовнішніх

ворогів. На поч. XIX ст. переміг урядовий курс на освоєння Б. безлюдних південних степів і розвиток тут за їхньою допомогою землеробства, тваринництва, торгівлі, ремесла. У далекосяжних імперських планах у південних слов'янах — російських підданих вбачався своєрідний міст між Росією і Балканами, придатний для поширення там російського впливу.

Б. селилися компактними групами, засновуючи болгарські колонії. Вони осідали і в українських містах (Одесі, Херсоні, Миколаєві, Ніжині, Києві), де займалися торгівлею і частково ремеслом. Займалися городництвом, садівництвом, тютюнництвом. Надлишки сільськогосподарської продукції сприяли розвитку торгівлі.

Господарська і культурно-просвітницька діяльність місцевих Б. мала велике значення не тільки для економічного і культурного розвитку українських і молдавських земель, але і для стимулювання освітнього та національно-визвольного руху в Болгарії. Болгарські колоністи зробили значний внесок у національне визволення Болгарії.

У часи громадянської війни в Україні, коли тут протистояли насамперед сили Української Народної Республіки, Радянської України, Збройних сил Півдня Росії, окремі представники болгарського населення опинилися у різних таборах. Однак основна маса Б. стояла осторонь політичної боротьби і здебільшого вороже зустріла радянську владу. Нестабільна обстановка, голод 1921-23 рр. змушували деяких колоністів покидати обжиті місця і повертатися до Болгарії.

Проте, незважаючи на трагічні події більшовицького перевороту і громадянської війни, на півдні України Б. складали значну кількість населення. У 1920 р. у 40 болгарських селах Таврії, в основному в Бердянському повіті, проживало 100 тис. Б., на Херсонщині в 10 болгарських селах мешкала та сама кількість, що і в Таврії, в 15 болгарських селах Криму нараховувалося 45 тис. чол. Дещо меншу кількість Б. зафіксував перепис 1926 р.: 223,1 тис.чол., що складали 0,6% населення республіки.

Процес виникнення в Україні національних р-нів розпочався в 1920-х рр. У 1924 р. на Мелітопольщині були сформовані Романівський (у 1925 р. перейменований на Коларівський) і Цареводарівський (у 1927 р. перейменований на Ботєвський) р-ни.

У 1925 р. з болгарських сіл Ленінського р-ну на Одещині створюється Великобуялицький (у 1926 р. перейменований на Благоєвський), у 1927 р. в Першотравневому окрузі — Вільшанський р-ни.

Владними структурами в місцях проживання Б. стали виборні сільські Ради. У 1925 р. існувало 33 болгарські сільські Ради, що охоплювали 44 населені пункти; у 1927 р. — вже було 45 болгарських сільських Рад; а перед ліквідацією національних р-нів у 1939 р. налічувалося 52 болгарські сільські Ради.

Поряд із створенням місцевих болгарських сільських Рад з кінця 1924 р. у болгарських районних центрах організовуються судові органи влади. Ними були 4 болгарські судово-слідчі камери. Вони мали свої штати судів, судовиконавців, слідчих, які знали болгарську мову і вели нею діловодство.

Оскільки болгарське населення України в основному займалося землеробством, то й увага болгарських центральних та місцевих органів влади була прикута до розвитку тут сільського господарства. На поч. 1920-х рр., коли починався процес колективного ведення сільського господарства, в нього включилася тільки певна частина незаможних Б. Про це свідчить кількість у 1924 р. колективних господарств Цареводарівського (Ботєвського) р-ну, а саме 3 комуни і 5 артілей, що займали 5,5% оброблюваної в р-ні землі.

Промисловість у болгарських національних р-нах була представлена переважно виробництвом по переробці продукції сільського господарства.

Окрім економічних важелів соціалізації села, радянська влада застосовувала і політичні, насамперед агітацію та пропаганду. Її в маси несли комуністична партія і громадські організації, якими вона керувала.

Проте справжньої опори в болгарському середовищі комуністична партія не мала. Партосередків нараховувалося одиниці і були вони малочисельні. Зокрема, у 1925 р. в трьох болгарських р-нах, та й то переважно в Цареводарівському, діяло 15 первинних організацій КП(б)У, що об'єднували 22 членів партії. Та сама ситуація спостерігалася і в комсомолі. Серед громадських організацій порівняно поширеними були комітети незаможних селян, Міжнародна організація допомоги борцям революції, Червоний Хрест, Товариства друзів авіаційної і хімічної промисловості.

Післяжовтнева розруха позначилася на шкільній справі. У 1924/25 учбовому році діяли 43 болгарські школи, тобто менше, ніж до революції. В них навчалися 4314 учнів і працювали 98 вчителів. Зацікавленість влади у сприйнятті друкованого слова широкими верствами населення дала швидкі результати. Вже в 1925/26 навчальному році функціонували 74 болгарські школи, в яких налічувалося 7184 учні і 109 вчителів. В основному це були початкові школи. Семирічок нараховувалося одиниці і містилися вони в районних центрах або великих селах, таких як Великий Буялик, Кубагці, Каторижино та ін.

Педагогічну освіту Б. здобували у Преславському болгарському педтехнікумі, що відновив свою роботу у формі педкурсів у 1921 р. і набув статусу середнього спеціального закладу у 1924 р. У ньому навчалося щорічно близько 150 студентів, розподілених по 4-х групах. При педтехнікумі діяли тритижневі курси підвищення кваліфікації вчителів. У 1930-ті рр. вчителів болгарських шкіл випускав болгарський сектор Одеського педінституту, що мав три факультети.

Потреби у спеціалістах сільського господарства забезпечувала Преславська агропрофшкола, в трьох групах якої щорічно навчалося 80 чол. У 1931 р. школа була реорганізована у сільськогосподарський технікум з трьома факультетами: виноградарства, садівництва та інтенсивних культур. У 1932 р. був відкритий болгарський сектор при Одеському сільськогосподарському інституті.

В учбових закладах України, за національним складом у відсотках до загальної кількості учнів і студентської молоді, Б. складали: у вузах — 0,1%, технікумах — 0,2%, робітничих факультетах — 0,2%. Тобто менш як відсоток загальної кількості болгарського населення України (0;6%).

Радянська влада надавала важливого значення культурно-просвітній роботі серед національних меншин, що мала велике пропагандистське навантаження. В сер. 1920-х рр. у болгарських національних р-нах був 1 клуб, 19 сільбудів, 26 хат-читалень, 30 бібліотек.

У культурно-освітній роботі серед болгарського населення України важливе місце належало болгарським секторам Всеукраїнського відділення Центровидаву і Укрдержнацменвидаву. Випуск ними болгарською мовою суспільно-політичної, соц-

іально-економічної, науково-популярної, навчальної і художньої літератури фактично розпочався з 1926 р. З 1932 р. видання болгарської літератури повністю перейшло до болгарського сектора Укрдержнацменвидаву, що функціонував до початку Великої Вітчизняної війни. Всього Укрдержнацменвидав з 1926 по 1941 рр. опублікував близько 600 назв книг болгарською мовою загальним накладом понад 900 тис. примірників.

В Україні розвивалося болгарське театральне мистецтво. У 1926 р. з ініціативи Наркомосу із студентів і викладачів Преславського педтехнікуму була укомплектована болгарська театральна пересувна трупа, що обслуговувала болгарське населення Мелітопольського, Одеського округів і Криму. Наркомос став ініціатором створення і другого болгарського театру. 20 травня 1934 р. в Одесі із студентів болгарського сектора Одеського театрального училища і кращих драмгуртківців сформувався Болгарський колгоспний театр-студія ім. Георгія Димитрова.

З сер. 1930-х рр. більшовицький тоталітарний режим перейшов до відкритого імперського курсу. Розправившися з опозицією не тільки з патріотично-національних кіл, а й з середовища своєї партії, він вже не мав потреби маскуватися політикою "українізації" і "забезпечення прав національних меншин". Спочатку під прикриттям боротьби із "шпигунами" і "ворогами радянської влади" почалася розправа над відомими представниками національних меншин. Сталінські репресії не обминули Б. У першу чергу від них постраждала болгарська інтелігенція. Так, в Україні був знищений майже весь цвіт болгарської національної літератури.

Українська мова і мови національних меншин витіснилися з ужитку. Як наслідок цієї політики — створення численних прошарків "російськомовного" населення України.

Особливо русифікувалося населення східних і південних регіонів України, в тому числі і Б. Хоча, згідно з переписом 1970 р., в Україні проживало 234,4 тис. Б. (що становить 0,5% її населення), але не кожний з них володів рідною мовою.

Тепер основне болгарське населення України і Молдавії зосереджене в 57 болгарських селах, міське — переважно у містах Болграді та Ізмаїлі. Болгарські сільчани продовжують займатися скотарством і рільництвом. Традиційними галузями господарства залишилися городництво і садівництво, що дають найбільший вихід товарної продукції. Велика увага приділяється ви-

рощуванню винограду, під обробіток якого відведені значні земельні площі.

Найбільш компактно Б. заселений Болградський р-н на Одещині, що був створений у 1940 р. після возз'єднання Бессарабії з СРСР. Із 81,6 тис. жителів 19 населених пунктів р-ну основну частину складають Б.

Демократичні процеси в Україні, розбудова її державності дали змогу зрушити з місця придушене наприкінці 1930-х рр. національно-культурне відродження етнічних спільнот. Щодо болгарської меншини перші кроки в цьому напрямі вже зроблені. Процес національно-культурного відродження починається зі створення національних освітніх закладів, в першу чергу шкіл.

Так, в Одеській області у 33 загальноосвітніх школах болгарську мову як предмет вивчають 7746 учнів, у 25 школах діють факультативні групи, де навчанням рідної мови охоплено 1589 дітей. В Одеському університеті відкрито факультатив із вивчення болгарської мови та літератури. У м.Болграді відкрито болгарсько-українську гімназію (150 учнів). У Запорізькій обл. на базі 16 шкіл створено 47 факультативних груп по вивченню болгарської мови та історії. У Миколаївській обл. діють 2 факультативні групи.

Ведеться робота з підготовки кваліфікованих фахівців болгарських мови та літератури. Педагогічні кадри для шкіл в місцях, де компактно проживають Б., готують Ізмаїльський педінститут, Бердянський та Львівський університети. Білгород-Дністровське педагогічне училище (Одеська обл.) готує вчителів початкових класів (60 чол.) та вихователів дошкільних закладів (15 чол.).

У м.Одесі виходить болгарський тижневик "Роден край". Річний обсяг радіомовлення для Б. області складає 40 год., а через телерадіокомпанію "Крим" - 13 год. Культурно-мистецьке життя Б. представляють 107 самодіяльних художніх колективів.

В Одесі створено Асоціацію болгарських національно-культурних товариств і організацій України, яка об'єднала 8 товариств: товариство болгарської культури ".Содружество" (м.Приморськ Запорізької обл., 1992 р.), Товариство болгарської культури (м.Запоріжжя, 1991 р.), київське товариство болгарської культури "Родолюбие" (1990 р.), товариство болгар

"Алфатар" (с. Вільшанка Кіровоградської обл., 1990 р.), Болгарське культурно-освітнє товариство (с.Тернівка Миколаївської обл., 1989 р.), Болгарське товариство ім. Кирила і Мефодія (м.Болград Одеської обл., 1989 р.) Кримське культурно-освітнє товариство (м.Сімферополь).

Вікторія Павленко (Київ).

БУРЯТИ (самоназва — бурят, буряад). Народ, корінне населення Бурятії. Проживають також в Іркутській і Читинській областях, у КНР, МНР. Загальна кількість близько 500 тис. чол., у Бурятії — 249,5 тис. чол. Належать до центральноазійського типу північноазійської раси великої монголоїдної раси. Мова — бурятська, північної підгрупи монгольської групи алтайської сім'ї. Більша частина Б. (забайкальські) до 1930 р. використовувала давньомонгольську писемність, з 1931 р. — писемність на основі латинської, а з 1939 р. — російської графіки. Більша частина західних Б. вважається православними, проте зберегли шаманство, віруючі у Забайкаллі — ламаїсти.

Традиційні заняття Б. — землеробство, скотарство (кочове скотарство). Із ремесел були розвинуті ковальство, обробка шкір, виготовлення зброї, обробка металу тощо.

В Україні, за переписом 1989 р., Б. налічувалося 849 чол., які розселені переважно у містах.

Ніна Музиченко (Київ).

ВЕПСИ (самоназва — бепся, вепсь). Дореволюційна російська назва — чудь. Проживають групами на півдні Карелії (південно-західне узбережжя Онезького озера), в східних р-нах Ленінградської обл. і західних р-нах Вологодської обл. Чисельність, за переписом 1989 р., 8,1 тис. чол. Належать до біломоро-балтійської раси великої європеоїдної раси. Мова — вепська, прибалтійсько-фінської підгрупи фінно-угорської групи уральської сім'ї.

Предками В. вважаються середньовічні фінномовні племена "весі", значні групи яких відігравали важливу роль у етногенезі карелів, а також брали участь у формуванні північних руських і західних комі. Традиційне заняття — рільництво. Тваринництво й мисливство відігравали допоміжну роль. У XI-XII ст. серед В. поширилося православ'я, проте вони довго зберігали дохристиянські вірування.

В Україні, за переписом населення 1989 р., В. налічувалося 169 чол.

Ніна Музиченко (Київ).

В'ЄТНАМЦІ (самоназва — кинь, в'єт). Народ, основне населення В'єтнаму (52,7 млн чол.). Належать до південноазійської раси. Мова — в'єтнамська, в'єт-міонгської групи австроазійської сім'ї. Писемність на основі латинського алфавіту. Серед більшості віруючих В. поширений буддизм, що тісно пов'язаний з даосизмом, конфуціанством, культом предків; є католики, протестанти, на півдні — прихильники синкретичних релігій. Традиційне зайняття — орне поливне землеробство. Набуло поширення морське та річкове рибальство. Ремесла — ковальське, гончарне, ткацьке, а також плетіння. Сучасні В. працюють у промисловості і на транспорті. В Україні займаються здебільшого торгівлею.

За переписом 1989 р., В. в Україні налічувалося 472 чол. Зараз кількість В. значно більша, оскільки останнім часом зросла транзитна міграція В. через Україну.

Ніна Музиченко (Київ).

ВІРМЕНИ (самоназва — хай).. Народ, основне населення Вірменії (3083,6 тис.чол.). В. компактно проживають в Азербайджані, Грузії, на Північному Кавказі, а також у США, Франції, Ірані, Туреччині, Сирії, Ливані та ін. Загальна кількість понад 6,5 млн чол. В. належать до арменоїдної раси великої європеоїдної раси. Вірменська мова утворює окрему групу індоєвропейської сім'ї і має два діалекти — західний і східний.

В. на території України відомі з найдавніших часів. Встановлення у IV-VII ст. контактів між слов'янами і Вірменією, природній розвиток відносин між ними, багатогранні взаємозв'язки, а також необхідність через загрозу фізичного знищення зовнішніми загарбниками шукати порятунку і притулку в інших землях, зумовили їхнє оселення в Україні-Русі. Впродовж XI-XVII ст. у різних її регіонах, в основному в Західній, Правобережній Україні, Криму, утворюються вірменські колонії (всього відомо 70). Найбільші з них були у Львові, Кам'янці-Подільському, Володимирі, Луцьку, Станіславі, Язлівці, Бродах. Важливим стимулом переселення В. на українські землі, в основному торгово-ремісничого населення, були сприятливі умо-

ви для господарської діяльності, а також надання їм права мати свій суд, самоврядування, церкву. Умови життя і становище В. в Україні, територія якої в різні часи входила до складу різних держав, були неоднакові.

В. відігравали певну роль в житті України, піднесенні економіки середньовічних міст. Вірменські купці брали участь у торгівлі України з країнами Близького Сходу, Балканського півострова, Росією та ін. Заможні В. займалися благодійницькою діяльністю, допомогали викуповувати християн з неволі. У Кам'янці-Подільському В. мали свій магістрат (до 1790 р.). В. займалися торгівлею, працювали на промислах. Значна частина В. належала до ремісників. У Львові, Кам'янці-Подільському, Язлівці, Києві ремісники були об'єднані в окремі цехи. Багато з них займалися землеробством, садівництвом, виноградарством. Заможні В. володіли фільварками, продукцію яких продавали на місцевих ринках.

У вірменських колоніях високого рівня досягла культура: розвивалася історіографія, літописання (половецькою і вірменською мовами), народна творчість, книгодрукування (у Львові була вірменська друкарня у 1616-1618 рр.), освіта. У Львові діяла школа вищого типу — вірменська колегія (1664-1781 рр.), з 1701 р. — вірменсько-українська колегія, вірменські бібліотеки, театри (зокрема, в 2-й пол. XVII ст. протягом п'яти років діяв вірменський шкільний театр). Збудовані В. культові й цивільні споруди, що збереглися до нашого часу, зокрема, церква Саркіса в Феодосії XIV ст. та ін.

В. на Україні у релігійному відношенні були підпорядковані Ечміадзінському патріархату. Церква була організацією дійсно національною. З занепадом політичної самостійності Вірменії народ зберігав свою національну організованість в особі церкви.

Релігійна полеміка кін. XVI- поч. XVII ст. і зростаюча напруженість між Польщею та Україною поглибили конфронтацію між православними і католиками. Це позначилося на становищі В. в Україні. З боку католицької Польщі посилилися дії, що вели до обмеження самоврядування вірменських колоній. Відбувалися напади на вірменські школи з метою їхнього примусового закриття. У XVII ст. особливо погіршилися відносини між В. та польським патриціатом Львова, на боці якого був уряд. Права і привілеї В. обмежувалися і в ін. містах.

Перехід частини В. в іншу віру суттєво вплинув на їхнє загальне становище. Особливо для тих, хто після приєднання України до Росії опинився на території, яка входила до складу Російської імперії. Влада дивилася на інородців як на неблагонадійний елемент. У 1660 р. на підставі грамоти царя Олексія Михайловича В. тільки з підозри у їхніх стосунках з поляками назавжди мали бути виселені з Києва. Спільна боротьба В. і українців за свої права була важливим і постійним фактором їхнього життя в Україні.

На запорозьких землях у кін. 70-х — поч. 80-х рр. XVIII ст. на третьому місці після українців (64%), греків (13,7%) йшли В. (10,6%), потім росіяни та ін. народи. У процесі заселення визволених земель виникали нові вірменські поселення.

Після падіння царату Українська Центральна Рада постійну увагу приділяла питанню національних меншин, які проживали на території України і становили 30% населення. Національна політика будувалася на засадах пропорційного представництва національних меншин у "зносинах з урядами і органами самоуправи" в тих округах, де такі народності становили національний мінімум, вивченні рідної мови у школі учнями в місцях компактного проживання неукраїнського населення, праві національних та релігійних груп створювати свої культурні і релігійні товариства та установи.

У 1920-х рр. найбільша кількість В. — 5 тис. чол. проживали у Харкові. Тут були створені для В. клуб, школа на 90 учнів, дитячий садок, який відвідувало 90 дітей, культурно-просвітницька організація "Хабтан" (Харківське товариство трудящих-вірменів), виходила газета "Кармир Угір" ("Червоний шлях"). По одній вірменській школі було відкрито у Києві та Одесі, 12 шкіл нараховувалося в Криму.

У 1924-1931 рр. працювали Будинки народів Сходу, зокрема у Києві — вірменська секція. Це сприяло розвитку вірменознавства в Україні; вивченню зв'язків східних республік з Україною. В Україну приїздив вірменський поет А.Акопян (1929 р.), а група письменників України на чолі з П.Г.Тичиною перебувала у Вірменії. В.М.Сосюра присвятив Вірменії поему "Хвиля" (1924 р.).

Спалах творчої енергії народів з кінця 1920-х рр. було штучно припинено. В., які проживали у Львові (входив до Польщі),

мали можливість вивчати рідні мову, літературу, історію до 1939 р. Тут були церковно-парафіяльні вірменські школи, прогімназія, гімназія, вища школа (колегіум), кафедра вірменистики при історичному факультеті університету. Існували приватні школи, бурса для вірменських дітей-сиріт та з малозабезпечених верств населення. Сталінський терор став найдраматичнішою сторінкою у житті всіх народів СРСР, у тому числі і вірменського.

У роки Великої Вітчизняної війни (1941-1945 рр.) В. разом з іншими народами колишнього Радянського Союзу боролися проти фашизму, брали активну участь у визволенні окупованої ворогом території України.

У повоєнний період з'явилися нові форми культурних взаємозв'язків: обмін радіо- та телепередачами, організація кінофестивалей. Розвивалися зв'язки між літературно-художніми об'єднаннями, зокрема, ім.Т.Шевченка з українського міста Стрия Львівської обл. і з вірменського міста Іджевана. Вірменською мовою перекладено твори Т.Шевченка, Л.Українки, П.Тичини, М.Рильського, П.Загребельного, збірники дитячих творів українських письменників. Українські поети, прозаїки, перекладачі донесли до свого народу твори братньої вірменської літератури. Плідність зв'язків народів України і Вірменії засвідчено виходом у світ 1989 р. української антології "Вірменської класичної поезії". На мову Т.Шевченка її переклали 42 українські поети, яким співзвучні думи і мрії вірменських поетів.

За переписом населення 1989 р., В. в Україні налічувалося 54 200 чол. Переважно це жителі міст — 46 356 чол., сільське населення складало 7344 чол. Мовою своєї національності володіли 46,1%, російською — 51,1%, українською — 2,2%. Найбільша кількість В. проживає у Донецькій (10 тис. чол. або 19% від усієї кількості в Україні), Харківській (8 тис. чол. або 15%), Одеській (5,2 тис. чол. або 10%), Дніпропетровській (5 тис. чол. або 9%) областях та у м.Києві (5,4 тис. чол. або 9%). В Україні створено національно-культурні товариства, головна мета яких сприяти всебічному співробітництву між народами України та Вірменії. На сьогоднішній день налічується 13 таких товариств: в Криму, Вінницькій, Дніпропетровській, Донецькій, Запорізькій, Івано-Франківській, Львівській, Миколаївській, Сумській, Одеській, Харківській областях, в м. Києві, Севастополі. Почали працювати недільні школи для дорослих та факультативи для дітей по вивченню вірменської мови та літера-

тури. Уроки вірменської мови відбуваються на базі українських шкіл.

Тетяна Комаренко (Київ).

ГАГАУЗИ (самоназва). Етнічне ядро гагаузького етносу знаходиться на території сучасної держави Молдови. За даними перепису населення 1989 р., в Молдові проживало 153,5 тис. Г.; разом із 32,0 тис. Г. України вони складають переважну більшість (80%) усіх Г. світу. Представники цієї національності проживають також у північно-східній Болгарії, Румунії, Греції, Туреччині, Казахстані, Узбекистані, на Північному Кавказі та у Приазов'ї, в країнах Середньої Азії, невеликі групи гагаузької діаспори проживають у Канаді і Бразилії. Г. належать до середземноморської раси великої європеоїдної раси. Мова — гагаузька, південно-західної (огузької) підгрупи тюркської групи алтайської сім'ї. Після втрати давньої писемності була безписемна; у 1957 р. на основі російської графіки складений новий алфавіт і заснована нова писемність.

Представники гагаузької етнічної спільноти в Україні проживають в Одеській, а також, у незначній кількості, у Запорізькій і Донецькій областях. Переважна більшість рідною вважає гагаузьку мову. З 31 967 чол., за даними перепису населення 1989 р., рідною назвали гагаузьку мову 25 401 чол., російську — 5478 чол., українську — 450 чол., інші мови — 638 чол. Віруючі Г. — православні. У традиційних віруваннях відбився тюркський вплив.

Більшість учених простежують етногенез гагаузького народу від кочових огузів — одного з старотюркських племен, історія якого сягає 2 тис. років. На території Північно-Східної Болгарії та Південної Добруджі у XVIII ст. із окремих огузьких племен завершується формування гагаузького етносу, в культурі якого відбилися болгарські, грецькі, сельджуцькі впливи.

Г. зберегли свою етнічну ідентичність у протистоянні ісламізації. Але, рятуючись від османського гноблення і репресій, знову були змушені мігрувати.

З кін. XIV ст. у Дністровсько-Прутське межиріччя переселяються поодинокі болгарські і гагаузькі втікачі. У XVIII ст. цей процес посилився, а на поч. XIX ст. набув масового характеру. На північному сході сучасної Болгарії збереглися лише

нечисленні гагаузькі поселення, основна ж частина гагаузького народу мігрувала.

Разом з болгарськими, сербськими, румунськими, албанськими та іншими переселенцями Г. прийшли і оселилися на малозаселених і спустошених війною землях Буджацького степу — в Південній Бессарабії та на Лівобережжі Дністра. Компактні гагаузькі поселення, переважно моноетнічні, а також етнічно змішані, розмістилися в р-ні сучасних молдавських і українських міст Кілії, Комрату, Бендер, Ізмаїла, Білгорода-Дністровського. Визволення цього краю від османського поневолення в результаті перемоги над Туреччиною в ході російсько-турецьких війн у 1-й пол. XIX ст. створило сприятливі умови для масових переселень сюди з Балкан представників різних етносів, і зокрема Г. Зацікавлена у колонізації спустошених війнами південних регіонів імперії, царська влада ще з 1819 р. надавала колоністам "прав вільних селян", на кілька років увільняла від військової служби, податків тощо. У 1850 р. кількість гагаузьких колоністів у Бессарабії наближалась до 22 тис. чол., а, за першим Всеросійським переписом населення 1897 р., становила вже 55,8 тис. чол.

Наполегливою працею на спустошених землях Буджацького степу болгарські і гагаузькі поселенці протягом кількох десятиліть змінили господарське і культурне обличчя цього краю: на місці запустіння в степу розбудовувались села, розорювалися землі, розвивалися садівництво, виноградарство, тваринництво, бджільництво та інші сільськогосподарські галузі.

Після підписання так званого Паризького трактату (1856 р.), за яким землі в р-ні міста Ізмаїла тимчасово перейшли до складу Румунії, нова хвиля болгарської і гагаузької міграції прокотилася далі на схід, у південно-східні степи України. За дозволом і адміністративним сприянням властей Російської імперії, кілька колоній Г. і болгар у 1861-1862 рр. переселилися на Мелітопольщину. У Приазов'я мігрували Г. з Бендерського, Болградського, Акерманського повітів Бессарабської губернії.

Перша спроба національно-територіальної автономізації гагаузького народу припадає на роки революційної ситуації в Російській імперії, за часів якої у 1905 р. була проголошена Комратська республіка з центром у м.Комрат. Нова спроба організації автономного територіально-адміністративного утворення була здійснена у 1991 р., коли в складі новоутвореної

держави Молдови на засадах конфедерації Г. проголосили Гагаузьку республіку з столицею у м.Комрат. Проголошена республіка не дістала офіційного визнання парламенту Молдови, а також й інших держав.

Адміністративне закріплення гагаузьких поселень у складі України відбулося у 1940 р., коли, внаслідок національно-територіального розмежування між Українською РСР і Молдавською РСР, землі навкруги міста Ізмаїла увійшли до складу Ізмаїльської (згодом — Одеської) обл. України.

Основною сферою виробничої діяльності Г. в Україні є сільське господарство (землеробство, овочівництво, виноградарство, тваринництво), а також переробна, виноробна, будівельна та інші галузі. В останні десятиліття формується технічна, гуманітарна, мистецька інтелігенція.

Етнічний ренесанс, що охопив усі етноси і етнічні групи держав колишнього СРСР, знайшов свій вияв і в етнокультурному розвитку Г. В Україні проживає найбільша гагаузька діаспора. Цим обумовлена важливість і актуальність розвитку тут гагаузької культури у тісному контакті з культурою Г. Молдови, з національними культурами інших народів. Таким чином, гагаузька етнічна спільнота в Україні переживає двоєдиний соціокультурний процес: національної ідентифікації у складі поліетнічної української нації та організаційного оформлення міцних каналів культурної і гуманітарної комунікації зі своїм етнічним материком. Після тривалого процесу деетнізації і русифікації (у 70-ті рр. питома вага Г., які визнавали гагаузьку мову рідною, скоротилась на 8%, у 80-ті р. — на 11%) закладаються підвалини національного культурного відродження (законодавча основа, формування національних кадрів, створення мережі національної освіти, культурно-мистецького розвитку).

З 1989 р. в ряді середніх шкіл Молдови та Болградського, Кілійського, Ренійського р-нів Одеської обл. розпочато факультативне викладання гагаузької мови. У 1993-94 навчальному році гагаузьку мову і літературу вивчало понад 200 учнів у 16 факультативних групах в 4 школах Одещини. Програма цього факультативного курсу передбачає вивчення гагаузької мови як рідної на базі української мови, а також проведення занять з історичної і народознавчої тематики. Для шкіл України готу-

ються педагоги-мовники у педучилищах і вузах Молдови і України.

Видавництво "Маяк" в м.Одесі розпочало випуск книг гагаузькою мовою. У 1992 р. у м.Ізмаїлі створений Фонд гагаузької культури (відродження гагаузької культури і мови). У Болградському р-ні Одеської обл. діє гагаузько-болгарський художній колектив — ансамбль танцю "Кадинжа", в селах організуються самодіяльні колективи. Етнічному відродженню Г. України сприяє діяльність національно-культурного товариства.

Тетяна Клинченко (Київ).

ГОЛЛАНДЦІ (самоназва — холандерс), нідерландці. Народ, основне населення Нідерландів (близько 12 млн чол.). Належать до атланто-балтійської раси великої європеоїдної раси. Мова — нідерландська (голландська), західногерманської підгрупи германської групи індоєвропейської сім'ї. Віруючі Г.— протестанти, переважно кальвіністи, є також меноніти, баптисти. Католики — друга за кількістю віруючих конфесійна група.

Формування голландської нації завершилось наприкінці XVII ст. Загальна кількість — близько 13 млн чол., з них у Нідерландах — понад 11,6 млн чол.

За переписом населення 1989 р., Г. в Україні проживало 43 чол.; з них вважали рідною мову своєї національності 16 чол. (37,2%), російську — 24 чол. (55,8%), українську — 2 особи (4,6%).

Ігор Винниченко (Київ).

ГРЕКИ (самоназва — еллінес). Народ, основне населення Греції (9,5 млн чол.). Г. проживають також у Туреччині, Єгипті, США, країнах Південної Америки, в Грузії та Краснодарському кр. Російської Федерації. В Україні переважно у Донецькій обл. та Автономній Республіці Крим. Належать до індосередземноморської раси великої європеоїдної раси. Деякі північні групи — до балкано-кавказької раси. Мова — новогрецька, індоєвропейської сім'ї мов. За мовою Г., що живуть в Україні, поділяються на дві групи: греки-елліни (новогрецький діалект) і греки-татари (тюркська мовна група). Віруючі Г. — православні.

Сучасне розселення Г. в Україні зумовлено їхньою багатовіковою колонізацією південноукраїнських земель.

Перші колонії грецьких держав-метрополій виникли на узбережжі Чорного моря ще у давні часи. Відомі вони як античні держави Північного Причорномор'я й існували з сер. I тис. до н.е. до III-IV ст. н.е. Найдавнішою грецькою колонією на території сучасної України було поселення на о-ві Березань, засноване у 2-й пол. VII ст. до н.е. Заснування інших грецьких колоній у Північному Причорномор'ї припадає в основному на VI ст. до н.е. На правому березі Дністровського лиману була заснована Тіра (на місці сучасного Білгорода-Дністровського), Бузького лиману — Ольвія, на берегах Боспору Кіммерійського (Керченської протоки) — Пантікапей (на місці сучасної Керчі), Тірітаку, Німфей, далі на захід узбережжя Криму в VI ст.н.е. виникла Керкінітіда (на місці сучасної Євпаторії), в кін. V ст. до н.е.— Херсонес Таврійський. Всі ці колонії незабаром перетворилися на самостійні рабовласницькі поліси.

Подальша історія формування грецької діаспори на території України пов'язана з новим великим періодом грецької колонізації півдня України, який починається з сер. XVIII ст., коли Російська імперія розпочала активну зовнішню політику в боротьбі з Османською імперією за південні землі України.

Наслідком цієї політики стала російсько-турецька війна 1768-1774 рр., яка викликала найчисленнішу хвилю грецької еміграції за всю багатовікову історію грецької колонізації півдня України. Ця еміграція мала політичний характер. Основну масу емігрантів складали солдати і офіцери восьми добровольчих батальйонів, сформованих з Г., які брали участь у війні проти Туреччини на боці Російської імперії. Разом з ними, після закінчення війни, емігрувало також багато мешканців Архіпелагу (кілька тисяч чол.). Ця еміграція стала можливою за умовами Кучук-Кайнарджійського мирного договору, які дозволяли переселятися балканським колоністам на територію півдня України протягом року після підписання миру. Але еміграція тривала нелегально і після цього терміну.

Постійні течії греків-переселенців поповнювали нові грецькі колонії, які виникли після російсько-турецької війни 1768-1774 рр. У 1775 р. з військових грецьких переселенців, які прибули до Керчі, Єнікале і Таганрога, було створено так зване Албанське військо, а у 1779-1783 рр. з переселенців, які погодилися нести військову службу, був сформований Грецький

полк. У 1784 р. він був переведений із Керчі до Балаклави, а у 1797 р. дістав назву Балаклавський грецький батальйон, який ніс прикордонну службу вздовж Кримського узбережжя від Севастополя до Феодосії. У 1818 р. у батальйоні налічувалося 1194 чол. Він розташувався у Балаклаві, селах Кадикой, Камара, Карань, Ласпі і Керменчик. Але не всі грецькі поселенці перейшли на військову службу, багато з них займались мирною працею і оселилися в Керчі і Єнікале. В цей час були утворені Таганрозька і Херсонська грецькі громади.

З цією хвилею еміграції Г. з Балкан збіглося переселення грецького населення з Криму на узбережжя Азовського моря. У 1775 р. Кримське ханство потрапило під владу Османської імперії. Грецьке та інше християнське населення Криму було витиснуте в степову і гірську частину півострова. Воно опинилося під жорстким соціальним, національним і релігійним гнітом Туреччини. В цих умовах посилились еміграційні настрої християнського населення Криму, які були підтримані зовнішньою політикою царського уряду Росії.

Масове переселення християнського населення почалося навесні 1778 р., коли 9 травня 6000 підвод з 31 098 переселенцями вирушили з Криму через Перекоп, Гнилі Води, Чорний Колодязь, Молочні і Кінські Води, Олександрівку (Запорожжя) до Приазов'я. Разом з Г., яких налічувалося 18 407 чол., переселялись також вірмени, грузини, волохи. Чимало переселенців загинуло в дорозі, частина повернулася до Криму, решта оселилася на узбережжі Азовського моря, де заснувала у 1779 р. місто Маріуполь, а також 23 грецьких поселення. З самого початку осілі в Приазов'ї Г. складали дві групи: греки-елліни (новогрецький діалект) і греки-татари (тюркська мовна група). Те, що частина Г. говорила мовою, близькою до татарської, було обумовлено характером їхнього багатовікового розселення в Криму поруч із татарами.

Греки-елліни (самоназва — "румеї") заснували місто Маріуполь і 12 сіл біля нього: Сартана, Чермалик, Каракуба, Нова Каракуба, Стиля, Волноваха, Константинополь, Великий Янисоль, Малий Янисоль, Чердакли, Ялта й Урзуф; греки-татари — 10 сіл: Старий Крим, Карань, Ласпі, Бешеве, Богатир, Улакли, Камара, Старий Керменчик, Новий Керменчик, Мангуш. З часом поблизу них виникли й інші поселення. Відомі також

більш пізні заселення Г. у Приазов'ї. Так, у 1829 р. грецькими переселенцями з Туреччини було засновано с. Анадоль.

Серед грецьких общин півдня України община маріупольських Г. була найчисленнішою. У самому місті і навколишніх селах у 1816 р. проживало 11,5 тис. Г.

Друга російсько-турецька війна 1781-1791 рр. викликала нову хвилю грецької еміграції, але вона не була такою значною, як після російсько-турецької війни 1768-1774 рр. Після підписання Яського мирного договору на півдні України оселилося кілька сот Г. і албанців, котрі брали участь у воєнних діях у Середземному морі у складі грецької добровільної флотилії. З них був сформований греко-албанський дивізіон. У 1795 р. вони заселилися неподалік від Одеси в р-ні містечка Олександрівка. Невдовзі до них приєдналися ще 62 родини і понад того, ще 42 особи. Згодом дивізіон було перетворено в Одеський грецький батальйон. Пізніше значна частина цих Г. увійшла до складу місцевих станів Одеси. На всьому півдні України грецька колонія Одеси з часом досягла найбільшого успіху. Г. складали значний відсоток купецького стану Одеси. На поч. XIX ст. Одеса стає одним із найважливіших пунктів міжконтинентальної грецької торговельної мережі.

У 1783 р. до Російської імперії був приєднаний Крим, і після цього, поряд з греками-старожилами, там починають з'являтися нові грецькі переселенці. На поч. XIX ст. грецьке населення Криму, за деякими даними, налічувало 16 500 чол.

У результаті перемоги Російської імперії над Туреччиною у війні 1806-1812 рр. до її складу ввійшла Бессарабія, що зумовило подальше кількісне зростання грецького населення півдня України. Найчисельнішими грецькими громадами в Бессарабії були Ізмаїльська та Акерманська.

Вигідне географічне положення придунайських міст і містечок, що мали важливе зовнішньоторговельне значення, сприяло подальшому припливу грецьких переселенців у Бессарабію. Із 24 360 задунайських переселенців (1816 р.) 830 чол. складали Г., котрі оселилися як правило у Томаровському цинуті. Грецька колонія, до якої в основному входили купці, виникла у той же час у м-ку Рені.

Чимало греків-переселенців прибуло після цієї війни і на землі Північного Причорномор'я. Але масштаби грецької еміграції після 1812 р. значно зменшилися.

Таким чином, можна вважати 1812 р. важливим рубежем в історії грецької еміграції на територію півдня України. Він завершує 37-річний період (1775-1812 рр.), на який припадає велика кількісно і масштабна за географією розселення еміграція Г., що відбувалася в умовах постійних війн Російської імперії з Туреччиною за південноукраїнські землі.

Надалі в процесі історичного розвитку нащадки переселенців з Греції значною мірою були асимільовані більш численними місцевими етнонаціональними спільнотами.

Суттєві зміни у чисельному складі грецького населення півдня України відбулися за радянських часів, коли на долю цього народу випали тяжкі сталінські репресії. У 1944 р. разом з іншими народами, а саме кримськими татарами, вірменами і болгарами, з Криму було депортовано 14,7 тис. Г.

Більшу етнічну стабільність виявило грецьке населення Приазов'я -- нащадки переселенців з Криму, які складають основну частину сучасної грецької діаспори України. За даними перепису населення 1989 р., в Донецькій обл. проживало 83 691 чол., в Запорізькій - 2138 чол., Дніпропетровській - 1523 чол., Луганській - 1391 чол., Одеській - 1740 чол., в Криму - 2183 чол.

Слід зазначити, що і в останні два десятиліття між трьома переписами населення 1989, 1979, 1970 рр. кількість грецького населення зменшилася. Це сталося не тільки за рахунок етнічних процесів і природнього руху в їхньому середовищі, але і через міграції Г. за межі України, до інших держав СНД, до своєї етнічної батьківщини, особливо в останні роки.

За даними перепису населення 1989 р., Г. в Україні налічувалося 98 594 чол. Процес національно-культурного відродження Г. починається з утворення національних освітніх закладів. У 1991-1995 рр. у навчально-виховних закладах новогрецьку мову як предмет вивчало 582 учні, факультативно — 226 учнів. Крім того, діти опановували рідну мову в 5 недільних школах. Фахівців із новогрецької мови та літератури для навчально-виховних закладів готує Маріупольськкій гуманітарний інститут Донецького університету. Річний обсяг телепередач новогрецькою мовою на Донеччині складає 27 год., в Криму - 26 год. У

Маріуполі щотижня виходить в ефір 30-хвилинна радіопередача новогрецькою мовою. Інтереси Г. в Україні представляє Федерація грецьких товариств України, що об'єднує товариства, які функціонують в Криму, Дніпропетровській, Донецькій, Запорізькій, Луганській, Львівській, Одеській, Харківській областях, в м. Києві. Товариства здійснюють різноманітну роботу, спрямовану на відродження і розвиток національних культурних традицій, проводять щорічний фестиваль грецької музики, пісні й танцю в регіонах компактного проживання Г. в Україні.

Євген Ісип (Київ).

ГРУЗИНИ (самоназва — картвелі). Народ, основне населення Грузії (3787,4 тис.чол.). Проживають також у Російській Федерації, Азербайджані, Україні, Казахстані, Туреччині, Ірані та ін. Належать до південної гілки європеоїдної раси, поділяються на ряд варіантів: кавкасіонський, передньоазійський та ін. Мова — грузинська, картвельської сім'ї і на території Грузії представлена 17 діалектами, що відповідають субетнічним групам Г.: на заході — аджарці, гурійці, імеретини, лечхумці, рачинці; на сході — картлійці, кахетинці, мохевці, мтіули, пшави, тушини, хевсури; на півдні — джавахи, месхи; в Азербайджані — інгілойці; в Ірані — ферейданці; в Туреччині — імерхевці. Віруючі Г. — православні, частина — мусульмани-суніти.

Перші, досить чисельні поселення Г. були засновані в Україні у 40-х рр. XVIII ст. на базі військових та поміщицьких осередків, типових для Південної України того часу.

За переписом 1989 р., Г. в Україні налічувалося 23 540 чол. (0,045% всього населення республіки); від 1970 р. їхня кількість зросла в 1,6 раза. Переважна більшість (21 182 чол. або 89,9%) проживала у містах та селищах міського типу. Більше половини українських Г. (13 091 чол.) були жителями м.Києва, Криму, Харківської, Донецької та Одеської областей. Мову своєї національності вважали рідною 12 447 чол. (52,9%), російську — 10 035 чол. (2,6%), українську — 967 чол. (4,1%); іншу — 91 чол. (0,4%). Вільно ж володіли грузинською мовою лише 2253 чол. (9,6% всіх українських Г.). В Україні створено 4 національно-культурні товариства: в Криму та Львівській і Одеській областях. Головна мета цих товариств — сприяти всебічному співробітництву між народами України та Грузії.

Ігор Винниченко (Київ).

ГУЦУЛИ. Етнографічна група українського етносу, що розселена у гірських р-нах Прикарпаття (Верховинський, південні частини Косівського та Надвірнянського р-нів), Буковини (південні частини Вижницького і Путильського) та Закарпаття (Рахівський р-н).

Формування Г. як етнографічної групи позначено своєрідністю, бо пов'язано, як вважає багато дослідників, з етноплемінним східнослов'янським утворенням уличів ("улуців") — прямих нащадків карпатських українців, що стали його субетносом. Пізніше (у XVII ст.) внаслідок консолідаційних процесів українського етносу цей субетнос перетворився на етнографічну групу, представники якої мали дворівневу етнічну самосвідомість: на крайовому рівні вони усвідомлювали себе гуцулами, на загальнонаціональному — українцями.

Це — найбільш вірогідна етногенетична наукова теорія, хоча існує цілий ряд гіпотез та припущень: вони пов'язують походження Г. або з повстанським рухом народних месників — опришків ("гоців") у XVII-XVIII ст., або з основним їхнім заняттям — пастівництвом (чабан — це "кочул"), або з певним антропонімом — прізвищем засновника племені в особі князя Гецило та ін. Проте всі ці гіпотези та припущення занадто вже гіпотетичні.

Г. як етнографічна група українців вирізняється своєрідністю способу життя та традиційно-побутової культури, зумовленої передусім специфікою їхнього традиційного господарства — гірсько-відгонного пастівництва: воно давало і матеріал для одягу, визначало і своєрідність забудови двору — замкненої за периметром системи будівель — "гражди", як і системи яскравих ритуалів, звичаїв та обрядів, наприклад, обряду "полонинського ходу" — вигона на гірські пасовиська худоби.

Специфічними рисами, що творилися на загальноукраїнському тлі, відзначається й усна народна творчість, музика, пісні, коломийки, музичні інструменти (трембіта, дримба), храмові будівлі ("хрещаті" церкви), архаїчна демонологія.

Анатолій Пономарьов (Київ).

ДАРГИНЦІ (самоназва — дарган). Народ, корінне населення Дагестану (280,4 тис.чол.). Населяють середню його частину, гірську та передгірську зони. Внаслідок об'єднання, до складу Д. увійшли кайтагці та кубачинці. Загальна кількість — 365 тис. чол. Мова — насько-дагестанської групи північнокав-

казької сім'ї. Писемність на російській графічній основі. Віруючі Д. — мусульмани-суніти.

Перші згадки про Д. зустрічаються в арабських літописах IX ст. Традиційні заняття — тваринництво (вівчарство), хліборобство, садівництво та овочівництво. Розвинуті ремесла: ювелірна та зброярська справа, сукноробство, гончарство, обробка деревини, шкіри. В основі традиційного соціального об'єднання — селищні громади. Система спорідненості арабського типу.

В Україні, за переписом населення 1989 р., Д. налічувалося 1550 чол.

Тетяна Загороднюк (Київ).

ДОЛГАНИ (самоназва — долган, тиа-кіхі, саха). Народ, який проживає в Таймирському (Долгано-Ненецькому) авт.окрузі Красноярського кр. Загальна кількість 6,9 тис. чол. Належать до північноазійської раси великої монголоїдної раси. Мова — долганський діалект якутської мови (чи окрема мова якутської підгрупи тюркської групи алтайської сім'ї).

Д. сформувалися наприкінці XVIII— поч. XIX ст. До їхнього складу увійшли члени деяких родів евенків, якутів, росіян, енців та ненців. Основні традиційні заняття — кочове полювання на оленів та хутрових звірів, рибальство та оленярство. Традиційні вірування — анімізм, шаманство, розповсюдилося православ'я.

В Україні, за переписом населення 1989 р., Д. налічувалося 182 чол.

Тетяна Загороднюк (Київ).

ДУНГАНИ (самоназва — лохуей, хуей). Народ, який проживає в основному в долині річки Чу, в Казахстані, Киргизії та Узбекистані. Загальна кількість — понад 69,3 тис. чол. Незначна частина Д. проживає в Китаї. Належать до далекосхідної раси великої монголоїдної раси. Мова — дунганська, сінотібетської сім'ї. Писемність на основі російської графіки. Віруючі Д. — мусульмани-суніти. Основне заняття — землеробство (рисівництво, овочівництво), тваринництво, птахівництво.

В Україні, за переписом населення 1989 р., Д. налічувалося 140 чол.

Тетяна Загороднюк (Київ).

ЕВЕНИ (самоназва — евен), тунгуси, рідше ламути. Народ, який проживає на півночі Сибіру, в деяких р-нах Магаданської та Камчатської областей, в Охотському р-ні Хабаровського кр. і в північно-східних р-нах Якутії. Загальна кількість — 17,2 тис. чол. Належать до байкальського варіанту континентальної раси великої монголоїдної раси. Мова — евенська, тунгусо-маньчжурської групи алтайської сім'ї. Писемність на основі російської графіки.

Основні традиційні заняття — оленярство та мисливство, а у тих, що живуть на узбережжі — рибальство та морський звіробійний промисел. З XIX ст. навернуті до православ'я, але зберегли різноманітні форми дохристиянських вірувань (шаманство тощо).

В Україні, за переписом населення 1989 р., Е. налічувалося 25 чол.

Тетяна Загороднюк (Київ).

ЕВЕНКИ (самоназва — евенки), тунгуси (застаріла назва). Народ, який проживає на півночі Сибіру від лівобережжя Єнисею до Охотського моря та від заполярної тундри до Ангари та Амура. Чисельність в Російській Федерації 29,9 тис. чол., в Китаї близько 20 тис. чол. Належать до байкальського варіанту континентальної раси великої монголоїдної раси; на півдні розселення фіксується домішка центральноазійського расового типу. Мова — евенкійська, тунгусо-манчжурської групи алтайської сім'ї. Писемність на основі російської графіки.

Традиційно Е. вели кочовий спосіб життя. Основні заняття — мисливство, оленярство транспортного напряму, рибальство. На поч. XVII ст. були навернуті до православ'я, але фактично зберегли дохристиянські вірування (анімізм, шаманство тощо).

В Україні, за переписом населення 1989 р., Е. налічувалося 111 чол.

Тетяна Загороднюк (Київ).

ЕНЦІ (самоназва — еннече), хантайські самоїди, карасинські самоїди, єнісейські самоїди (застаріла назва). Народ, який проживає в Таймирському авт. окрузі Красноярського кр. Чисельність близько 200 чол. Споріднені за мовою та походженням з ненцями, нганасанами, селькупами. Належать до уральської перехідної раси. Мова — енецька, самодійської групи уральської сім'ї. Основні заняття — мисливство, оленярство, рибальство.

В Україні, за переписом населення 1989 р., проживав один енець.

Тетяна Загороднюк (Київ).

ЕСКІМОСИ (самоназва — юпігит, югит). Етнічна спільність, група народів, що проживає в Північній Америці — 60,7%, Канаді — 35,7%, Андоррі та Російській Федерації (Магаданська обл.) — 1,7 тис. чол. Загальна кількість — близько 56 тис. чол. Належать до арктичної (ескімоської) раси великої монголоїдної раси. Репрезентують декілька мовних етнокультурних спільнот. Мови ескімосько-алеутської сім'ї розподіляються на дві групи: інупік і юпік.

В Україні, за переписом населення 1989 р., Е. налічувалося 3 особи.

Тетяна Загороднюк (Київ).

ЕСТОНЦІ (самоназва — еестласед). Народ, основне населення Естонії (963,3 тис.чол.). Належать до західнобалтійського та східнобалтійського типів атланто-балтійської раси великої європеоїдної раси. Мова — прибалтійсько-фінської підгрупи фінно-угорської групи уральської сім'ї. Писемність на основі латинської графіки (з XVI ст.). Більша частина віруючих — протестанти (лютерани); православні — переважно представники субетнічної групи сету на південному сході Естонії.

Естонські поселення (в Криму) були засновані у 1861-79 рр. учасниками сектантського руху, очолюваного ярвамаським селянином Ю.Лейнбергом ("пророком Малтсветом"). Незважаючи на релігійну оболонку, цей рух був, по суті, проявом класової боротьби селянства проти прибалтійських поміщиків та духовенства.

Перші естонські поселенці прибули в Перекоп у травні 1861 р. Для них у Сімферопольському, Євпаторійському, Перекопському та Феодосійському повітах було виділено 36 тис. десятин землі у сорока селах. Переселенців прийняли села Замрук (тепер Берегове Бахчисарайського р-ну), Актачи-Кіят (нині Абрамівка Сімферопольського р-ну), Бурлюк (Віліно Бахчисарайського р-ну), а також Кара-Кіят, Ботка, Кіят-Орка, Учкую-Тархан, Кончи-Шавва, Боз-Гоз, Япунджа, Джурчи, Джага-Кущи та ін. В Замруку в перші місяці було збудовано школу, до якої запрошено вчителя з Естонії. Також було зведено молитовний будинок, танцювальний майданчик.

За переписом 1897 р., в Україні (без Галичини та Закарпаття) проживало 2227 Е., з них 1887 чол.— у сільській місцевості (69,2%). Найбільше Е. (2210 чол.) жило на той час в Таврійській губернії. З них 1 740 чол. проживали в сільській місцевості. Найбільше Е. жило в Перекопському повіті — 832 чол., Євпаторійському — 406 чол. За родом занять розподіл Е. Таврійської губернії був такий: в землеробстві — 1 482 чол., армії — 140 чол., приватна обслуга — 123 чол., виготовлення одягу — 44 чол.

В кін. XIX — на поч. XX ст. Е., що мешкали в селах Криму, виїжджали на заробітки у Сімферополь, Севастополь, Феодосію та Ялту. Їхня працьовитість та акуратність всюди високо цінувалися.

Після першої світової та громадянської війн частка естонського населення України зросла внаслідок, насамперед, міграцій військового та робітничого люду.

У 1920 р. було створено Естонську секцію (відділ) агітації та пропаганди при ЦК КП/б/У. Секція існувала також в Одесі. Водночас у Харкові діяв естонський комітет, що стояв на засадах національно-патріотичної ідеї. В маєтку Олексіївка (за 6 верст від Харкова) того ж року було створено естонське "комуністичне господарство". Основними формами роботи естонських агітаційно-пропагандистських секцій були мітинги, збори, співбесіди (в Києві, Одесі, Миколаєві, Маріуполі, Юзівці) переважно у військових частинах, де був високий відсоток естонців-вояків, зокрема, у 2-й бригаді Української трудармії. Видавався естонською мовою тижневик "Новий лад".

У 1922 р. бідняки-естонці організували в Ічкінському р-ні (Крим) артіль "Зоря комунізму". На той час (1921 р.) в Криму проживало 2367 Е. (0,3% всього населення); через 5 років — у 1926 р. — 2084 чол., з них назвали рідною естонську мову 1852 чол., письменних було 1864 чол. (один з найвищих показників). У Сімферополі проживало тоді 276 чол., Севастополі — 84 чол., в сільських поселеннях — 1504 чол.

У 1930 р. в місцях компактного поселення Е. у Криму були створені національні сільради: в Сімферопольському р-ні — 2, Джанкойському — 1. У 1924/25 навчальному році на півострові діяло 5 естонських шкіл I ступеня (початкових) із 131 учнем. Навчання проводилося рідною мовою.

У роки тоталітарного режиму разом з усіма страждали й Е., які ледь не офіційно вважалися за іноземців. В усіх селах, де вони проживали, було "розкрито контрреволюційні змови", за що постраждав не один "іноземець". У 1939 р. в Криму проживало 1900 Е., або 0,2% від загального числа жителів півострова (чоловіків 854, жінок — 1 045).

За час між переписами 1959 та 1989 рр. число Е. в Україні істотно не змінилося: у 1959 р. їх нараховувалося 4184 чол., 1970 р. — 4571 чол., 1979 р.— 4111 чол., 1989 р.— 4202 чол. Українці естонського походження, як і раніше, дисперсно розселені по Україні (чи не єдиний виняток компактного проживання — с-ще Краснодарка Красногвардійського р-ну Автономної Республіки Крим). У містах проживало (у 1970, 1979 та 1989 рр.) відповідно 3729, 3414 та 3452 чол., або 81,6%, 83,0% та 82,2% українських Е.

За 10 років (1979 — 1989 рр.) зменшилася частка українців естонського походження, що назвали рідною мову своєї національності (від 31,5% до 30,7%) та російську (відповідно 65,8% та 65,5%), натомість зріс відсоток тих, що вважають рідною українську та іншу мови (відповідно 2,6% й 2,8% та 0,1% та 1,0%).

За переписом 1989 р., найбільше Е. проживало в Криму — 985 чол. І тут відсоток тих, що назвали естонську мову рідною, незначний (27,7%), російську вважали рідною 72,1% кримських Е., українську мову не назвав рідною жоден.

Ігор Винниченко (Київ).

ЄВРЕЇ (самоназва на іврит — йегудим). Народ, що складається з багатьох етнічних спільностей та субетнічних груп.

Є. на півдні України з'явилися ще в І ст. н.е. Згодом, за часів Київської Русі, чисельність Є. збільшилася за рахунок переселенців з Візантії та Хазарії. Однак масова міграція Є. в Україну почалася після укладення Люблінської унії 1569 р.

Тоді маси Є. з Польщі рушили на українські землі, що увійшли до складу Речі Посполитої. На той час економічна діяльність Є. в Польщі зосереджувалась переважно в торговельно-посередницькій сфері, оренді, ремісництві. Безумовно, це вимагало формування певного економічного простору. Нові території відкривали нові можливості. Вже на поч. XVII ст. в

Україні налічувалося близько 120 тис. Є. Матеріальне життя Є. в Україні було пов'язане з великим феодальним господарством (оренда маєтків, лихварство, збирання податків), що спричинило загострення взаємин з українським селянством. За даними різних дослідників, під час Визвольної війни було знищено декілька десятків тисяч Є. Слід додати значну кількість біженців, а також наслідки Зборівського миру 1649 р., за яким Є. заборонялося перебувати на Київщині, Чернігівщині та Брацлавщині.

У 2-й пол. XVIII ст. починається новий етап розселення Є. в Україні, пов'язаний з розподілами Польщі 1772, 1793, 1795 рр.

На цей же час припадають перші спроби урядів Росії й Австрії адміністративно регулювати міграційні потоки. Вживаються заходи щодо обмеження прав проживання Є. в одних регіонах і дається дозвіл селитися в інших.

Едиктом 1782 р. австрійський імператор Йосип II дозволив Є. переселитися з Польщі на українські землі, а саме в Підкарпатську Русь та Буковину. Тоді ж таки в Російській імперії починає формуватися "смуга єврейської осілості".

За наказом Катерини II (1782 р.) міщанам і купцям (за законами Російської імперії Є. записувалися лише до цих станів) заборонялося селитися за межами міст. Згодом, на прохання російських купців, яких турбувала конкуренція з боку торговців-євреїв, 21 грудня 1791 р. було видано наказ, за яким Є. "не мають ніякого права записуватися в стан купців у внутрішніх російських містах та портах, а тільки за наказами нашими дозволено їм користуватися правами громадянства й міщанства у Білорусі, а також у Катеринославському намісництві та в Таврійській області".

У такий спосіб почала формуватися "смуга єврейської осілості", до якої спочатку увійшли Катеринославська, Київська, Волинська, Подільська, Херсонська, Таврійська, Чернігівська, Полтавська, Мінська, Віленська, Бессарабська, Астраханська та Кавказька губернії, а також Курляндія. Три останніх у 1829 та 1835 рр. були вилучені із переліку території, на яких Є. могли б селитися.

Згодом "смуга осілості" трансформувалася, але з самого початку визначалася основна тенденція у переселенській політиці російського уряду щодо Є.: зосередити єврейське населення переважно у західних регіонах імперії, місцях традиційного

розселення, а також у південних регіонах, зокрема в Україні, з одного боку, а з другого — запобігти проникненню Є. у великоруські губернії.

Нове положення від 30 травня 1835 р. підтвердило "смугу осілості". На Україні це Волинська, Подільська, Катеринославська, Київська (крім Києва), Херсонська (крім Миколаєва), Таврійська (крім Севастополя), Полтавська (крім козацьких та державних сіл) та Чернігівська губернії. У такому вигляді, з незначними змінами, "смуга осілості" залишилася аж до 1917 р.

Створення "смуги осілості" значно вплинуло і на демографічну ситуацію в Україні. У 30-ті рр. XIX ст. в українських губерніях Російської імперії проживало понад 600 тис. Є., а в Галичині близько 270 тис.чол. На той час це становило майже 40% загальної кількості Є. у Східній Європі.

Отже, у 70-ті рр. XIX ст. регіонами найбільшої концентрації єврейського населення були міста й невеликі містечка Правобережної України. Тут, у містах, Є. становили 32% мешканців, у містечках — 53 %, в селах — 15%.

Протягом 1860-1897 рр. чисельність Є. в Україні зростає. За переписом 1897 р., в українських губерніях Російської імперії проживало 1 млн 644 тис. 488 чол., що становило 8% загальної кількості населення. Станом на 1897 р. порівняно з іншими національностями в українських губерніях Російської імперії Є. посідали третє місце — після українців та росіян.

У Східній Галичині та Буковині у XIX — на поч. XX ст. проживало близько 770 тис. Є. Отже, загалом на рубежі століть в Україні, яка була одним із регіонів чи не найвищої концентрації єврейського населення в Європі, мешкало близько 2,3 млн Є.

У XIX ст. визначались і традиційні напрями економічної діяльності Є. в Україні. Це — торговельно-посередницька діяльність, дрібне виробництво, лихварство.

22 жовтня 1825 р. вийшло загальне положення про заборону оренди маєтків Є., що спричинило спрямування їхньої економічної активності в інших напрямах: оренда млинів, скуповування збіжжя, продаж селянам промислових товарів, гуральництво (незважаючи на заборону). А на підставі законів 1864 та 1867 рр. Є. позбавлялися прав оренди в селі за винятком шинків, млинів, цукрових та скляних заводів. Уряд Російської імперії

намагався заохотити Є. до землеробства, освоєння нових земель на півдні України.

26 грудня 1844 р. за ініціативою графа Кисильова, міністра державних маєтків, було видано "Положення щодо євреїв-хліборобів", яке, до речі, діяло аж до 1917 р. За цим положенням Є. дозволялося: переходити у хліборобський стан; отримувати наділ (5-8 гектарів) з державних земель, який не можна було продавати, здавати в оренду; набувати приватну власність, селитися на приватних землях; впроваджувалися різні пільги для хліборобів. Однак, в цілому єврейська колонізація півдня України відбувалася дуже повільно. Так, на поч. XX ст. у землеробських колоніях у "смузі осілості" мешкало лише 13 тис. єврейських родин (76 тис. чол.). Значна кількість поселенців займалася ремісництвом, переїжджала на проживання до міста.

У 2-й пол. XIX ст. Є. в Україні жили, незважаючи на заборони, під управлінням "кагалу" (єврейської громади), який ставив за мету ізолювати єврейство від чужих впливів, зберегти національні риси, традиційну релігію, загальний устрій життя. Але у кін. XIX — на поч. XX ст. внаслідок загальних суспільних процесів, промислового перевороту традиційна єврейська громада руйнувалася.

На межі століть формувалася соціальна структура єврейського загалу у "смузі осілості". За даними перепису 1897 р., в "смузі осілості" у промисловості було зайнято близько 1/3 єврейського населення, сільським господарством займалися 3-4% Є.; торгівлею — понад 40%; знаходилися на державній службі та займалися "вільними професіями" (лікарі, юристи, літератори тощо) — 5%; наймити, службовці приватних компаній, поденники — близько 5%; решта — зайняті у невиробничій сфері, священники, військовослужбовці, а також особи "без певних занять", ряди яких часто поповнювалися за рахунок торговців, посередників, орендарів, що збанкрутували.

Події 1917-1920 рр. справили значний вплив на соціально-економічне, політичне і культурне становище Є. України та загалом мали для них негативні демографічні наслідки.

Напередодні подій 1917 р. Є. брали активну участь у політичному житті України і мали власні політичні організації: сіоністські партії (Агуддат Ісраель, Мізрахі, Цеірей Ціон), сіоністську соціалістичну робітничу партію, соціал-демократичну робітничу партію сіоністського спрямування Поалей Ціон,

Бунд, Фольгспартей (Народна партія) та ін. Є. брали участь також у загальноросійських і українських партіях (Українська партія соціалістів-федералістів — А.Марголін, З.Маргуліс; Українська соціал-демократична робітнича партія — Й.Гермайзе).

У липні 1917 р. до Української Центральної Ради разом з партіями інших національних меншин увійшли представники єврейських політичних партій (30 місць у Центральній Раді і 5 — у Малій Раді), потім у складі Генерального секретаріату і пізніше Ради Міністрів УНР були деякі єврейські політичні діячі: М.Зільберфарб, М.Рафес, О.Золотарьов, А.Ревуцький, Я.Вульф-Ляцький, П.Красний, С.Гольдельман.

У складі уряду УНР було Міністерство єврейських справ. За короткий час свого існування міністерство ухвалило кілька законопроектів щодо поліпшення єврейського життя в Україні, але реалізувати їх не встигло (Закон про створення єврейських громадських рад і про вибори їхніх членів; про видання шкільних підручників мовою ідиш; про відкриття єврейської вчительської семінарії та ін.).

8.01.1918 р. Центральна Рада ухвалила вперше в історії України закон про національно-персональну автономію національних меншин, в т.ч. і Є. Було визнано офіційно єврейську мову (ідиш), засновано єврейські школи тощо.

У період 1917-1920 рр. українське єврейство не було прихильником жодної з воюючих сторін. Багато Є. (єврейських політичних партій) підтримувало ідею самостійності України, частина Є. обстоювала ідею збереження Російської імперії, більшість інтелігенції і пролетаріату пішла за більшовиками.

З 1917 по 1921 рр. на території України мали місце численні погроми, внаслідок яких загинуло близько 200 тис. чол. Тому, коли радянська влада оголосила антисемітизм і погроми поза законом, значна частина єврейського населення перейшла на бік більшовиків.

Внаслідок погромів (1917-1921 рр.) і еміграції — чисельність єврейського населення України зменшилась, особливо у західному та центральному регіонах (Галичина у 1900 р. — 610 тис.чол.; у 1931 р. — 556 тис.чол.; Центральна Україна у 1897 - 1 млн 475 тис.чол.; у 1926 р.— 1 млн 210 тис.чол.).

На українських землях, які були під владою Польщі (Галичина, частина Волині), незважаючи на антисемітську

політику польської влади, економічну дискримінацію Є., культурне життя єврейської меншини переживало розквіт. Працювали видавництва, виходило близько 200 єврейських газет та журналів, функціонувала система середніх шкіл з викладанням на івриті — "Тарбут", була поширена діяльність єврейських політичних партій різного спрямування.

На українських теренах, які знаходились у складі Румунії (Північна Буковина) та Чехословаччини (Закарпаття), Є. були однією з найчисельніших національних меншин (Північна Буковина 1930 р.— 129 тис.чол.; Закарпаття — 89 тис.чол.). Їхнє становище у міжвоєнний період (1918-1939 рр.) було майже таким самим, як і Є. Галичини і більшої частини Волині. (Луцьк, Кременець, Острог, Володимир-Волинський та ін.).

В УРСР, за даними 1926 р., мешкало 1 млн 580 тис. Є., що становило 5,4% всього населення Радянської України. Переважна частина Є. знайшла роботу у містах (1925 р. — 25% Є. у складі державного урядового апарату; 26,7% — у господарсько-фінансових установах). Найбільша скупченість єврейського населення у 1920-30—ті рр. в УРСР була в Одесі — 154 тис.чол.; Києві — 140 тис.чол.; Харкові — 81 500 чол. Незважаючи на велику урбанізацію, Є. займалися також сільським господарством. У 1924-1930 рр. в УРСР було засновано 162 єврейські хліборобські колонії (9526 господарств). У 1933 р. у сільському господарстві Радянської України було зайнято 80 тис. Є. У 1930-ті рр. в УРСР існувало п'ять єврейських національних р-нів: Каліндорф на Херсонщині (32 селища); Station Сталіндорф (Дніпропетровська обл. — 11 громад); Новозлатопольський р-н (Запоріжжя — 40 селищ); Фрайдорф і Ларіндорф (Північний Крим). Мова ідиш у цих р-нах була офіційною. Фінансову допомогу їм надавав "Агро-Джойнт". Забігаючи наперед, треба сказати, що колективізація, голод, друга світова війна призвели до того, що єврейські хліборобські колонії припинили існування.

Щодо національно-культурного і політичного життя Є. на території УРСР, воно тривало (і навіть був період розквіту — 1930 -і рр.), але в рамках, які визначав та дозволяв радянський тоталітарний режим. Ще у серпні 1919 р. була заборонена мова іврит, а також діяльність сіоністських партій (але, наприклад, до 1924 р. у Києві діяла івритська гімназія "Тарбут", а останні сіоністські організації були ліквідовані на початку 1930-х рр.).

Цими справами займалися т.зв. євсекції при РКП(б) — ВКП(б) з 1918 по 1930 рр., основною метою яких було знищення релігійних традицій, сіонізму та "комунізація" єврейського життя.

Але поряд з ліквідацією івриту тоталітарний режим дозволив існувати і розвиватися іншій єврейській мові — ідиш та культурі на цій мові. З'явилася т.зв. радянська (пролетарська) єврейська (ідишистська) культура. 1920-1935 рр. в УРСР — період інтенсивного розвитку цієї культури. Київ до кін. 1930-х рр. був світовим центром ідишистської культури, поряд з Варшавою і Вільно. Виходило багато газет і журналів ("Ді ройте велт", "Фармест", "Проліт" тощо), класика світової літератури видавалася на ідиш.

У 1925 р. в УРСР діяло 393 школи на ідиш, 4 педтехнікуми, єврейський відділ при Інституті народної освіти в Одесі, Всеукраїнський Музей єврейської культури ім. Менделе (Одеса); Центральна державна єврейська бібліотека (Київ). З 1925 р. у Харкові відкрився Державний єврейський театр (М.Лойтер).

З 1920-х рр. в Україні працювала ціла група єврейських письменників та поетів, які згодом стали відомими всьому світу. Вони створили радянську єврейську літературу на мові ідиш — вони писали про комсомол, колгоспи, заводи: Л.Квітко, Д.Гофштейн, П.Маркіш, І.Фефер, Д.Бергельсон, Дер Ністор, М.Гарцман, М.Галалаєвський, І.Бухбіндер, Д.Хайкіна, Р.Балясна, Д.Дрізо та ін. Ряд літераторів-євреїв включилися в український літературний процес: Л.Первомайський, С.Голованівський, І.Кулик, А.Когштейн, Л.Смілянський, В.Торін, Є.Адельгейм, А.Розенпуд та ін.

Набула розвитку єврейська наука на академічному рівні, саме та наука, яка займалася дослідженням культури, історії Є. України. У 1919 р. була заснована Постійна жидівська історично-археографічна комісія в складі ВУАН (І.Галант); у 1926 р. — Кафедра єврейської культури ВУАН. У 1929 р. вона була переформована в Інститут пролетарської єврейської культури теж при Академії наук (І.Ліберберг). У 1936 р. Інститут ліквідовано як "гніздо троцькизму", на його базі був створений Кабінет єврейської мови, літератури і фольклору (І.Співак).

Значний внесок зробили Є. у різні галузі української радянської науки: математика — С.Бернштейн, І.Штаєрман; фізика — А.Гольдман, Н.Моргуліс, А.Случкін; біологія і меди-

щина — Л.Рубенчик, Я.Моділевський; філософія і історія — Й.Гермайзе, С.Семковський, Я.Фейгін та ін.

Репресії сталінського режиму, які мали місце у 2-й пол. 1930-х рр., торкнулися, звичайно, і Є. Але вони не мали антисемітського прояву, це були загальні репресії тоталітарної диктатури проти народу. Зазнали репресій партійні діячі, творча інтелігенція (з 154 репресованих українських письменників — 21 єврей).

Напередодні другої світової війни у 1939 р. в Україні (крім Закарпаття і Буковини) мешкало 2 млн 531 тис. Є. (6,2% всього населення України). Німецька окупація України (1941-1944 рр.) стала трагедією для українського єврейства. Як і на всіх окупованих територіях, в Україні нацисти здійснювали політику "остаточного вирішення єврейського питання". За час окупації на українських теренах загинуло 1 млн 400 тис. Є. — старих, жінок, дітей. Місця масового знищення Є. в Україні: Бабин Яр (Київ), Янівський табір (Львів), Дробицький Яр (Харків), Жандармська Балка (Дніпропетровськ), Бердичів, Житомир, Одеса та ін.

Апогей репресій: 1949-1952 рр.; боротьба з космополітизмом, "справа лікарів". Ліквідовано Кабінет єврейської мови, літератури і фольклору (1949 р.), знищено відомих письменників (П.Маркіш, І.Фефер, Л.Квітко та ін.). Ці події призвели до згортання розвитку національної єврейської культури на України.

У 1950-70-і рр. українське єврейство (як і взагалі радянське) перебувало у глибокій кризі. Йшли процеси депопуляції та асиміляції єврейського населення: у 1970 р. — 777 тис. Є. (1,6% населення УРСР); 1979 р. — 634 тис.чол. (1,3%). У 1970-80-ті рр. інтенсифікувався рівень еміграції Є. Так, якщо за весь період по закінченню другої світової війни і до 1970 р. з України в Ізраїль виїхало лише 2 тис. чол., то в 70-ті рр. — майже 81 тис.чол., причому в 1975-1979 рр. — 2/3 з них. Однак особливо швидко еміграція Є. починає зростати з 1987 р., внаслідок лібералізації правил виїзду. У цей рік дозвіл на виїзд на постійне місце проживання в Ізраїль отримали 3 тис. чол., у 1988 р. — 10 тис.чол., у 1989 р. — 33,2 тис.чол. Найбільше число дозволів було видано в 1990 р. — 68 тис. (в Ізраїль). Щодо напрямів єврейської еміграції, крім Ізраїлю, куди виїздила більшість емігрантів (70 %), виїзд здійснювався і в інші країни,

насамперед до США і ФРН. І хоча протягом 1991-93 рр. еміграція Є. дещо уповільнилася, в 1994 р. вона знову почала зростати. Серед країн виїзду на першому місці залишався Ізраїль — 39,9% емігрантів, водночас зростала кількість емігрантів до США і ФРН. В цілому Є. складали 48% емігрантів.

У незалежній Україні створюються умови для національно-культурного розвитку Є. Відкриваються школи з єврейською мовою навчання, на початок 1994-95 навчального року діяло 4 загальноосвітні і 5 релігійних недільних шкіл. У школах Вінницької, Житомирської, Львівської, Одеської, Черкаської областей та м.Києва функціонує 12 навчальних єврейських груп. Відкрито школу-гімназію (м.Київ) з єврейською мовою навчання. У загальноосвітніх навчально-виховних закладах єврейську мову як предмет вивчають 724 учні, а факультативно - 362 учні.

Організовано підготовку вчителів у Київському педучилищі N3 та Південноукраїнському педагогічному університеті ім.К.Д.Ушинського (м.Одеса) за спеціальністю ідиш, іврит і російська мова. У Києві працює Міжнародний Соломонів університет, на 7 факультетах якого навчається 300 студентів. Розпочав свою діяльність Інститут єврейської матеріальної культури України. Рішенням Президії НАН України створено Кабінет єврейської історії і культури як науковий підрозділ Інституту національних відносин і політології НАН України.

Мистецькі традиції єврейського народу представляють 2 театри в Києві: "Штерн" і "Мазлтов", 20 самодіяльних фольклорно-етнографічних та естрадних ансамблів.

В Україні створена велика кількість єврейських товариств різних спрямувань, які об'єднані у всеукраїнські організації. Найбільші з них — Асоціація єврейських організацій та общин України (у складі 120 об'єднань) і Товариство єврейської культури України, яке має відділення в багатьох містах. Офіційно зареєстровано також 29 релігійних іудаїстських громад.

Анатолій Подольський, Ігор Самарцев (Київ).

ЄВРЕЇ БУХАРСЬКІ (самоназва — ісроіл, яхуді). Етнографічна група, що проживає в Середній Азії, переважно в Узбекистані та Таджикистані. До завоювання Середньої Азії Росією більшість єврейської громади жила в Бухарському еміраті. Ос-

новними місцями проживання є Самарканд, Ташкент, Душанбе, Бухара, Коканд, Андижан, Маргелан, Хатирчі, Шахрісябз. Значна кількість євреїв бухарсько-єврейської громади живе в Ізраїлі.

Перші відомості про єврейські поселення в містах Середньої Азії належать до VIII-IX ст. н.е. У XII ст. створюється велика єврейська громада в Самарканді, у XIII ст. — у Бухарі. Остання стає з XVI ст. центром зосередження єврейського населення. Під час завоювання Росією Середньої Азії середньоазійські євреї зайняли проросійську позицію. Російська адміністрація в цілому зберегла єврейську систему самоуправління. Однак у 80-ті рр. російська адміністрація почала вживати обмежувальні заходи стосовно Є.Б.

Зі зміною соціальної структури громади Є.Б. радянські органи влади проводили заходи по знищенню іудаїзму, закриттю синагог (2-га пол. 1920-х — поч. 1930-х рр.). Незважаючи на активізацію боротьби з релігією в 1940-х рр., основні іудейські традиції, пов'язані з циклом життя євреїв, весь час виконувалися в основному більшістю членів громади; вони повністю відроджуються з 2-ї пол. 1980-х рр.

Для більшості молоді та євреїв середнього віку основною мовою є російська, а єврейсько-бухарська мова залишається мовою громади та сім'ї. Незважаючи на це, єврейська самосвідомість Є.Б. визначається стійкістю, що знаходить свій вияв у відродженні культури Є.Б., поширенні мови іврит, а також у четвертій масовій алії до Ізраїлю.

В Україні, за переписом населення 1989 р., Є.Б. налічувалося 110 чол.

Володимир Матвєєв (Київ).

ЄВРЕЇ ГІРСЬКІ. Етнорелігійна група, що проживає в основному в Азербайджані та Дагестані. Термін виник під час анексії цих земель Російською імперією у XIX ст. Є.Г. використовують кілька близьких між собою діалектів татарської мови, що належить до західної гілки іранської групи мов (єврейсько-татарська мова).

Об'єктом дискусій досі залишається час появи перших євреїв у горах Кавказу, їхня приналежність до тих чи тих колін Ізраїлевих. Самі Є.Г. вважають себе нащадками десяти загублених колін, що були вигнані ассирійським царем Салманассаром, або тих, яких депортував з Ерец-Ісраелю Навуходоносор у VI ст.

до н.е. Під час посилення гонінь на іудеїв у країнах Малої Азії та Середнього Сходу все нові єврейські переселенці знаходили притулок у горах Кавказу. Центрами концентрації Є.Г. є столиця Азербайджану Баку, міста Куба, Дербент, Махачкала та Буйнакськ у Дагестані, а також Нальчик та Грозний.

З XVIII ст. становище Є.Г. значно погіршилося внаслідок боротьби за володіння регіоном їхнього проживання, в якій брали участь Росія, Іран, Туреччина та ряд місцевих правителів.

На поч. XIX ст. Росія анексувала Дербент і Закавказький Азербайджан та деякі інші р-ни, де проживали Є.Г. Погроми, вчинені мусульманами, спричинили кризу та занепад на момент російської анексії Є.Г.

Зміни в житті Є.Г. та в структурі громади позначилися наприкінці XIX ст. Основним соціальним осередком до 1930 р. була велика родина. У 20-30-ті рр. XIX ст. відбуваються перші контакти між Є.Г. та російськими євреями-ашкеназами. У 1921-1922 рр. організовану сіоністську діяльність було припинено. Євреї Дагестану вбачали у боротьбі радянської влади з місцевим сепаратизмом продовження боротьби між росіянами та мусульманами. За часів радянської влади в умовах загострення політичної боротьби відбувалося знищення іудаїзму та совєтизація культури Є.Г. шляхом секуляризації громади. Було створено систему радянських шкіл Є.Г. Під час Другої світової війни фашистські окупанти знищили більшість Є.Г. у Кисловодську, П'ятигорську та частині колгоспів у Краснодарському кр. Після війни кампанію, спрямовану проти релігії, було поновлено, а в 1948-53 рр. скасовано викладання єврейсько-татарською мовою і всі школи Є.Г. було перетворено на російські.

Мовою більшості молоді є російська, навіть люди похилого та середнього віку до перебудови послуговувалися мовою громади лише в колі сім'ї.

В Україні, за переписом населення 1989 р., Є.Г. налічувалося 136 чол.

Володимир Матвєєв (Київ).

ЄВРЕЇ ГРУЗИНСЬКІ, ебраелі (самоназва). Етнолінгвістична група євреїв, що до 70-х рр. XX ст. проживала переважно в Грузії. Мова грузинська, єврейський алфавіт не використовується.

Згідно з грузинською історичною традицією перші євреї прибули до Грузії після завоювання Єрусалима Навуходоносором (586 р. до н.е.) з Візантії, а також з Вірменії та Ірану. У IX ст. еліта хозарського царства, що безпосередньо межувало з Грузією, прийняла іудаїзм.

Внаслідок монгольської навали частина Є.Г. переселилася до міст, де вони здебільшого торгували, розносячи товари. Було створено єврейську громаду, засновано синагогу. У XIX ст. було встановлено контакти між Є.Г. та російськими євреями-ашкеназами.

Активний опір розповсюдженню сіонізму серед Є.Г. на поч. XX ст. здійснювала більшість хахамів, а також посланці хабаду.

Після революції 1917 р. в Грузії посилилось прагнення до незалежності, а у 1918 р. було створено демократичну республіку. Тривала кампанія проти антисіонізму, центром якої став Кутаїсі.

З початку совєтизації Грузії державні органи не втручалися у справи, пов'язані з єврейською традицією, сіоністською діяльністю. Останню було заборонено з 1924 р., коли розпочалася політика секуляризації, пролетарізації Є.Г. та залучення їх до єврейських колгоспів, етнічну однорідність яких вже з 30-х рр. було розмито внаслідок державної політики.

У 1937-1938 рр. більшість лідерів громади було заарештовано, а деяких закатовано. Таким чином радянська влада знищувала єврейсько-грузинську культуру. Однак руйнування іудейської традиції серед Є.Г. повного успіху не мало, вони і далі виконували основні релігійні обряди, відвідували синагогу.

Збереженню традицій, самобутності Є.Г. сприяло те, що вони, на відміну від багатьох інших, не втручались активно у політичне життя населення, серед якого проживали.

Масова алія Є.Г. розпочалася 1971 р. і зросла з кінця 1980-х рр. Водночас розгортається процес відродження культури Є.Г., зокрема, зростає інтерес до вивчення івриту.

В Україні, за переписом населення 1989 р., Є.Г. налічувалося 56 чол.

Володимир Матвєєв (Київ).

ІЖОРЦІ (самоназва — іжора). Народ, який проживає у Ломоносовському та Кінгісепському р-нах Ленінградської обл. Належать до біломорсько-балтійської раси великої європеоїдної раси. Мова — іжорська, прибалтійсько-фінської підгрупи

фінно-угорської сім'ї. Нині І. розмовляють переважно російською мовою.

Основні заняття — землеробство, рибальство, в т.ч. морське, лісний промисел. Традиційна матеріальна культура близька до російської.

В Україні, за переписом населення 1989 р., І. налічувалося 9 чол.

Олена Гриценко (Київ).

ІНГУШІ (самоназва — галгаі). Народ, який проживає у Чечні та Інгушетії (163,8 тис.чол.), Північній Осетії (32,8 тис. чол.). Більш дрібні групи живуть у Казахстані, Середній Азії, а також на Близькому Сході. Загальна кількість — 237 тис.чол. Етнонім І. походить від назви гірської рівнини Інгуш, де вперше виникли їхні поселення (приблизно XVI ст.). Належать до балкано-кавказької раси великої європеоїдної раси. Мова — наської чи вейнаської гілки кавказьких мов, до якої близька чеченська.

Разом з чеченцями І. належать до корінного населення Північного Кавказу. І. мали громадське землекористування. Основні заняття — скотарство, землеробство та городництво. Віруючі — мусульмани-суніти.

В Україні, за переписом населення 1989 р., І. проживало 466 чол.

Олена Гриценко (Київ).

ІСПАНЦІ (самоназва — еспаньолес). Народ, основне населення Іспанії (понад 27 млн чол.). Загальна кількість близько 30 млн чол. Належать до індо-середземноморської раси великої європеоїдної раси. Мова — іспанська, романської групи індоєвропейської сім'ї. Писемність на основі латинської графіки. І. здебільшого католики.

Найдавнішою основою іспанського етносу були племена іберів, що частково змішалися з кельтами, які вторглись на Піренейський п-ів у І тис. до н.е. Римське панування (II ст. до н.е. — V ст. н.е.) призвело до романізації мешканців Іспанії (за винятком жителів деяких північних р-нів). Германські племена, що захопили країну у V ст., поступово асимілювалися. Певну роль в етнічному розвитку І. відіграли мусульмани-маври (араби і бербери), що підкорили значну частину І. у VIII ст., та євреї. У XV-XVII ст. І. почали переселятися до Америки, де

стали чинником формування народів Латинської Америки. Більша частина І. зайнята у промисловості та сфері послуг.

В Україні, за переписом населення 1989 р., І. налічувалося 729 чол.

Ярослав Невелюк (Київ).

ІТАЛІЙЦІ (самоназва — італіані). Народ, основне населення Італії (понад 53 млн чол.). Загальна кількість понад 65 млн чол. Проживають також в інших країнах Європи, в Америці, в Африці. Належать до індо-середземноморської раси великої європеоїдної раси. Мова — італійська, італо-романської підгрупи романської групи індоєвропейської сім'ї. Писемність на основі латинської графіки. Більшість І. католики.

Найдавнішою основою етносу були італійські племена (італіки), що складали більшу частину населення Апеннінського п-ва у І тис. до н.е.

В Україні, за переписом населення, 1989 р. І. налічувалося 316 чол.

Ярослав Невелюк (Київ).

ІТЕЛЬМЕНИ (самоназва — ітельмень). Народ, який проживає на сході півострова Камчатка. Загальна кількість 2429 чол. І. належать до арктичної раси великої монголоїдної раси. Мова — ітельменська чукотсько-камчатської групи, більшість І. розмовляє російською мовою.

У XVIII ст. перебували на стадії первіснообщинного ладу, займалися рибальством, полюванням, використовували кам'яні й кістяні знаряддя. З сер. XVIII ст. під впливом російських переселенців опанували скотарство. З сер. XVIII ст. серед І. поширилось православ'я, однак, зберігались і дохристиянські уявлення — віра в духів тощо.

В Україні, за переписом населення 1989 р., І. проживало 2 особи.

Олена Гриценко (Київ).

КАБАРДИНЦІ (самоназва — адиге). Народ, корінне населення Кабардино-Балкарії (близько 364 тис.чол.). Проживають також у Краснодарському і Ставропольському краях, а також в Північній Осетії. Належать до проміжного між кавкасіонським та понтійським антропологічними типами балкано-кавказької раси великої європеоїдної раси. Мова — кабардинська, адигейсько-абхазької гілки кавказьких мов. Баксанський діалект покладено в основу сучасної літературної мови К. і черкесів.

Окрему групу К. складають т.зв. православні черкеси, які живуть у Моздоці та його околицях. Вони є нащадками кріпаків, які у XVIII-XIX ст. приєдналися до росіян і прийняли православну віру. Традиційні заняття — скотарство та землеробство у різних формах.

В Україні, за переписом населення 1989 р., К. налічувалося 959 чол.

Катерина Чернова (Київ).

КАЗАХИ (самоназва — казах). Народ, корінне населення Казахстану. Проживають також в Узбекистані, Туркменії, Киргизії, Таджикистані, Китаї, Монголії. Загальна кількість понад 9 млн чол. К. належать до південносибірської (туранської) перехідної раси. Мова — казахська, кипчацької підгрупи тюркської групи алтайської мовної сім'ї. Писемність — на основі російської графіки. Віруючі К. — мусульмани-суніти.

Етногенез К. відбувався в умовах тривалої взаємодії різнорідних кочових племен. Найважливішу роль відіграли індоіранські племена. У I тис. до н.е. Казахстан — зона проживання іраномовних сакських племен. 1-а пол. I тис.н.е. позначена складними процесами тюркизації, спричиненими міграцією на територію Казахстану тюркомовних племен. Завершальна стадія тюркизації була пов'язана з включенням Казахстану з сер. I тис. до зони впливу різних тюркомовних племен.

У XI-XIII ст. територія Казахстану входить в зону формування кипчацької етнокультурної спільноти. Монгольські завоювання, що відбулися пізніше і призвели до входження території Казахстану до складу монголо-татарських держав, значно вплинули на етнічні процеси, у ході яких монголи були повністю асимільовані місцевим тюркським населенням. Наприкінці XIV - поч. XV ст. більшість тюркомовних племен Казахстану увійшла до складу Узбецького та Ногайського ханств.

У 2-й пол. XV ст., з виникненням Казахського ханства, відбулося завершення етногенетичного процесу, в якому сформувалася казахська етнічна спільнота. В її складі відокремилися три кочові об'єднання — жузи, кожний з яких включав групу племен і займав окремий регіон: Семиріччя — Старший жуз, центральний Казахстан — Середній жуз та західний Казахстан — Молодший жуз. У 1731 р. К. Молодшого жуза увійшли до складу Російської імперії, у 1740 р.— К. Середнього та частини

Старшого жуза; приєднання Казахстана до Росії повністю завершилось у 60-ті рр. XIX ст.

Включення Казахстану до системи загальноросійської економіки сприяло, до певної міри, виникненню капіталістичних відносин та початку занепаду патріархально-феодального ладу. З утвердженням Киргизької АРСР (1920, а у 1925 р. перейменованій у Казахську АРСР, яку у 1936 р. було перетворено на Казахську РСР), К. консолідувалися в титульний етнос на своїх одвічних землях.

На території України чисельність К. у 1989 р. дорівнювала 10 505 чол., що складало 0,02% її населення. Динаміка чисельності казахського населення України за період 1970-1989 рр. засвідчує, що ця чисельність збільшилася майже на третину, причому найбільш значний кількісний зріст зафіксовано наприкінці 1980-х рр. Певний внесок у цей процес зробило відродження етнічної самосвідомості, що охопило тоді майже всі етнічні спільноти в Україні. Значна частина казахського населення України (83,3%) проживає у містах, проте, починаючи з 1970 р. питома вага казахів-городян дещо знизилася (на 4,1%).

К. не мають давніх історичних коренів в Україні — здебільшого вони є переселенцями післявоєнного періоду та їхніми нащадками. Значна частина з них народилась в етнічно змішаних сім'ях. Серед мусульманських народів у межах СРСР саме К. мають найбільшу питому вагу осіб, що вступили у шлюб з особою іншої національності — в 1989 р. ця питома вага дорівнювала 7,3%. Найбільш розповсюдженою серед К. України є мала сім'я, яка складається з 3-4 осіб. Така ситуація пов'язана зі зміною демографічних процесів у етноматеринському регіоні К., де середній розмір сім'ї у 1989 р. не перевищував 4 осіб.

Майже 2/3 К. в Україні рідною мовою вважають мову своєї національності, при цьому питома вага таких осіб залишається майже незмінною впродовж останнього міжпереписного періоду (60,5% — у 1979 р., 62,3% — у 1989 р.). У той же час дещо зменшилася частка К., які рідною мовою вважають українську — 5,3% до 4,8%. Протягом цього ж періоду відбулося певне зниження частки К., для яких рідною стала російська мова, — з 33,7% у 1979 р. до 31,8% у 1989 р.

Тетяна Рудницька (Київ).

КАЛМИКИ (самоназва — хальмг). Народ, основне населення Калмикії (146,3 тис.чол.). Належать до центральноазійської раси великої монголоїдної раси. Мова — калмицька, західної підгрупи монгольської групи алтайської сім'ї.

Етнонім "калмик" монгольського походження, що означає "ті, що залишилися" або "суміш". Народ з Центральної Азії (Джунгарії), який у 1630 р. прорвався до Волги. У 1649 р. частина К. перейшла Дон, з'явилася в Північному Приазов'ї, над Молочними Водами. На території сучасної України кочували до поч. XIX ст. Укр. народні назви - калмик, кемлик, комлик, камук, кімлик — частково збереглися досі. К. мали свою феодальну ієрархію (на чолі улусатайша, пізніше нойон). Кочове суспільство поділялося на "білу кістку" (аристократія) і "чорну" (залежні люди). Віруючі К. — буддисти-ламаїсти, підпорядковані тибетському Далай-ламі. Основне заняття — кочове екстенсивне тваринництво (коні, велика рогата худоба, вівці); худоба — основне багатство. Займалися також мисливством, рибальством; розвинуті домашні промисли (виготовлення повсті, обробка шкіри, ковальство, виробництво зброї).

Починаючи з 50-х рр. XYII ст., майже постійно беруть участь у бойових діях в Україні — як союзники запорозьких козаків (особливо І.Сірка), а також як наймані загони гетьманів (І.Брюховецького, М.Ханенка, І.Мазепи — разом з ним перейшли на бік шведів). Неодноразово супроводили російські війська.

К. утворили кілька кочових регіонів — у Північному Приазов'ї (з 50-х рр. XYII ст.), на Слобідській Україні (з 70-х рр. XYII ст.), в Північному Криму (після 1783 р.).

Сліди перебування К. збереглися в багатій гідро- й топоніміці в басейні Сіверського Дінця, над Самарою й Азовським морем (Калмицькі — яр, балка, ліс, могила, вершина). В український побут XYIII-XIX ст. увійшли: кімличка (вид люльки), калмицькі чоботи, капелюхи, сідла, кінська збруя. К. згадуються в українському фольклорі. Буддійське мистецтво, носіями якого були ламаїсти, вплинуло на іконографію одного з двох типів "Козака Мамая" (кругловидий козак, що грає на струнному інструменті) — джерелом стало зображення одного з божеств.

1943-1944 рр. у Західній Україні побували К. з Калмицького кавалерійського корпусу, організованого німецькими окупантами, а через українські землі частина К. мігрувала з Сальських степів на Захід.

В Україні, за переписом населення 1989 р., К. налічувалося 635 чол.

Ярослав Дашкевич (Львів).

КАРАЇМИ (самоназва — карай, в множині карайлар від арамейсько-староєврейського "той, хто знає Письмо", "той, хто пояснює Письмо", тобто "той, хто вірить у Біблію", "бібліст"). Сьогодні невелика тюркська народність, представники якої живуть у Криму, містах Одещини, Миколаївщини; релікти в містах Західної України, розпорошено в містах цілої України.

Караїмство як єресь щодо ортодоксального іудаїзму (талмудизму, раббанізму) виникло 762-767 рр. внаслідок діяльності Анана бен Давіда в Месопотамії. Довкола цієї течії об'єдналися давніші неортодоксальні групи євреїв, що також дотримувалися виключно Старого заповіту Біблії, відкидаючи пізніші релігійні та ритуальні правила, зокрема Талмуд.

Після упадку Хозарської держави (кін. X ст.) конфесійні громади К., тюркські та частково іранські (буртаси) за етносом і тюркською мовою (з староєврейською богослужбою) зберігалися в степах Приазов'я (XII-XIII ст.) та в Криму (досі).

Розмовна мова К. мінялася — спершу, мабуть, хозарська, у XIY ст. — рання кримськотатарська (типу мови Codex Cumanicus'a). Пізніше в Криму розвивалася паралельно з кримськотатарською (однією з групи західнокипчацьких мов), зберігаючи, однак, чимало архаїчних рис. У XY-XYI ст. сформувалися західнокараїмська (в західноукраїнських колоніях з галицькою та луцькою говірками) та східнокараїмська (Крим, з кін. XYIII ст. — також в колоніях Східної України).

Релігія — караїмство з підкресленням ритуальних відмінностей од іудаїзму (інша орієнтація храмів, поховань). Тепер основний духовний центр за межами України, в Литві (Тракай). На поч. XX ст. караїмство як релігія поширилося в окремих кубанських станицях серед українців.

К. були рухливими мігрантами, при цьому імпульси, які у XIY-XYIII ст. доводили до самоліквідації одних колоній та заснування нових (чи об'єднання в одній колонії) не завжди ясні.

Велику роль відігравали ідеї етноконфесійної консолідації. Міграція з Криму до Південної та Східної України з кін. ХYIII ст. була викликана економічними факторами. Визначається кілька регіонів розселення К.: Крим (з IX ст.), західноукраїнські землі (з XIII-XIY ст.), Південь України (з кін. ХYIII ст.), Центральна і Північна Україна та Слобожанщина (з поч. XIX ст.).

Загальна кількість К. в Україні за оцінкою 1994 р. — 1230 чол.

Ярослав Дашкевич (Львів).

КАРАКАЛПАКИ (самоназва — каракалпаки). Народ, який проживає у Каракалпакії (389,1 тис. чол.), а також у Ферганській і Хорезмській обл. Узбекистану, в Туркменії, Казахстані та Афганістані. Належать до середньоазійських расових груп з монголоїдною домішкою. Мова — каракалпацька, кипчацької підгрупи тюркської групи алтайської сім'ї. Писемність на основі російської графіки. Віруючі К. - мусульмани-суніти.

Традиційні заняття К. - напівосіле скотарство, що поєднувалося з зрошувальним землеробством і рибальством. Набули поширення різноманітні ремесла. Зберігся багатий фольклор: ліричні та обрядово-побутові пісні, казки, легенди, багатирський епос.

В Україні, за переписом населення 1989 р., К. налічувалося 273 чол.

Лариса Аза (Київ).

КАРАЧАЇВЦІ (самоназва — крачайлила). Народ, який проживає переважно у Карачаєво-Черкесії (понад 129,4 тис. чол.), а також у Середній Азії, Казахстані, Туреччині, США та ін. Мова — карачаєво-балкарська, західно-кипчацької підгрупи тюркської групи алтайської сім'ї. Писемність на російській графічній основі (з 1937 р.). Віруючі К. - мусульмани-суніти.

Основні традиційні заняття - пасовищне тваринництво, а також орно-терасне землеробство з штучним зрошенням. Поширені мисливство, бджільництво. Найбільш розвинутим видом мистецтва є вишивання, плетіння циновок, різьба по дереву та каменю.

В Україні, за переписом населення 1989 р., К. налічувалося 342 чол.

Лариса Аза (Київ).

КАРЕЛИ (загальна самоназва — кар'ялайзет). Народ, корінне населення Карелії (78,9 тис. чол.). Належать до біломорсько-балтійської раси великої європеоїдної раси, у деяких групах прослідковується слабкий монголоїдний вплив. Мова — карельська, прибалтійсько-фінської підгрупи фінно-угорської групи уральської сім'ї.

Сер. XV ст. — консолідація карельського етносу. Розрізняються три етнографічні групи К., які збігаються з діалектними групами, — карельська, лівківовська та людиківська. К. сформувалися на основі племен Південної Карелії і Південно-Східної Фінляндії. Віруючі К. — православні.

Основне заняття — землеробство. Традиційні ремесла — бондарство, ткацтво, вишивання, вироби з берести, соломи, різьба по дереву, виготовлення кераміки. Фольклор представлений давніми піснями (рунами), які супроводжуються грою на щипковому інструменті кантель.

В Україні, за переписом населення 1989 р., К. налічувалося 2276 чол.

Катерина Чернова (Київ).

КЕТИ (самоназва — кет). Народ, який проживає дисперсними групами у середній і нижній течії р. Єнісей. Мова — кетська, не належить до жодної групи чи сім'ї. К. входять до складу т. зв. палеоазіатів, які вважаються нащадками давнього населення Північної Азії. З кін. XVII ст. запроваджено православ'я, хоча збереглися також традиційні вірування та уявлення.

Основні заняття — полювання на хутряних звірів та рибальство. У 2-й пол. XVII-XVIII ст. поширилося оленярство. Фольклор К. включає міфи , казки.

В Україні, за переписом населення 1989 р., К. проживало 8 осіб.

Катерина Чернова (Київ).

КИРГИЗИ (самоназва — киргиз). Народ, основне населення Киргизії (2229,7 тис.чол.). Проживають також в Узбекистані, Таджикистані, Казахстані, Монголії та ін. Загальна кількість понад 2,5 млн чол. К. належать до південносибірської (туранської) змішаної раси. Мова — киргизька, кипчацької підгрупи тюркської групи алтайської мовної сім'ї. Писемність на основі російської графіки. Віруючи К. — мусульмани-суніти.

Основними етнічними компонентами на початковій стадії етногенезу К. були племена гунів, дінлинів, саків, усуней. В

епоху Тюркського каганату (VI-X ст.) племена, що увійшли в подальшому до складу К., формувались у середовищі тюркомовного населення Єнісея, Саяно-Алтая, Приіртишшя — у 1-й пол. II тис. н.е., особливо після навали татаро-монголів у Казахстан та Середню Азію, частина цих тюркомовних племен просунулася до центральних та західних регіонів Тянь-Шаню, а потім і на південь — до Паміру. Ці племена стали основою киргизької народності, що поступово складалась у Притяньшанні, об'єднуючи також місцеві тюркомовні племена Семиріччя, у тому числі карлуків та ін., пізніше — монгольські племена, а у XVI-XVII ст. — частину племен казахського та ногайського походження. У XVI ст. К. являли собою окрему спільноту, що населяла Тяньшанський регіон і мала багатокомпонентний етнічний склад.

Формування киргизького етносу та його розселення в межах сучасного проживання завершилось переважно у 2-й пол. XVIII ст. У XVIII-XIX ст. К. ще не перейшли до осілості і були слабо ісламізовані. Основним способом життя К. у цей час було кочове скотарство. Суспільне життя базувалося на родоплемінних організаційних принципах.

У 2-й пол. XIX ст. К. перейшли у підданство Російської імперії. Причиною була загроза з боку Кокандського ханства, яке, починаючи з кін. XVIII ст., намагалося підкорити киргизькі племена. Протягом 130 р. перебування в межах Росії, а потім СРСР, киргизьке населення з 660 тис. чол. зросло до 2,5 млн чол. Перепис 1926 р. показав, що К. складали 66,6% населення Киргизької РСР.

В Україні чисельність К., за даними перепису 1989 р., дорівнювала 2297 чол., що складало менше 0,01% всього населення республіки. Значна більшість (90,2%) К. проживала у містах, де їхня чисельність упродовж 1970-1989 рр. постійно збільшувалася — з 1417 до 2073 чол., тобто майже у 1,5 раза. В сільській місцевості 1989 р. К. проживало 224 чол.

К. є новим населенням України, основна маса їх з'явилася на українській території у післявоєнний період. Значна частина К. перебуває у міжнаціональних шлюбах (в основному з українцями та росіянами), інша приїхала в Україну на роботу та навчання. Для кригизького населення України характерною є мала сім'я, що відповідає тенденції зниження чисельності сім'ї в

його материнському етнорегіоні. Так, найбільш поширеною за складом на поч. 1980-х рр. у Киргизстані була сім'я з 6 осіб, а на кін. 1980-х рр. — з 4-5 осіб. Рідною мовою більшості К. в Україні залишалася киргизька (66,3% у 1989 р.). Але процеси акультурації призводять до значних темпів зниження відсотка К., які вважають рідною киргизьку мову: якщо таких у 1979 р. було 83,1%, то у 1989 р. — вже 66,3%. За цей же період питома вага К., для яких рідною мовою є українська, зросла з 1,8% до 12,8%, а частка тих К., які визнають рідною російську мову — збільшилась з 14,1% до 20,0%.

Тетяна Рудницька (Київ).

КИТАЙЦІ (самоназва — ханьжень). Народ, що складає основне населення Китаю і за чисельністю займає перше місце у світі (всього 1126 млн чол., в т.ч. у КНР 1094 млн чол.). У Китаї проживає 56 національностей, серед яких ханци складають 91,96%. К. розселені по всьому світу. Антропологічно К. неоднорідні. Основна частина їх належить до тихоокеанської раси великої монголоїдної раси. Серед північних К. переважають представники різних типів тихоокеанської раси, серед південних — південноазійської раси. Мова — китайська, сінотибетської сім'ї. Існують численні місцеві діалекти.

Поява перших К. в Україні пов'язана з періодом панування Золотої Орди. Вони принесли в Україну технологію виготовлення бронзових дзеркал і технологію книгодрукування — гравіювання тощо. Завдяки К. набули поширення і рахівниці. Наприкінці XIX і поч. XX ст. в Україні проживало декілька тис. К. — робітники, ремісники, торгівці. Багато які з них ("кулі") були завербовані з метою освоєння Сибіру, пізніше вони переселилися в Україну: у Донбас, Дніпропетровськ, Луганськ, Миколаїв, Одесу, Київ тощо. У 1925 р. у Києві виходила газета "Хуагундао" ("Китайська робоча газета"). У Донбасі деякі шахтарські р-ни носять неофіційну назву "шанхай" (у Донецьку), "пекін" (у Горлівці). Вчені довели, що стосунки українців і К. мають давню історію. І сприяв цьому в основному торговий шлях, що проходив країнами Азії та Європи.

Інтенсивні контакти К. з сусідніми народами сприяли виникненню нових елементів у матеріальній культурі та трансформації самосвідомості.

За переписом населення 1989 р., К. в Україні налічувалося 679 чол.

Чжу Хун (Ухань, Китай).

КОМІ (самоназва — комі морт). Народ, корінне населення Комі (291,5 тис.), проживають також в Архангельській, Свердловській, Мурманській, Омській, Тюменській областях, Ненецькому, Ямало-Ненецькому та Ханти-Мансійському авт. округах.

К. історично і культурно споріднені з комі-перм'яками і удмуртами. Належать до ільменського і біломорського типів біломорсько-балтійської раси великої європеоїдної раси. Мова — комі-зирянська, пермської підгрупи фінно-угорської групи уральської сім'ї. У кін. XIV ст. К. прийняли православ'я. Писемність на основі російської графіки, літературна мова розвинулася з присиктивкарського діалекту комі-зирянської мови.

Етнічна територія народу К. оформилася у XV-XVIII ст. у складі Російської держави, тоді ж етнічно консолідувалась і народність К. Традиційними виробничими заняттями народу К. протягом багатьох століть були рільництво, оленярство, рибальство і промислове полювання. У наш час розвиваються молочне тваринництво, овочівництво, у тундрі — оленярство. Є багатогалузева промисловість.

В Україні К. оселялися переважно після другої світової війни, мігрувавши за трудовим наймом для повоєнної відбудови народного господарства, у наступні десятиліття, згідно з міграційною політикою СРСР, для роботи на об'єктах промисловості, будівництва, агропромислового комплексу. На території України розселені дисперсно.

За даними перепису населення 1989 р., К. в Україні проживало 3959 чол. З них мову своєї національності вважали рідною 1569 чол., 82 чол. — українську, переважна більшість — 2275 чол. — російську.

Тетяна Клинченко (Київ).

КОМІ-ПЕРМ'ЯКИ. Народ, корінне населення Комі-Перм'яцького авт. округу (95,4 тис. чол. або 62,7% усіх К.-п.). Разом з земляками, що проживають в інших місцевостях Росії, — у Пермській, Кіровській, Новосибірській областях, Алтайському краї, — К.-п. у своїй абсолютній більшості (96,8%) — жителі Російської Федерації. Частина К.-п. проживає також у Ка-

захстані та в Україні. Належать до біломорсько-балтійської раси великої європеоїдної раси з домішкою уральського компоненту. Мова — комі-перм'яцька, пермської підгрупи фінно-угорської групи уральської мовної сім'ї.

К.-п. близько споріднені народам комі і удмуртам, маючи багато спільного з ними в історії і культурі. Так само, як і комі, злившись з фінно-угорськими племенами, у IX-XIII ст., утворили племінне об'єднання, етнічну групу безпосередніх предків К.-п. З XV ст. зазнавали значного впливу російського етносу, перебуваючи з кінця століття у складі Московського царства, а згодом — Російської держави. Віруючі К.-п. — православні. Писемність на основі російської графіки. Літературна мова сформувалась на основі кудимкарсько-іньвенського діалекту, національна література виникла за радянських часів.

Традиційними заняттями К.-п. протягом багатьох століть були рільництво, бджільництво, промислове рибальство, полювання, тваринництво. Займалися різноманітними ремеслами — обробкою дерева, різьбою, бондарюванням та ін. У наш час виробнича активність К.-п. виявляється у вирощуванні і переробці технічних культур, у тваринництві, садівництві, овочівництві, лісовій промисловості та ін.

К.-п. в Україні, переселившись сюди переважно у післявоєнний період, зайняті здебільшого в промислово-виробничій сфері. Розселені в Україні дисперсно.

За даними перепису населення 1989 р., К.-п. в Україні проживало 2146 чол.

Тетяна Клинченко (Київ).

КОРЕЙЦІ (самоназва — чосон сарам, за назвою держави Чосон, яка існувала в сер. І-го тис. на території Південної Маньчжурії та Північної Кореї). Народ, що складає основне населення Республіки Корея (43 млн чол.) і КНДР (23 млн чол.). К. належать до східноазійської раси. Говорять ізольованою корейською мовою.

У формуванні К. взяли участь три групи племен: палеоазійська, алтайська, австронезійська. Традиційне заняття К. — орне землеробство. Головна культура — рис. У гірських р-нах сіють також кукурудзу. Важливіші технічні культури — бавовна, конопля, тютюн, женьшень, кунжут та ін. Вирощують овочі, плодові культури. Тваринництво — підсобне заняття (тяглова худоба, свині, меншою мірою вівці). На узбережжі розвинуті

рибальство, здобування морських тварин, збирання водоростей. Традиційні ремесла — виготовлення кераміки, лакових виробів. Більша частина К. дотримується традиційних вірувань: складне переплетення буддійських, конфуціанських, даоських уявлень з елементами християнства, зберігається шаманство.

За даними перепису населення 1989 р., в Україні К. налічувалося 8669 чол. Міське населення складало 76%, сільське - 24%. Вважали рідною мову своєї національності - 34,1% К., українську - 1,5%, російську - 64,0%.

Андрій Малюк (Київ).

КОРЯКИ (загальної самоназви немає; існують групові — чавчив, нимилгин та ін.). Народ, який проживає у Корякському авт.окрузі Камчатської обл., а також у Чукотському авт.окрузі і Північно-Евенському р-ні Магаданської обл. К. належать до арктичної раси великої монголоїдної раси. Мова — корякська, чукотсько-камчатської мовної сім'ї. Писемність — на основі російської графіки.

К. поділялися на групи кочовиків-оленярів та приморських осілих мешканців, які займалися морським полюванням і рибальством. Були розвинуті різбярство по дереву, кості, рогу, аплікація з хутра та шкіри, вишивання по шкірі, плетіння кошиків та мішків з трави.

За даними перепису 1989 р., К. в Україні налічувалося 52 чол.

Андрій Малюк (Київ).

КРИМЧАКИ (самоназва — кримчах). Невелика народність, розселена переважно в Криму (Сімферополь, Євпаторія). Чисельність близько 1 тис.чол., майже виключно російськомовні, хоча 35% вважає рідною мовою кримськотатарську.

Етногенез не ясний; імовірно, первісне ядро — хозари, які прийняли іудаїзм; до них пізніше приєдналися інші елементи (єврейські, татарські). Це частково підтверджують антропологічні дані. Розмовною до 1941 р. була говірка середнього діалекту кримськотатарської з архаїчними елементами (є гіпотеза про окрему кримчацьку мову); релігійних обрядів — староєврейська. В джерелах як окрема субетнічна група під назвою К. зафіксована вперше 1844 р. — тоді остаточно оформилася власна етногрупова свідомість, коріння якої сягають принаймні XYI ст. Основний центр у Карасубазарі (нині Білозерськ).

Основні заняття — торгівля, дрібні ремесла. Одягом, побутом, способом життя К. мало розрізнялися з кримськими татарами. Мали власну релігійно-обрядову традицію, відмінну від інших груп іудаїстів. Основну масу К. фізично винищили 1942 р. під час німецької окупації Криму.

Ярослав Дашкевич (Львів).

КУБИНЦІ (самоназва — кубанос). Народ, основне населення Куби (близько 10 млн чол.). З точки зору антропології К. неоднорідні, кількісно переважають нащадки різних європеоїдних груп, переважно — іспанців; є негри та мулати. Мова — кубинський варіант іспанської мови.

Серед переселенців з Іспанії значну частину становили кастильці, галісійці, каталонці, а також уродженці Наварри та Канарських островів. Від XVI ст. прибувають раби з Африки, серед яких переважали йоруба, еве, ашанті, конго та інші західноафриканці. Тих рабів-африканців, що народилися на Кубі, називали креолами; згодом це найменння поширилося на всіх уродженців острова. З 1790-х рр. почалася активна еміграція французів з Гаїті. Пізніше групи французького походження поповнилися за рахунок біженців з Луїзіани.

Основне традиційне заняття К. — сільське господарство (цукрова тростина, тютюн, рис, плодові). Тривалий час Куба була аграрною державою, нині розвивається багатогалузева промисловість. К. переважно католики, є також протестанти та прихильники афро-християнських синкретичних культів.

В Україні, за переписом населення 1989 Р., К. налічувалося 520 чол.

Андрій Малюк (Київ).

КУМИКИ (самоназва — кумук). Один з кавказьких народів. Основна маса К. проживає у Дагестані (231,8 тис. чол.). Належать до кавкасіонського типу балкано-кавказької раси великої європеоїдної раси. Загальна кількість близько 300 тис. чол.

Початок формування цього народу сягає X-XI ст. Його етнічну основу складає корінне населення рівнини Дагестану. В етногенезі К. брали участь й кочові тюркомовні племена (передовсім, кипчаки-половці), які передали місцевому населенню свою мову. Віруючі К. — мусульмани-суніти.

Традиційні заняття — землеробство і тваринництво. За останні десятиліття значно збільшилася кількість К., які працюють у промисловості й мешкають у містах (близько половини).

В Україні, за переписом населення 1989 р., К. налічувалося 868 чол.

Володимир Трощинський (Київ).

КУРДИ (самоназва — курд або курмандж). Народ у Південно-Західній Азії. Загальна кількість — понад 17 млн чол. (за іншими оцінками — до 20 млн чол.). Розселені компактно в Ірані, Туреччині, Іраку (в осн. у Курдському авт. р-ні), Сирії, невеликі групи в інших країнах Азії та Європи, проживають також у Середній Азії, Казахстані, Закавказзі. Належать до індо-середземноморської раси великої європеоїдної раси. Мова — курдська, західної (курдської) підгрупи іранської групи індоєвропейської сім'ї. Писемність на арабській графічній основі, в Туреччині та Сирії — на латинській графічній основі, в колишньому СРСР — на російській графічній основі. Більшість К. — мусульмани-суніти, є також шиїти і прихильники синкретичних культів.

В Україні, за даними перепису 1989 р., К. налічувалося 238 чол. Мову своєї національності вважали рідною 132 чол., російську — 77 чол. Українською мовою К., що мешкають в Україні, практично не володіють (за даними перепису 1989 р., українську мову вважали рідною 13 осіб).

Яніна Самборська (Київ).

ЛАКЦІ (самоназва — лак). Народ, який населяє Центральну частину Нагірного Дагестану; дехто переселився на рівнину. Загальна кількість 118,1 тис. чол. Л. належать до кавкасіонського типу балкано-кавказької раси великої європеоїдної раси. Мова — лацька, дагестанської гілки кавказьких мов. Писемність на російській графічній основі. Віруючі Л. — мусульмани-суніти.

У родинному та суспільному побуті Л. збереглися пережитки патріархально-родових відносин, доісламських вірувань, магічні уявлення. Зберігається фольклор, пісні (обрядові, побутові, ліричні), танці. У Л. розвинуто землеробство.

За переписом 1989 р., Л. в Україні налічувалося 1035 чол.

Ніна Музиченко (Київ).

ЛАТИШІ (самоназва — латвієші, від етноніму давньолат. народності латгалів, або летгалів, у давньоруських літописах — летогола). Народ, основне населення Латвії (1387,8 тис. чол.).

Л. належать до біломорсько-балтійської раси (з рисами атланто-балтійської раси) великої європеоїдної раси. Мова — латиська, балтійської групи індоєвропейської сім'ї. Писемність на основі латинської графіки. Віруючі Л. — переважно лютерани, на сході Латвії — католики.

Предками Л. були балтські племена, які поселилися на території Латвії у III-II тис. до н.е. На поч. I тис. н.е. сформувалися близькі за культурою етнічні утворення: на узбережжі Балтійського моря — курши, північніше р.Даугава —латтали, в сточищі р.Лієлупе — земгали, на південному сході Латвії — сели. Єдина латиська народність почала складатись в кін. I — на поч. II тис. н.е.; нація сформувалася в сер. XIX ст.

За переписом 1897 р., на території України (без Галичини, Закарпаття та частини Північної Буковини) проживало 2075 Л. (або 0,01% всього населення).

Під час першої світової війни (у 1915 р.) число латиських робітників в Україні зросло внаслідок евакуації ризьких заводів (найбільше їх було на Харківському електромеханічному заводі — до 2 тис. чол.).

У 1920 р. у межах тогочасної УРСР та Кримської АРСР Л. проживало 11 853 чол., зокрема у Севастополі — 239 чол., Сімферополі — 178 чол.

У 1919 р. латиські секції при губернських комітетах КП/б/У існували у Харкові, Києві, Катеринославлі (Дніпропетровську), Олександрівську (Запоріжжі), Одесі, Миколаєві, а також Ялті. Було створено т. зв. Центрлатбюро при Народному комісаріаті освіти, основними завданнями якого були: керівництво латиськими культурно-освітніми закладами (школами, дитбудинками, клубами, гуртками самоосвіти); підготовка для цих закладів співробітників; забезпечення їх латиською літературою (підручниками, посібниками, газетами тощо), виданими як в Україні, так і в Латвії.

На той час існували латиські клуби в Харкові (центральний — "Дарбс"), Катеринославі, Києві, Полтаві.

У червні (13-17) 1920 р. у Харкові відбулася Всеукраїнська конференція латиських секцій КП/б/У. На той час у Харкові налічувалося до 16 тис. Л. Існували школи (Катеринослав, Харків), дитбудинки (Харків, Катеринослав), дитсадок у Харкові. Оскільки латиських вищих навчальних закладів в Україні

не було, бажаючих направляли до Москви — в Латиський інститут народної освіти.

Значним було число Л. у розташованих на території України 23-й та 25-й стрілецьких дивізіях.

У зв'язку з реевакуацією Л., яка особливо посилилась у 1922 р., зникла потреба у секціях, що існували при губпарткомах.

У 1925 р. існувало латиське колективне господарство (артіль "Нова зоря" на Донеччині). Тоді ж в Україні діяли: школа (2 вчителі, 75 учнів), 6 клубів, 13 бібліотек, 2 лікувальні пункти, 32 червоних куточки.

За переписом 1926 р. Л. в УРСР проживало 9129 чол. (0,03% від всього населення), Кримській АРСР — 792 чол. (0,1%). Найбільше їх мешкало в Харківській окрузі — 2017 чол., Київській — 948 чол., Дніпропетровській — 858 чол., Одеській — 693 чол. У Харкові на той час Л. проживало до 1772 чол., Києві — 805 чол., Одесі - 597 чол., Дніпропетровську — 644 чол.

У повоєнний час число українців латиського походження зростало повільно (1959 р. — 6919 чол., 1979 р. — 7167 чол.), а за останнє десятиліття знизилося (у 1989 р. — 7142 чол.). Переважна більшість Л. проживала у містах: у 1970 р. — 87,2%, 1979 р. — 87,0%, 1989 р. — 86,1%.

Повільно зростало і самоусвідомлення українських Л.: у 1959 р. рідною назвали мову своєї національності 31,3%, у 1970 р.— 33,5%, у 1989 р, — 34,4% Л.

За останнім переписом населення (1989 р.), з 759 Л., що проживали в Автономній Республіці Крим, назвали рідною мову своєї національності 259 чол. (34,1% всіх Л.), російську — 487 чол. (64,2%), українську — 7 осіб (0,9%). Л. нерівномірно розселені в Україні, дещо більше їх у південному та східному регіонах, зокрема, в Луганській обл. у 1979 р. проживало 383 чол., у 1989 р. — 413 чол. Для східних областей характерна і найбільша частка латишів-городян: у Луганській обл. проживало в містах та селищах міського типу 91,3% всіх Л. (у 1989 р.), у 1979 р. — 91,4%.

У західних та північних областях число Л. незначне: у Житомирській обл. проживало (у 1989 р.) 175 чол., Тернопільській — 40 чол. Ці ж території характеризуються і меншим ступенем асиміляції: так, у Житомирській обл. назвали рідною мову своєї

національності 37,7% всіх Л., натомість у Луганській це число становить 31,2%.

Ігор Винниченко (Київ).

ЛЕЗГИНИ (самоназва — лезгияр). Народ, який проживає переважно у Південно-Східному Дагестані (204,4 тич. чол.). Належать до балкано-кавказької раси великої європеоїдної раси. Мова — лезгинської підгрупи насько-дагестанської групи північнокавказької сім'ї. Віруючі Л. — мусульмани-суніти, є шиїти. Традиційні заняття — землеробство, садівництво, виноградарство, а також скотарство.

У 1970 р. в Україні проживало 1708 Л., у 1989 р. — 4810 чол. За останнім переписом Л. здебільшого (4233 чол. або 88,0%) проживали в міських поселеннях. Рідною назвали мову своєї національності 2815 українських Л. (російську - 1653 чол., українську — 158 чол.); вільно ж володіли нею лише 200 чол. (4,2%).

Ігор Винниченко (Київ).

ЛЕМКИ. Найзахідніша етнічна група українського народу, яка розселена по обох схилах Західних Карпат від рік Боржави, Ужа і Солинки з Сяном на сході до Попраду з Дунайцем на заході.

Назва "лемки", ймовірно, походить від прислівника "лем", який Л. вживають замість "лише", "тільки".

Л. визнають свою приналежність до Київської Русі й найдовше зберегли подекуди на Лемківщині давні означення "руський", "руснак", "русин". Назва "українець", яка виникла в XII ст. і поширилася на українських землях, проникла у найвіддаленіші на заході закутки із значним запізненням.

Через те, що Лемківщина розташована в трикутнику серед поляків, словаків, угорців, Л. впродовж вікової історії постійно зазнавали помітних впливів з їхнього боку (йдеться, насамперед, про мову і культуру). Лемківська говірка, однак, зберегла всі ознаки української мови, за винятком наголосу, який тут завжди ставиться на першому складі (польський вплив).

Свої хати Л. будували вздовж річок, фасадом до дороги. Типовими для східної і центральної Лемківщини були довгі споруди, де під одним дахом містилися житлова і господарська частини (хата, сіни, комора, стайня, боїще).

На західній Лемківщині через брак житньої соломи, житлові та господарські споруди вкривали гонтами. Однак, у різних повітах хати будували по-різному.

Цінними пам'ятками народної монументальної архітектури Л. є дерев'яні зрубно-каркасні конструкції, передільні і трьохбанні церкви. Досить поширеним було до сер. XIX ст. позасадибне будівництво: кошари ("буди") для випасу худоби і овець, стаєнки на літній час за селами, на пасовищах.

Заслуговують на увагу малі архітектурні форми культового характеру — каплички та придорожні хрести. А також іконопис невідомих лемківських майстрів XV-XVII ст. Багатими є родинні звичаї й традиції на Лемківщині: своєрідні і водночас подібні до давньоруських і загальноукраїнських. Ліричні, побутові, весільні пісні Л. збирали й опрацьовували українські композитори.

Головним заняттям Л. було землеробство та випас худоби. Основні сільськогосподарські культури : картопля, овес, ячмінь, жито. Л. займалися також дрібним промислом, виробляли з дерева різні предмети побуту (ложки, мисники, діжки, кошики, вози, сопілки тощо), які продавали на ярмарках.

Важкі матеріально-побутові умови, національний і соціальний гніт спонукали Л. до пошуку притулку й заробітку в інших країнах. Напередодні першої світової війни та після закінчення другої Л. іммігрували до США, Канади, Австралії, Агрентини, Югославії.

Трагічні сторінки історії Л. (1944-1947 рр.) пов'язані з брутальним виселенням з Польщі до УРСР та на західні і північні землі Польщі (акція "Вісла").

В еміграції Л. об'єднуються у товариства. У Львові, Тернополі, Івано-Франківську, Києві створені товариства "Лемківщина". У США засновано Організацію оборони Лемківщини, Фундацію дослідження Лемківщини, Всесвітню федерацію лемків, у Канаді - Об'єднання лемків, у Польщі — Об'єднання лемків Польщі та ін.

Усіх Л. нараховується приблизно 1 млн чол. З них закарпатських Л. (лемаків) близько 200 тис.; лемків-переселенців з Польщі у Львівській, Тернопільській, Івано-Франківській, Донецькій, Дніпропетровській, Одеській, Харківській та ін. областях 230-250 тис.чол.; у Польщі — 100 тис.чол.; у Словаччині —

120 тис.чол.; в Югославії — 60 тис. чол. До того ж в США і Канаді — 200 тис. чол., в Аргентині і країнах Західної Європи — 40 тис.чол.

Галина Щерба (Львів).

ЛИТВИНИ. Етнографічна група українського етносу Сіверщини, одного з історично-етнографічних регіонів України (власне, північно-східних р-нів Сумської і Чернігівської областей).

Назва "литвини" відома з XIV ст., тобто з того часу, коли значна частина України була підпорядкована Великому князівству Литовському. Тоді вона вживалася як поліетнонім: цей термін поширювався, насамперед, на білорусів південного Полісся, а також українців Сіверської України. Однак останні тривалий час не вважали себе Л., називаючись "руськими", "народом руським" або "козаками", тобто причетними до України та її давнього коріння — Київської Русі. Зазначимо, що сіверяни, і в тому числі їхня етнографічна група Л., найбільшою мірою зберегли архаїчні давньоруські риси культури, мови, побуту.

Тривале перебування українців Сіверщини у складі Великого князівства Литовського, контактування з сусідніми народами — білорусами та росіянами наклало відбиток на їхню культуру і побут, на самосвідомість. На поч. XIX ст. вони усвідомлювали себе Л. — самобутньою групою української нації. Загальноукраїнська самосвідомість почала інтенсивно формуватися у них лише наприкінці XIX ст. в умовах національно-культурного відродження України. Отже, як це характерно і для інших етнографічних груп українців, Л. мають дворівневу самосвідомість: на рівні краю вважають себе литвинами, на рівні України — українцями.

Анатолій Пономарьов (Київ).

ЛИТОВЦІ (самоназва — летувяй). Народ, основне населення Литви (2924,3 тис. чол.). Належать до біломорсько-балтійської раси великої європеоїдної раси. Мова — литовська, балтійської групи індоєвропейської сім'ї. Писемність на основі латинської графіки. Переважна більшість віруючих — католики.

Основою формування Л. були балтійські племена скотарів та землеробів, предки яких, проникнувши у басейни річок Німан та Даугава в кін. III — на поч. II тис. до н.е., асимілювали місцеве населення.

Етнічній консолідації Л. сприяло утворення у 1-й пол. XIII ст. Литовської держави. Остаточно литовська народність сформувалась у XIV-XV ст.; нація — у 2-й пол. XIX ст.

У житті українського народу Литва, яка у XIII ст. з розрізнених племен об'єдналася в одну державу, відіграла вирішальну роль з поч. XIV і до сер. XVI ст. Першим з литовський князів приєднав до своєї держави українські землі, зокрема Волинь, Гедимінас (Гедимін; 1293-1341 рр.). Він же одружив свого сина Любарта з волинською княгинею.

Литовське завоювання несло звільнення українським землям від татарської залежності; крім того, Литовське князівство вже за Гедиміна стало державою литовсько-руською, в якій "руський" (білоруський та український) елемент займав політично рівнорядне становище. Альгердас (Ольгерд, син Гедиміна) поступово інкорпорував Чернігово-Сіверську землю, віддаючи владу в основних її центрах своїм синам або небожам. Київська земля була зайнята у 1360-х рр. (у Києві сів син Ольгерда Володимир). Одночасно була окупована і Переяславська земля.

Ольгерд закріпив своє володіння Київщиною після того, як розбив у 1363 р. татар на Синіх Водах; слідом прийшла черга Поділля. Основна заслуга у вигнанні татар з Поділля належить Коріятовичам — небожам Ольгерда. У боротьбі за Волинь (проти поляків) литовських князів підтримувало й українське населення.

Успіхи литовських князів на українських землях пояснювалися значною мірою тим, що вони не порушували місцевого укладу життя. Управа на місцях залишалася колишньою; руські (українські) бояри ставали на службу до литовського великого князя, а руські дружини й земські полки підсилювали його військо. Більш розвинена культура русинів (білорусів та українців) мала великий вплив на Л. Вони переймали від русинів військову організацію й спроби оборони; будування фортець, їхнього укріплення, обсаджування залогами. Княже господарство й адміністрація, податкова організація, суд — усе це запозичувалося у Русі. Руська мова стає мовою великокняжого двора й державної канцелярії.

У Києво-Печерській Лаврі у 1397 р. було поховано дружину Ольгерда княгиню Іуліанію (в чернецтві Марію). У 1384 р.

Вітовт (небіж Ольгерда, онук Гедиміна) прийняв православну віру з іменем Олександра. Цей видатний політик і добрий вояк зібрав під свою руку всі (крім Галичини) українські землі; його володіння досягли Чорного моря. Використовуючи чвари в татарській орді, Вітовт дістав від татарського хана Тохтамиша формальне зречення від його історичних прав на руські землі.

Задля убезпечення торгівлі ззовні Вітовт заснував фортеці з сильними гарнізонами на Дніпрі, Бузі, Дністрі та у прикордонних містах Поділля. В гирлі Дніпра було зведено фортецю св. Івана, другий замок поставлено під Білгородом-Дністровським; у Хаджибеї (на місці сучасної Одеси) обладнано порт, звідки руський хліб вивозили до Візантії. Будувалися великі мости на Південному Бузі та інших ріках; засновувалися зручні переправи, прокладалися шляхи через ліси.

У 1415 р. Вітовтом видано окружну грамоту про відділення Київської митрополії від Моськовської, таким чином відбувся поділ митрополії на Східну (Московську) та Західну (Київську). Місцем перебування київських митрополитів були Київ, Новогрудок та Вільно.

1410 р. у битві проти хрестоносців під Грунвальденом (Грюнвальдом), на боці литовсько-польського війська були, серед інших, Київський та Кременецький полки.

За переписом 1897 р., в Україні (без Галичини, Закарпаття та частини Північної Буковини) проживало 1684 Л. (з них у сільській місцевості 764 чол. або 44,3%). Більшість українців литовського походження проживали на той час у південних губерніях: Херсонській — 540 чол. (з них у містах 478 чол. або 88,5%), Катеринославській — 325 чол. (в сільській місцевості — 230 чол. або 70,8%), Таврійській — 218 чол.

У Волинській губернії третина місцевих Л. була зайнята у землеробстві, в Катеринославській — в металургійному виробництві (20%), на видобуванні руд (17,8%), обслуговуванні (17,8%). На поч. XX ст. в Одесі діяли литовські товариства взаємодопомоги та просвіти.

Значно зросло число Л. в Україні під час першої світової війни. Лише в Києві у 1919 р. проживало 1159 Л. За переписом 1920 р., у Кременчуцькій, Миколаївській, Чернігівській, Одеській та Полтавській губерніях налічувалося 15 569 Л. (дані неповні: не проводився перепис в деяких повітах). У 1920 р. було створено Литовський відділ агітації та пропаганди при ЦК

КП/б/У, основним завданням якого було проведення агіткампанії (насамперед серед демобілізованих та тих, що висловили намір реевакуюватися). Тоді ж було створено секції при губкомах у Харкові, Катеринославі та Одесі. У Харкові видавалася газета "Дарбінінку Балсас" ("Голос робітника"), виходили неперіодичні збірники "Раудоной" та "Дірва" (з питань радянського будівництва).

Влітку того ж року функціонувало тимчасове бюро (замість відділу) при ЦК КП/б/У у складі 3 осіб. В червні було скликано Всеукраїнську нараду литсекцій. Було організовано також секції в Бахмуті, Києві, Полтаві та Кремечуку. В серпні 1920 р. відбулася (в Харкові) І Всеукраїнська конференція комуністів-литовців.

У 1920 р. в зв'язку з реевакуацією Л. було ліквідовано секції у Полтаві, Києві та Кременчуку. Відділ агітації та пропаганди, що діяв при Харківському губкомі КП/б/У, мав (у 1920 р.) клуб "Комуністатс" ("Комуніст"), при якому діяли секції (драматична, культурно-освітня, музична) та хор. Тут були вечірні курси для дорослих, на яких тричі на тиждень читалися "наукові та політичні лекції". При білорусько-литовському відділі Одеського губкому також діяв клуб. Було відкрито секцію при губернському відділі наросвіти, курси для дорослих, 3 школи.

У наступному, 1921 р., уповноважені литвідділу ЦК КП/б/У працювали в Полтаві, Олександрівську (Запоріжжі), Херсоні. Інструктори виїжджали в Одесу, Полтаву, Миколаїв, Кременчук, Катеринослав, Запоріжжя, Вінницю. В Покотилівці (поблизу Харкова) діяв литовський дитбудинок.

У 1921 р. зростають темпи та розміри реевакуації: лише в листопаді з Донецької губернії виїхало до Литви 2700 чол.

За переписом 1926 р., Л. у межах УРСР та Кримської АРСР проживало 7186 чол. (0,05% всього населення). Найбільше Л. на той час проживало в Одеській окрузі (1038 чол. або 0,1% населення округи), Харківській (відповідно 787 чол. та 0,4%), Київській (719 чол. та 0,04%).

Після другої світової війни чисельність Л. в країні зростала повільно: у 1959 р. — 8906 чол., 1970 р.— 10 715 чол., 1979 р.— 9658 чол., 1989 р.— 11 278 чол. Більша частина їх проживала у

містах та селищах міського типу (у 1970 р. — 85,0%, 1979 р. — 86,5%, 1989 р. — 85,6%).

Українці литовського походження переважають на сході та півдні республіки, зокрема у Луганській обл. у 1989 р. Л. проживало 941 чол., Донецькій — 2270 чол. Для цих регіонів характерно і найбільше число литовців-городян: в Луганській обл. в містах та селищах міського типу проживало 93,9% Л. Ступінь асиміляції Л. також найбільший на сході: в Луганській обл. у 1989 р. назвали рідною мову своєї національності лише 384 Л. (або 40,8%). Процес самовизначення в цих регіонах (південному та східному) також набагато відстає від північних та західних областей, де переважають Л. — сільські жителі. Зокрема, в Житомирській обл. у 1979 р. назвали рідною литовську мову 34,2% всіх Л. області, у 1989 р. — 51,0%, в Тернопільській обл.— відповідно 59,6% та 63,5%.

У 1990 р. в Києві було створено Товариство литовської культури ім.Майроніса. Наприкінці наступного року в Київському костьолі св.Олександра вперше було відправлено службу литовською мовою, яка згодом стала щотижневою. Діти Л. у Києві мають свою недільну школу.

Ігор Винниченко (Київ).

ЛІВИ (самоназва — лівлі, каламіез, рандаліст). Малочисельна етнічна група (200 чол.) у Талсінському та Вентспільському р-нах Латвії. Належать до атланто-балтійської раси великої європеоїдної раси. Мова входить до південної підгрупи прибалтійсько-фінської групи фінно-угорської гілки уральської сім'ї. Віруючі Л. — християни (лютерани).

Л. — нащадки племені либь, про яке згадано в літописах XII ст. Традиційні заняття — рибальство, бджільництво та полювання. Проживають невеликими селами.

В Україні, за переписом населення 1989 р., Л. налічувалося 6 осіб.

Тетяна Загороднюк (Київ).

МАНСІ (самоназва — манзь). Народ, який проживає переважно у Ханти-Мансійському авт. окрузі (6,6 тис. чол.). Антропологічно М. неоднорідні: представлені субуральським та власне уральським типами уральської перехідної раси. Мова — мансійська, разом з хантийською та угорською входить до угорської групи фінно-угорської гілки уральської мовної сім'ї.

Як етнічна спільність М. склалися, вірогідно, у I ст. на основі аборигенних племен Південного Зауралля та угорських племен, що прийшли із степів Північного Казахстану та Західного Сибіру. М. вели напівосілий спосіб життя. Основні заняття — мисливство та рибальство. Поселення постійні (зимові) та сезонні на місцях промислу. Полювали диких оленів, лосів, борову дичину та водоплавну птицю. Віруючі — православні. Однак промислові та інші культи М. дожили до нашого часу, як і капища у тайзі, де, згідно з легендами, схована "золота база" — головний ідол обських угрів.

За переписом населення 1989 р., в Україні М. налічувалося 37 чол.

Ніна Музиченко (Київ).

МАРІЙЦІ (самоназва — марі, марій). Народ, корінне населення Республіки Марій Ел (324,4 тис. чол.). Проживають також у Татарстані, Удмуртії, Башкортостані, Нижегородській, Вятській, Єкатеринбурзькій та Пермських областях Російської Федерації. М. належать до субуральського типу уральської раси (європеоїди з деякими монголоїдними рисами). Мова — марійська, фінно-угорської групи уральської мовної сім'ї. Писемність — на основі російської графіки.

Ядром формування у I тис. н.е. у Волзько-Вятському межиріччі давньомарійського етносу були фінно-угорські племена. У X ст. М. у хозарських літописах згадуються як ц-р-мис (черемиси). Велику роль у розвитку етносу відігравали тісні етнокультурні зв'язки з тюркськими народами (волзько-камськими болгарами, чувашами, татарами). Інтенсивні зв'язки з росіянами значно вплинули на матеріальну культуру М. Поширилися нові зернові, городні, садові культури, а також зрубні стодоли, духова піч та пов'язані з нею способи приготування їжі. Основне традиційне заняття — орне землеробство. Основні зернові культури — жито, овес, ячмінь, просо, гречка, коноплі, льон; городні — цибуля, капуста, морква, хміль, картопля.

Традиційні вірування М. включали культи предків, богів. У XVIII ст. М. були навернені у православ'я, серед східних М. були мусульмани. В XIX ст. у Вятській губернії діяла синкретична секта Кугу Сорта (Велика Свічка).

За даними перепису 1989 р., М. в Україні налічувалося 7368 чол. Вважали рідною мову своєї національності - 45,2%, українську - 2,1%, російську - 52,0% М.

Андрій Малюк (Київ).

МЕНОНІТИ. Релігійна секта протестантів-анабаптистів, заснована Менно Сімоном у Голландії у 30-х рр. XVII ст.

В Україні наприкінці XVIII ст. були німці-колоністи. Найчисленніша група німців-менонітів оселилася у 1803 р. на р.Молочній на Мелітопольщині. Засновані ними землеробські колонії завдяки пільгам, наданим царським урядом, широкому використанню машин та найманої праці швидко зміцніли економічно й досягли високого рівня добробуту.

Особливістю менонітських колоній було те, що порівняно високий рівень писемності й технічної культури їхніх жителів поєднувався з релігійною нетерпимістю й штучною ізоляцією навіть від німецьких колоністів інших віросповідань (католиків, лютеран).

У роки першої світової та громадянської воєн М. втратили значну частину своїх землеволодінь, збідніли. Політика "воєнного комунізму", відверта недовіра з боку місцевих органів влади й пов'язані з цим продрозверстки, конфіскації, позбавлення виборчих прав сформували в них почуття ворожості до радянської влади й місцевого українського населення, стимулювали емігрантські настрої, які поволі пішли на спад лише в 2-й пол. 1920-х рр. Створені ними в цей період "Союз нащадків голландських вихідців", кооперативне об'єднання "Всеросійське менонітське сільськогосподарське товариство" прагнули відродити економіку й зберегти замкнутість менонітських колоній. На це ж спрямував зусилля й менонітський релігійний журнал "Унзер Блат", що видавався у Мелітополі.

В ході національно-адміністративного будівництва на основі менонітських колоній в Мелітопольському окрузі було створено Молочанський німецький національний р-н, який проіснував до кін. 1930-х рр. Вищезгадана замкнутість і релігійна нетерпимість М. перешкоджали об'єднанню р-ну з Пришибським німецьким національним р-ном, створеним неподалік на основі лютеранських колоній.

Масова колективізація й ліквідація куркульства як класу, що суперечили інтересам більшості німецького менонітського населення, прискорили ерозію цього етнічного масиву, зруйну-

вавши його замкнутість, і створили передумови для ліквідації німецьких національних р-нів півдня України напередодні Великої Вітчизняної війни.

Олександр Данильченко (Київ).

МОЛДАВАНИ (самоназва — молдовень). Народ, основне населення Молдови (2,8 млн чол.). Проживають також у Російській Федерації (172,6 тис.чол.), в Україні (342,5 тис.чол.), у Казахстані (33 тис.чол.) та ін. Належать до середньоєвропейської раси великої європеоїдної раси; фіксується домішка південноєвропейського (середземноморського) компоненту. Мова — молдавська, східної підгрупи романської групи індоєвропейської сім'ї. Поширення набула також українська мова. Писемність на основі російської графіки (у 1989 р. прийнято рішення про перехід на латинську графіку). Віруючі М. — православні.

В етногенезі М. виділяються два етапи: формування етнічної спільноти волохів - предків усіх східнороманських народів і утворення молдавської народності. Волохи сформувалися в ареалі, що охоплював північ Балканського півострову і Карпатські гори, на основі групи фракійських племен, що зазнали у перших ст.н.е. романізації, а потім, починаючи з VI ст., встановили контакти з розселеними у цьому регіоні слов'янами. Молдавська народність почала формуватися у Східному Прикарпатті внаслідок етнічної взаємодії волохів та східних слов'ян, що проживали там. Територія розселення М. у XIV ст. увійшла до складу Молдавського князівства: в його межах завершилося формування молдавської народності.

У XVI ст. Молдавія опинилася під владою Османської імперії. Наприкінці XVIII ст. лівобережжя Дністра, а пізніше землі між річками Прут та Дністер (Бессарабія) були відвойовані у Туреччини і приєднані до Росії. На кін. XIX-поч.XX ст. серед М., які населяли в Росії Бессарабську, частково Подільську і Херсонську губ., відбувалася подальша консолідація. У 1918 р. Бессарабія була приєднана до Румунії. А в лівобережних р-нах Дністра, заселених М., у 1924 р. була створена Молдавська АРСР (у складі України). У 1940 р., після включення Бессарабії в СРСР на частині території Молд.АРСР і більшій частині Бессарабії була створена Молд.РСР, з 1991 р. Республіка Молдова. Основні традиційні заняття - тваринництво, з сер. XIX ст. -

хліборобство, виноградарство, садівництво. Усна народна творчість представлена календарною та родинною обрядовою поезією, казками, героїчним епосом, історичними, ліричними та ін. піснями, прислів'ями, приказками.

В Україні М. складають 0,6% населення республіки. Найбільше їх в Одеській обл. - 144,5 тис. чол., Чернівецькій - 84,5 тис.чол., Миколаївській - 16,6 тис.чол., Донецькій - 13,3 тис.чол. У містах проживає 108 тис. М., або 0,3% усього міського населення країни, в селах - 216,5 тис.чол., або 1,3% усього сільського населення. Мову своєї національності вважали рідною 253 тис. М.

На початок 1994/95 навчального року в Одеській обл. функціонувало 11 денних загальноосвітніх навчальних закладів із молдавською мовою викладання, які відвідувало 7087 учнів. Крім того, працювало 7 змішаних російсько-молдавських шкіл, які відвідувало 3146 учнів. У загальноосвітніх навчально-виховних закладах України молдавську мову як предмет вивчає 1435 учнів, факультативно або в гуртках - 303 учні. Педагогічні кадри для шкіл, де навчання ведеться молдавською мовою, готують Чернівецький університет і педагогічні училища - Білгород-Дністровське Одеської обл., Чернівецьке та Уманське. Інтереси М. в Україні представляють такі товариства: Обласна національно-культурна асоціація молдаван (м.Одеса) та Обласний християнсько-демократичний альянс молдаван (м.Ізмаїл).

Лариса Аза (Київ).

МОНГОЛИ. М., монголомовні народи — група народів, що розмовляють монгольською мовою алтайської сім'ї: халха, ойрати та ін. у Монголії, баоань, дужян, даури, барга, монгори і власне М. у КНР, моголи в Афганістані, буряти і калмики в Російській Федерації. Належать до центральноазійського типу північноазійської раси великої монголоїдної раси. Писемність у Монголії з 1945 р. на кириличній графічній основі. Віруючі М. переважно ламаїсти.

Етнонім М. можливо топонімічного походження і вперше зустрічається у формі мен-гу, мен-ва, мен-гу-лі у китайських хроніках VII-X ст. У XIII ст. частина племен, що проживала на території сучасної Монголії і північно-східного Китаю об'єдналася під владою Чингисхана і підкорила ряд сусідніх племен, державних формувань (уйгурів, кипчаків, тангутів та ін.), поклавши початок монгольській етнічній спільноті.

У XV ст. монголомовні народи поділилися на західні і східні групи; у XVI ст. східна група розпалася на північну і південну. Північні М., що населяли територію Монголії з XVI ст. почали називатися халха (нині їхні нащадки складають 80% населення Монголії). Південні М., що населяли р-ни Внутрішньої Монголії увійшли до складу М. КНР. Західні М. — ойрати — утворили у XVII ст. Ойратське ханство; їхні нащаки частково увійшли до складу М. Монголії, КНР і калмиків.

Матеріальна і духовна культура усіх М. майже однакова. Традиційне заняття — кочове скотарство.

В Україні , за переписом населення 1989 р., М. (халха-монголів) налічувалося 315 чол.

Лариса Аза (Київ).

МОРДВА. Народ, корінне населення Мордовії (313,4 тис.чол.). Проживають також у Башкортостані, Татарстані, Чувашії, Самарській, Пензенській, Саратовській та ін. областях Російської Федерації. Найчисленніший з народів східнофінських племен фінно-угорської мовної сім'ї. М. складається з двох основних субетнічних груп — ерзя (самоназва) і мокша (самоназва), які зберігають кожна свою мову, деякі відмінності в традиційній культурі. Ерзя проживають переважно в північно-східних р-нах Мордовії, за винятком своєрідної локальної групи в північно-західній частині республіки в населених пунктах за нижньою течією р. Мокші з центром в с. Теньгушеві. До цієї теньгушівської групи мордви-ерзі належить і населення двох сіл Драніно і Катдолка в південній частині республіки.

Назва "мордва" зустрічається вже в Начальному літописі і залишається на сторінках російських літописних зведень. Дослідження мовознавців свідчать, що М. свого часу зазнала культурного впливу германців, литовців, слов'ян, що жили тоді поруч, і деяких іранських племен. У найдавніший час своєї історії М. населяла простір між Волгою, Сурою, Окою і витоками Мокші, далі поступово розселялась на схід, відступаючи перед східними слов'янами. М. була вже народом осілим і землеробським, мала своїх князів, свої міста і тверді (в лісах). Значно послабила М. татарська навала, але не спричинила, вочевидь, докорінних змін у побуті. У XIII-XIV ст. мордовські племена перебували під владою монголів.

Із зростанням політичної могутності Москви мордовські князі змінили свою орієнтацію і стали підтримувати московського князя. Поступово М. русифікувалася, запозичуючи у своїх сусідів не лише мову й особливості побуту, але й ставлення до релігії: серед заволзької М. були поширені розкольницькі секти. В корінній області Мокші русифікація також була великою, багато сіл навіть за назвами неможливо відрізнити від російських.

В Україні, за переписом населення 1989 р., М. налічувалося 19 332 чол. Проживали переважно в Криму і Донецькій обл. Вважали рідною мову своєї національності — 32,0%, українську — 1,9%, російську - 65,7%.

Ярослав Невелюк (Київ).

НАНАЙЦІ (самоназва — нанай). Народ, який проживає в основному у Хабаровському кр. (11,6 тис. чол.), а також у Приморському кр., на Сахаліні. Належать до байкальського типу північноазійської раси великої монголоїдної раси. Мова — нанайська, тунгуської гілки тунгусо-маньчжурської мовної сім'ї. Писемність — на основі російської графіки.

В етногенезі Н. брали участь нащадки давнього амурського населення та різноманітні тунгусомовні елементи. Основні традиційні заняття — рибальство й полювання (взимку — хутровий промисел). Серед традиційних ремесел розвинуто ковальство. Н. були шаманістами, мали промислові, родові та інші культи. У 2-й пол. XIX ст. навернені у православ'я, проте зберегли й стародавні вірування.

За переписом 1989 р., Н. в Україні налічувалося 39 чол.

Ніна Музиченко (Київ).

НАРОДИ ІНДІЇ І ПАКИСТАНУ. Група народів, до якої належать представники кількох сот етнічних спільнот (націй, народностей, племінних груп), що населяють Індію і Пакистан.

Масові міграції населення з Індії і Пакистану у різні країни світу беруть свій початок у 2-й пол. XIX ст., за часів панування в цьому регіоні Британської імперії. У XX ст. еміграційна активність населення зросла після здобуття Індією і Пакистаном у 1957 р. державної незалежності. Нова хвиля міграції, спричинена аграрним перенаселенням і безробіттям, з поч. 60-х рр. у значній своїй кількості була спрямована у Західну Європу.

В Україні, за переписом населення 1989 р., проживало 175 представників цих азійських національностей. З цього числа 118 чол. рідною мовою вважали мову своєї національності, 9 чол. — українську, 38 — російську.

В Україні вихідці з Індії і Пакистану здебільшого оселилися у 60-80-ті рр. нашого століття, працюючи у різних галузях промисловості, здобуваючи вищу освіту. Підтримують родинний і культурний зв'язок зі своїм етнічним материком.

Тетяна Клинченко (Київ).

НГАНАСАНИ (самоназва — ня). Народ, який проживає переважно у Таймирському авт.окрузі (849 чол.). У дореволюційній літературі Н. називали "авамські самоїди", термін "нганасани" утвердився з кін. 20-х рр.

Нащадки корінних мешканців Таймирського півострова. Належать до байкальського типу північноазійської раси великої монголоїдної раси. Поділяються на 2 групи — авамських Н. та вадеївських Н. Авамські проживають у центральних тундрах Таймиру — у Диксоновському р-ні Таймирського авт.округу. Вадеївські Н. сформувалися лише у XVIII ст., коли зі сходу на цю землю переселилися 19 тунгусів, які одружилися з нганасанками, їхні нащадки вважали себе Н.

Мова — нганасанська, разом з ненецькою, енецькою та селькупською входить до самодійської групи фінно-угорської гілки уральської мовної сім'ї. Віруючі Н. — переважно шаманісти.

За даними перепису 1989 р., Н. в Україні налічувалася 1 особа.

Андрій Малюк (Київ).

НЕГІДАЛЬЦІ (самоназва — на бейєнін, ілкан бейєнін, амгун бейєнін). Народ, який проживає в Хабаровському кр. (502 чол.), по рр. Амур і Амгунь. Н. належать до байкальського типу північноазійської раси великої монголоїдної раси з домішкою центральноазійського расового типу. Мова — негідальська, тунгусо-маньчжурської групи алтайської мовної сім'ї.

У формуванні Н. як окремого народу взяли участь кілька народів, які живуть у басейні Амуру: ульчі, удегейці, нівхи, нанайці, орочі, евенки. Культура Н. має в основі місцеву осілу культуру. Провідну роль у господарстві Н. відігравало рибаль-

ство. Офіційно Н. були навернені у православ'я, але зберегли шаманство, традиційні анімістичні вірування.

За даними перепису 1989 р., Н. в Україні налічувалося 10 осіб.

Андрій Малюк (Київ).

НЕНЦІ (самоназва — ненец). Один з малочисельних народів Півночі. Н. розселені надзвичайно широко. Проживають у Ненецькому авт. окрузі, в Архангельській обл., у північних р-нах Республіки Комі, Ямало-Ненецькому і Ханти-Мансійському авт. округах Тюменської обл. і Таймирському авт. окрузі Красноярського краю. Загальна кількість 34,2 тис. чол. Н. належать до уральської перехідної раси. Мова — ненецька, самодійської групи фінно-угорської гілки уральської мовної сім'ї. Писемність на основі російської графіки.

Походження Н. остаточно не з'ясовано. Більшість дослідників вважає, що Н. сформувалися внаслідок злиття двох етнічних груп — полярного аборигенного населення та прийшлих з боку Саянського нагір'я самодійськомовних племен, що підтверджується поділом Н. на дві частини: до однієї належать роди аборигенного походження, до другої — самодійські роди. Н. відомі як споконвічні оленярі-кочовики. Європейські Н. формально хрещені. Азійські Н. залишилися шаманістами та сповідують безліч традиційних культів — віру в духів-господарів неба, землі, вогню, річок тощо.

За даними перепису 1989 р., Н. в Україні налічувалося 204 чол.

Андрій Малюк (Київ).

НІВХИ (самоназва — нівхгу). Народ, який проживає переважно у гирлі Амура та на о-ві Сахалін, в його північних р-нах (4631 чол.). Належать до центральноазійського типу північноазійської раси великої монголоїдної раси. Мова — нівхська, має два діалекти: амурський і східносахалінський.

Перші звістки про Н. з'являються з сер. XVIII ст. Основне традиційне заняття Н. — рибальство. Другим за значенням був промисел морських ластоногих. Н. полювали на сивучів, нерп та білуг. Були також поширені домашні ремесла: виготовлення лиж, нартів, човнів, посуду, обробка кістки, шкіри тощо. Н. були шаманістами, сповідували цілий ряд різноманітних промислових та інших культів.

За даними перепису 1989 р., Н. в Україні налічувалося 10 осіб.

Андрій Малюк (Київ).

НІМЦІ (самоназва — дойче). Народ, основне населення Німеччини (понад 80 млн чол.). Належать переважно до атланто-балтійської раси великої європеоїдної раси, є представники центральноєвропейської раси. Мова — німецька, західногерманської підгрупи германської групи індоєвропейської сім'ї.

Перші згадки про Н. в Україні датуються кінцем X ст. У цей час у Київській Русі все частіше з'являються європейські купці, мандрівники, члени посольських делегацій. Починаючи з XI ст., невеликі групи Н. з Майнца, Відня, Любека засновують торговельні колонії в Києві, Володимирі-Волинському, Луцьку. Після монголо-татарської навали на запрошення галицько-волинських князів німецькі майстри приїздять для відбудови міст, розвитку ремесел та торгівлі. Вихідців з германських земель можна було зустріти серед українських козаків в Запорозькій Січі. За часів Б. Хмельницького, І. Виговського та П. Дорошенка вони брали участь у військовому будівництві.

Новий, на цей раз вже масовий, переїзд Н. в Україну розпочався у 2-й пол. XVIII ст., коли за поданням обер-берейтора де Ларів'єра про "возможные и полезные следствия, могущие произойти от немецкой колонизации России", російська імператриця Єлизавета Петрівна 2 травня 1759 р. дала згоду на приїзд Н. Таким чином, питання про необхідність і корисність запрошення до Російської імперії колоністів принципово було вирішено ще за часів Єлизавети Петрівни, а от реалізація цього рішення випала вже на долю іншої імператриці — Катерини II, коли 4 грудня 1762 р. вона видала маніфест, в якому запрошувала сільське населення європейських країн переселятися до Російської імперії.

На думку українських етнологів, появу перших німецьких колоній в Україні можна віднести до 60-х рр. XVIII ст. Так, у Чернігівській губернії впродовж 1763-74 рр. виникли перші шість поселень Н. Але більш масового та огранізованого характеру переселення Н. до українських земель набуло напередодні і в роки російсько-турецьких війн XVIII ст. Завдяки зусиллям Г.Траппе перші німецькі переселенці прибули на Україну вже наприкінці 80-х рр. XVIII ст. У 1788 р. ще 228 Н., данцігських

лютеран і менонітів (див. Меноніти), які найбільше страждали від утисків католиків. Вони засновують вісім колоній — Хортиця, острів Хортиця, Нейендорф, Розенталь, Ейнлаге, Нейбург, Кроневейде, Шенгорст. Селилися Н. також у Херсонській, Таврійській губерніях, на Волині, Київщині, Харківщині, Чернігівщині. Після закінчення війни із Туреччиною у 1791 р. і остаточного закріплення за Росією Північного Причорномор'я та Криму триває процес колонізації вільних земель німецькими переселенцями у цьому регіоні.

Основними ареалами розселення Н. стали західний та південний регіони сучасної території України. Так, на півдні України у 1858 р. нараховувалося 138,8 тис. Н., а першим переписом населення в Росії (1897 р.) зафіксовано вже 377,8 тис. чол. Якщо у 1763-64 рр. Н. складали 0,09% всього населення Новоросії, то у 1897 р. — 3,5%.

Західноукраїнський ареал німецькі поселенці почали освоювати у 50-х рр. XVIII ст. У Галичині, на Буковині та Закарпатті, а згодом і на Волині виникали німецькі поселення. Їхня кількість особливо швидко зростала після загарбання західноукраїнських земель Австро-Угорщиною. За даними першого російського перепису, на Волині мешкало 171,3 тис. Н., що становило 5,7% всього населення краю.

З'являються на українській землі з числа переселенців і великі землевласники-підприємці. Так, у 1828 р. німецький герцог Агальт-Кетенський придбав понад 40 тис. десятин землі в р-ні нинішньої Асканії-Нова і 6 тис. на березі Чорного моря. У 1856 р. він продав маєток іншому колоністу — Фейну, який згодом поріднився з колоністом Фальцем. Так виник поміщицький рід "королів вівчарства" Фальц-Фейнів, нащадки яких у 1874 р. заклали зоологічний парк, а у 1887 р. — всесвітньо відомий ботанічний парк Асканія-Нова.

Німецькі колоністи створили на українських землях високорозвинуті господарства. Велику увагу в колоніях приділяли розвитку освіти. Майже в кожній з них була початкова школа, яких всього в поселеннях південної України нараховувалося близько тисячі. Існували також училища підвищеного типу та центральні училища, де здобували середню освіту, готували вчителів для початкових шкіл. У 1914 р. у цих навчальних закладах було 2219 учнів. Крім того, в деяких колоніях були жіночі училища, гімназії, спеціальні сільськогосподарські училища.

Німецькі колоністи органічно вписалися в економічне, політичне та культурне життя країни.

Тяжкі випробовування випадають на долю Н. України з початком першої світової війни 1914 р. Царський уряд, наляканий наближенням фронту до місць поселення німецьких колоністів, почав вилучати у них землю і переселяти їх в інші р-ни Російської імперії, переважно у Сибір. Депортовані німці-колоністи знов поверталися в Україну лише у 1918 р. і до кінця 1920 р. більша частина їх повернулася до своїх покинутих осель. Але економічна розруха, до якої призвели перша світова і громадянська війни, антиселянська аграрна політика радянської влади, голод 1921-22 рр., що уразив південні регіони України, — все це болісно вдарило по німецьких колоніях.

До негативних наслідків призвела і адміністративно-територіальна реформа 1922-23 рр., під час проведення якої не було враховано національний склад населення утворюваних р-нів та сільрад. Внаслідок цього 25 волостей, де німецьке населення проживало компактними масами, опинилися у складі адміністративно-територіальних одиниць з інонаціональним населенням.

Такий "поділ" у ході районування по живому різав мовно-культурні та господарські зв'язки, що склалися історично, вів до занепаду традиційних форм господарської діяльності. Тоді почав інтенсивно руйнуватися специфічний національно-культурний, релігійний та соціально-побутовий уклад життя німецького населення. У результаті німецькі сільськогосподарські колонії, що раніше вважалися зразковими господарствами з високим рівнем агротехнічної культури, значною мірою були розореними.

Тяжкий економічний стан німецьких колоністів, конфліктні ситуації, що виникли внаслідок численних випадків закриття молитовних будинків та переслідувань віруючих, відсутність належної уваги і піклування з боку місцевої влади щодо забезпечення національно-культурних, мовних та інших інтересів німецького населення — все це викликало у представників німецької національної групи законне обурення, а також бажання залишити Україну та емігрувати. За даними Центральної комісії у справах національних меншин при ВУЦВК, тільки з 1922 по 1924 рр. з України до Америки та Канади емігрувало

понад 8 тис. Н. Еміграційні тенденції мали місце і в подальшому, зокрема наприкінці 20-х — поч. 30-х рр. Цього разу найголовнішими причинами еміграції (не кажучи вже про політичний та релігійний терор) були хлібозаготівлі, "колективізація" села та інші прояви більшовицької економічної політики.

У 1923 р. (за далеко не повними даними) тільки в Одеській губернії було 206 німецьких хуторів, колоній, сіл; в Катеринославській губернії — 162; Донецькій — 147; Волинській — 143. До того ж було декілька десятків сільських рад (у складі 3-5 населених пунктів кожна), де переважало німецьке населення. Більш докладні дані щодо чисельності та місць компактного проживання німецького населення були отримані під час перепису населення 1926 р. У цей період в Україні проживало 393,9 тис. Н. (1,36% населення України). З них понад 360 тис. чол. проживало в сільській місцевості (93,2% німецького населення); зазначимо також, що в Україні проживало 40% Н. СРСР.

З 1924 р. у місцях компактного проживання німецького населення почалося виділення німецьких національних сільських рад, одних з перших національних адміністративно-територіальних одиниць в Україні. У 1925 р. у республіці було 98 німецьких сільських рад, наступного року — 221, у 1927 р. — 237. В німецьких сільських радах проживало 317 тис. чол., з яких Н. становили 261 тис.чол. (73,3% загальної чисельності їх жителів). Німецькі сільські ради охоплювали (за даними на 1927 р.) 67,8% німецького населення України. У 1931 р. в Україні вже було 243 німецькі сільські ради. В українських р-нах — 142; у 7 німецьких р-нах — 84 (34,5% загальної кількості німецьких сільських рад). Дев'ять німецьких сільрад були у складі Молдавської АРСР, ще 8 німецьких сільрад — у складі інших національних р-нів.

У німецьких національних та в інших адміністративно-територіальних одиницях діяла мережа навчальних закладів з викладанням німецькою мовою. Рівень освіти німецького населення, порівняно з іншими національними групами, що проживали в Україні, був одним із найвищих. До початку більшовицького знищення національної німецької інтелігенції в республіці діяло 2 німецьких індустріальних, 6 сільськогосподарських та 1 педагогічний технікуми. Серед навчальних закладів можна назвати Одеський німецький педагогічний інститут, Пришибську німецьку ветеринарно-фельдшерську школу, Лан-

дауську німецьку сільськогосподарську школу-технікум, Молочанську німецьку фельдшерську та Хортицьку німецьку педагогічну школи. Протягом 1920-1930-х рр. в Україні було видано понад 1000 книжок та журналів німецькою мовою. Наприкінці 1920-х рр. видавалося 18 газет та журналів німецькою мовою, на середину 1930-х рр. — вже 24. Серед періодичних видань, що в різні роки розповсюджувалися в Україні, були журнали "Ді тромпете", "Ерціунг унд Ауфклерунг" та "Нейланд". Поряд з численними обласними та р-ними газетами німецькою мовою видавалася республіканська газета "Дас Нойє Дорф". Проблеми національно-культурного стану німецького населення України знайшли відображення в діяльності наукових установ, зокрема, Кабінету національних меншин при Етнографічній комісії Всеукраїнської академії наук.

Масові репресії 1930-х рр. трагічно відбилися на долі німецького населення України. На підставі низки постанов ЦК КП/б/У німецькі навчальні, культурно-освітні заклади та національні адміністративно-територіальні одиниці були ліквідовані.

Вдалася влада і до масових депортацій німецького населення з місць його компактного проживання. У 1937 р. масові каральні акції були здійснені проти німецького населення Одеської обл., на території якої проживало 120 тис. Н. З них 50 тис. мешкало в трьох німецьких національних р-нах — Спартаківському, Зельцькому та Карл-Лібкнехтівському. На підставі рішення Одеського обкому КП/б/У з цих р-нів було вислано 5 тис. родин "антирадянського фашистського активу". Основними регіонами переселення Н. були південно-східні р-ни республіки, Казахстан, Сибір та інші "віддалені місця" Союзу. Новий етап переселення Н. припадає на 1939 р., коли Західна Україна увійшла до складу УРСР. Під наглядом змішаної радянсько-німецької комісії більшість німецького населення, що проживало на західноукраїнських землях, переїхало до Німеччини або в зони її впливу. Ті ж Н., які побажали виїхати з нових областей Радянського Союзу, але не були прийняті німецькою владою, відправлялися у східні р-ни країни. Наприкінці 1941 р.— поч. 1942 рр., вже в умовах німецько-радянської війни, завершилася депортація Н. з України. Після закінчення війни 250 тис. українських Н. добилися повернення, але їм

дозволили поселитися не в Україні, а в Комі АРСР та республіках Середньої Азії.

Згідно з переписом населення 1989 р., в Україні нараховувалося 37 849 Н. , з них у Дніпропетровській обл. проживало 6,4 тис. чол. (16,9% німецького населення України), в Донецькій — 6,3 тис. чол. (16,7%), Одеській — 3,6 тис. чол. (9,4%), Закарпатській — 3,5 тис. чол. (9,2%). Впродовж останніх років до України повернулися 2 тис. Н., які поселилися переважно у південних областях. Певна частина німецького населення України й надалі проживає компактними групами в місцях традиційного розселення (в основному це р-ни Донбасу, Приазов'я, Одещини, Миколаївщини). Мову своєї національності вважають рідною 8,8 тис.чол., або 23,2% загальної кількості Н. Дві третини німецького населення України назвали своєю рідною мовою російську.

На Закарпатті діє одна школа з німецькою мовою навчання, майже 90 дітей вивчають німецьку мову факультативно, 30 дітей дошкільного віку виховуються у дитячих садках німецькою мовою. У деяких областях України працюють недільні школи (6). Педагогічні кадри для навчання німецьких дітей рідної мови готує Львівський університет. Річний обсяг телепрограм німецькою мовою складає в Автономній Республіці Крим - 13 годин, у Закарпатті - 18 годин. Інтереси Н. представляють 33 національно-культурні об'єднання. У 1992 р. для сприяння реалізації й захисту громадянських, економічних, соціальних і культурних прав і свобод німецької меншини створено товариство німців України "Відергебург". З 1992 р. у Києві працює центр німецької культури "Відерштадь".

Богдан Чирко (Київ).

НОГАЙЦІ (самоназва — ногай). Народ, основними ареалами розселення якого є Дагестан, Ставропольський кр., Чечня та Інгушетія. Загальна кількість 75,6 тис. чол. Належать до південносибірської (туранської) перехідної раси. Мова — ногайська, має два діалекти: караногайський та кубанський. Писемність з XVIII ст. до 1928 р. на основі арабської, з 1928 р. - латинської, з 1938 р. — російської графіки. Віруючі Н. — мусульмани-суніти.

Предки Н. — тюркомовні та монголомовні племена, що змішалися з тюркомовними кипчаками й перейняли їхню мову. Кочували від Уралу до Дніпра, в т.ч. на Північному Кавказі;

займалися в основному скотарством. Починаючи з 1920-х рр., відбувався процес масового переходу Н. на осілий спосіб життя, що поступово привело до появи нових форм господарювання, підвищення загального культурного рівня цього етносу.

За даними перепису населення 1989 р., Н. в Україні проживало 331 чол.

Володимир Трощинський (Київ).

ОРОКИ (самоназва — ульта, ульча). Народ, який проживає переважно на о-ві Сахалін у східній його частині. Приблизна кількість близько 400 чол. Належать до байкальського типу північноазійської раси великої монголоїдної раси, є домішка центральноазійського расового типу. Мова — тунгусо-маньчжурської групи алтайської сім'ї.

Основні традиційні заняття — оленярство, влітку — полювання на морських тварин, рибальство; взимку — полювання на хутрових звірів. Одяг традиційний для народів Півночі. Зберегли традиційні вірування (анімізм, культ ведмедя, шаманство тощо).

В Україні, за переписом населення 1989 р., О. налічувалося 2 особи.

Тетяна Загороднюк (Київ).

ОРОЧІ (самоназва — нані, орочісел). Народ, який проживає у Приморському та Хабаровському краях, уздовж рік Тумнін, Коппі, Амур, Хунгарі. Чисельність — близько 900 чол. Належать до байкальського типу північноазійської раси великої монголоїдної раси. Мова — орочська, тунгусо-маньчжурської групи алтайської сім'ї.

Майже всі О. жили осіло. Основні традиційні заняття — полювання та рибальство, були розвинуті ремесла — ковальське, обробка деревини, бересту, пошиття одягу та вишивання. До поч. XX ст. О. зберегли пережитки патріархально-родового устрою. Існувала колективна власність на промислові угіддя для полювання та рибальства. О. зберегли традиційні вірування (анімізм, шаманство).

В Україні, за переписом населення 1989 р., О. налічувалося 19 осіб.

Тетяна Загороднюк (Київ).

ОСЕТИНИ (самоназва — ірон, дигорон). Народ, основне населення Північної Осетії. Чисельність близько 335 тис. чол. Проживають також в Кабардино-Балкарії, в Ставропольському кр. та в ін. Належать до балкано-кавказької групи великої європеоїдної раси. Мова — осетинська, іранської групи індоєвропейської сім'ї. Віруючі О. — православні, є мусульмани.

Формування осетинського народу пов'язане з аборигенним населенням Північного Кавказу та іраномовними народами — скіфами, сарматами, і особливо аланами, які осіли там у I ст. н.е. і суттєво вплинули на мову та культуру корінного населення.

За переписом 1989 р., в Україні О. налічувалося 6 345 чол. (у 1970 р. — 4 554 чол.), майже всі (89,7%) проживали у містах та селищах міського типу. Мову своєї національності назвали рідною 2 593 чол. (40,8% всіх О.; російську - 3 871 чол. або 53,1%, українську — 237 чол.), вільно володіли нею — 583 чол. (9,2%).

Ігор Винниченко (Київ).

ПЕРСИ (самоназва — фарси, ірані). Народ у центральній і східній частинах Ірану. Чисельність — понад 20 млн чол. (сер. 1980-х рр.). Належать до індо-середземноморської раси великої європеоїдної раси; фіксується домішок арменоїдного антропологічного типу. Мова — перська (фарсі), західноіранської підгрупи іранської групи індоєвропейської сім'ї. Віруючі П. — мусульмани-шиїти.

У 1989 р. в Україні П. налічувалося 228 чол. З них рідною назвали мову своєї національності лише 43 чол. (18,8% всіх українських П.), російську — 153 чол., українську — 28 чол. (12,3%).

Ігор Винниченко (Київ).

ПОЛІЩУКИ. Етнографічна група українського етносу, що розселена у північних р-нах Волинського Полісся (північніше міст Володимира-Волинського, Луцька та Рівного), на півночі межуючи з етнографічною групою білорусів — "палещуками".

Термін "поліщуки" виник у XV ст. від топоніма "Полісся" — одного з історично-етнографічних регіонів України. Проте закріпився він за населенням лише невеликої його частини, яке користувалося ним як самоназвою. Причому майже до XIX ст. ця регіональна самоназва була й етнічною самоназвою, і лише пізніше П. почали усвідомлювати себе українцями, зберігши крайову самосвідомість.

П. як етнографічна група українців формувалися в умовах певної ізоляції, зберігши тим самим чимало архаїчних рис традиційно-побутової культури, колись характерних і для всіх українців. Це простежується в господарській діяльності (значне місце в ній посідало збиральництво та лісові промисли), у житлобудівництві (традиційному замкнутому дворі — "підварку", споруди якого будувалися з масивних кругляків), в одязі (стародавніх "намітках","платах", "обрусах", "завойках", "літниках", характерних ще для часів Київської Русі), в звичаях та обрядах (наприклад, в обряді "кущ").

Етнографічна самобутність сучасних П. переважно виявляється в духовній культурі та регіональній самосвідомості.

Анатолій Пономарьов (Київ).

ПОЛЯКИ (самоназва — поляци). Основне населення Польщі (37,9 млн чол.). Проживають також у Білорусі, Литві, Латвії, в Україні та ін. Мова — польська, західної підгрупи слов'янської групи індоєвропейської сім'ї. Писемінсть на основі латинської графіки. Віруючі П. — католики. У 1989 р. чисельність українських П. становила 219,2 тис. чол., або 0,43% населення України, тобто за кількістю польська етнічна група посідає сьоме місце серед інших етнічних спільнот України. Впродовж трьох десятиріч чисельність П. знижувалася значними темпами — з 1959 р. по 1989 р. на 40%, а питома вага П. в етнічному складі населення України зменшилася вдвічі. За даними 1989 р., 94,2% українських П. є уроженцями України.

П. з'явилися на території сучасної України ще у XI ст. Як свідчить літопис, київський великий князь Ярослав Мудрий розселяв полонених ляхів у 1030 р. вздовж річки Рось. Основна маса польського населення з'являється на українській землі в період XIV-XVI ст. під час колонізаторських навал литовських та польських феодалів, які, користуючись занепадом Київської Русі, захоплюють землі Західної і Правобережної України.

Найбільш значна хвиля польської колонізації починається із загарбанням у XVI ст. Галицько-Волинського князівства. До часу об'єднання Польщі та Литви в єдину державу — Річ Посполиту, шляхетська Польща відповідно до Люблінської унії (1569 р.) захопила Волинь, Брацлавщину, Київщину і частково Лівобережну Україну.

З сер. XVI ст. відбулося масове переміщення на Україну польського населення (здебільшого селян та міської бідноти із східних воєводств — Жешувського, Келецького, Краківського й особливо Люблінського).

Після Люблінської унії у XVII-XVIII ст. збільшилася кількість переселенців-селян з центральних р-нів Польщі, Мазовії та Мазурського Поозер'я (їх звали "мазурами"). Великі земельні масиви Правобережної України були роздані польським урядом шляхті та великим магнатам. Наприкінці XVIII ст. П. становили більшість правлячої поміщицько-магнатської верхівки, католицького духовенства, службовців, меншою мірою — "чиншевої шляхти", міщан і селян Правобережної України.

Ліквідація автономії України у 1654 р., що відбулася на Переяславській раді, а також втрата Польщею своєї державності і незалежності внаслідок трьох поділів (1772, 1793, 1795 рр.) поставила ці країни у залежність від Російської імперії. Частина земель України і Польщі відійшла до Австрії та Прусії.

П. брали участь у військово-землеробській колонізації Півдня Російської імперії у 2-й пол. XVIII ст. У 1775 р., наприклад, у межиріччі Бугу і Дністра поселенцями "польського" козачого полку було засновано ряд сіл, що налічували по 50 дворів у кожному. 1797 р. у зв'язку з розпуском польських військ після третього розподілу Польщі значну кількість П. царський уряд переселяє в Єкатеринославську губернію у 1845 р. П. оселили у Донбасі для праці на Луганському ливарному заводі.

Після приєднання Росією Бессарабії у 1814 р. до Буджаку прибувають П., що засновують разом з німцями-колоністами селища т. зв. варшавських переселенців. Відомі також пізніші переселення П. на територію України. Наприклад, до Волинської губернії у 90-х рр. XIX ст. з Привісленського краю.

У пореформений період (після 1861 р.) П., як і українці, інтенсивно перебиралися з густонаселених українських губерній до південної України. Наприклад, у Херсонській губернії у р-ні Нижніх Серогоз вони у 60-х рр. заснували село Новопетрівка.

Інтенсивність міграційного припливу П. на етнічну територію України не знижувалась також і в XIX ст. Особливо швидко відбувалося заселення П. західноукраїнських земель. Згідно з даними першого загального перепису Росії у 1897 р. в Україні

проживало понад 2 млн П., що становило 4,5% всього населення імперії. Найбільша кількість П. проживала у м.Львові, де вони складали 50,3% населення, а також у одноіменному повіті — 43,4%.

Найбільший етнічний масив П. протягом кількох сторіч існував на землях Західної та Правобережної України, зокрема на Поділлі та Поліссі, де він зберігся і до нашого часу. Ще й нині у Житомирській та Хмельницькій областях живуть нащадки двох груп П., що мали певні відмінності у культурі та побуті — т. зв. "мазури" — у минулому бідні селяни, переселенці з Мазовії, та "шляхта" — нащадки дрібної польської шляхти.

Своєрідність природно-географічних умов Українського Полісся, ізольованість від розвинутих економічних і культурних центрів сприяли консервативності побуту польського населення цього краю, що дало можливість виявити етнічні особливості та відмінності життя різних груп П. у місцях їх компактного проживання. Ці відмінності значною мірою відображали соціальну диференціацію польського населення Українського Полісся. Найяскравіше це проявилося у традиційному народному костюмі та особливостях житла.

Наявність значної кількості етноспецифічних рис в традиційній матеріальній культурі польського населення України поєднується з етнічними особливостями П. у сфері традиційної духовної культури — мові, звичаях, правових нормах, обрядовості, віруваннях, різних видах мистецтва і народної творчості — всіх тих явищах національної культури, де етноспецифічні риси народу зберігаються найчастіше, а також і у професійній культурі.

Значним є внесок польського населення у соціальний і культурний розвиток України. Ще у 1817 р. у м.Львові польським просвітником та істориком графом Ю.М.Оссолінським був заснований "Оссолінеум" або "Святиня національних пам'яток" — культурно-освітня установа, в якій часто працював І.Франко та інші діячі української культури.

На поч. XIX ст. зусиллями польських просвітителів Г.Коллонтая та Т.Чацького в Україні була створена мережа загальноосвітніх шкіл, яка, однак, зазнала руйнації від царського уряду після поразки польського повстання 1830-1831 рр.

Значний внесок у науку зробили польські історики, економісти, етнографи, фольклористи, що працювали на терені України, — Ю.Бартошевич, А.Бельовський, Л.Бернацький, П.Домбровський, М.Лубецький, Ф.Духинський, С.Зарульський, О.Кольберг, А.Левицький, В.Лозинський, А.Павінський, Я.Потоцький, З.Радзімінський-Люба, А.Ролле, Е.Руліковський, А.Чарнецький, О.Чоловський та ін.

Перша світова війна 1914-1918 рр., а також розпад Російської імперії після Лютневої революції 1917 р. привели до відокремлення Польщі. При цьому відбувся поділ етнічної території українців, на якій багато століть проживали П. Під час війни значна частина території України разом з Польщею була окупована Германією та Австро-Угорщиною. Ці події значно посилили міграційні процеси. З Польщі в Україну прибули тисячі поляків-біженців. В цілому в цей період на Україну переселилося близько 1 млн П.

Національна політика Української Народної Республіки, утвореної після розпаду Російської імперії у 1918 р., була скерована на забезпечення інтересів етнічних меншин. Так був створений Секретаріат у справах національностей, відкривалися національні, зокрема, польські театри, бібліотеки, навчальні заклади, культурно-просвітні товариства, друковані органи тощо.

У межах Радянської України перепис 1926 р. зафіксував 467,7 тис. П., які за чисельністю займали на той час третє місце серед національних меншин України (після росіян та євреїв). Основна частина польського населення була сконцентрована у західному регіоні країни: у Волинській окрузі проживало 86,6 тис. чол., тобто 18,2% всього польського населення); у Шепетівській — 60,2 тис. чол. (12,6%); у Проскурівській — 58,5 тис. чол. (12,3%); Бердичівській — 48,4 тис. чол. (10,2%). Переважна більшість П. (80,3%) проживала у сільській місцевості, городянами були лише 19,7%.

Починаючи з 1925 р., у місцях компактних поселень П. створювалися польські національні сільські Ради. Якщо у 1925 р. в Україні їх було 64, то у 1931 р. вже 159. На території Мархлевського польського національного р-ну, заснованого 1925 р. у Волинській окрузі, проживала 41 тис. чол. Більшість з них складали П. — 73%, решта — українці (16%), німці (8%), євреї (2%).

У цей період значно пожвавилося національно-культурне життя польського населення України: у 1926 р. у республіці було 337 польських шкіл. У 1931 р. діяли два педагогічні, чотири сільськогосподарські та один індустріальний технікум, де викладання здійснювалося польською мовою. У Києві працювало кілька польських середніх спеціальних та один вищий учбовий заклад (Польський інститут соціального виховання), Центральна польська бібліотека. Наукову роботу вели співробітники Інституту польської культури. Польською мовою видавалися щотижнева газета та два журнали.

Однак після остаточного утвердження репресивного сталінського режиму в СРСР, починаючи з 1932-1934 рр., відбувається різка зміна партійно-державної політики щодо національних меншин. Почалася ліквідація польських національно-культурних закладів, у 1935 р. був ліквідований Мархлевський польський національний р-н. Тоді ж таки розпочинаються масові депортації польського населення з місць його компактного проживання "як ворожих і ненадійних елементів" до східних регіонів України, у Казахстан, до Сибіру, а також до концентраційних таборів. У 1936 р. депортовано майже 36 тис. П. Особливо нищівний удар був спрямований проти католицької церкви. Тисячі священнослужителів були репресовані.

Друга хвиля переселень П. на схід почалася після приєднання до СРСР Західної України у 1939 р. Протягом 1939-1941 рр. було депортовано близько 90 тис. П.

З початком другої світової війни у 1939 р. міграційні процеси знов посилюються. В Україні знаходять притулок понад 1,25 млн емігрантів з Польщі. Після закінчення війни у 1945 р. мають місце масові переселення П. до Польщі.

Нині П. мають компактні поселення у Житомирській (69,4 тис. або 31,7% усіх П. України у 1989 р.) та Хмельницькій (36,7 тис. або 16,7%) областях. Значна частина цієї етнічної групи живе на Львівщині (26,9 тис. або 12,3%). В інших областях України П. розселені досить рівномірно (від 0,5% до 4%).

В усіх областях П. є переважно міським населенням. У Житомирській обл., де знаходиться основний масив сільських компактних поселень П., 60,3% з них є городянами.

У місцях компактного проживання П. мають міжетнічні зв'язки з практично однонаціональним оточенням — українця-

ми — як у міській, так і у сільській місцевості. Нині на Житомирщині небагато залишилося населених пунктів з однонаціонально польським населенням.

П. — єдина в Україні національна меншина, в якій відбуваються процеси української акультурації та асиміляції. Поряд із значним зниженням чисельності П. за останні 30 років (що суттєво пов'язано зі зміною етнічної самосвідомості), у період 1959-1989 рр. зменшилася кількість осіб, що визнає польську мову рідною. У 1989 р. таких осіб налічувалось лише 12,5% (у 1959 р. — 18,8%). У той же час збільшилась частка П., що вважають рідною мовою російську (з 12,5% у 1959 р. до 20,3% у 1989 р.).

Більшість П. визнає українську мову рідною (66,6% у 1989 р.). Слід зазначити, що понад 800 П. вважає рідною білоруську мову — це здебільшого мешканці північних р-нів Полісся та Волині, що проживають у білорусько-українській етноконтактній зоні.

У трудовій сфері питома вага зайнятих фізичною працею серед П. хоч і зменшується з часом, але і далі залишається дуже високою. Так, у 1970 р. 80,5% усіх П. було зайнято фізичною працею, а у 1989 р. — 72,6%, причому у місті цей показник дорівнює 67,2%, а на селі 85,4%.

Соціально-професійний склад зайнятих серед П. мав у 1989 р. такий вигляд: керівники та управлінці становили 4,01%, спеціалісти (з вищою та середньою спеціальною освітою) — 19,23%; службовці- неспеціалісти — 4,23%, робітники — 61,36%, селяни (працівники сільського господарства, зайняті переважно фізичною працею) — 11,18%.

Ренесанс етнічної самосвідомості, що охопив народи СРСР у період "перебудови" наприкінці 80-х рр., не обминув і П. України. Процеси етнічної мобілізації та сприятливі умови, що склалися в Україні внаслідок певних успіхів державної етнополітики цього часу, спричинилися до початку (поки ще досить слабкого та повільного) національно-культурного, мовного та духовного відродження польської етнічної групи. До 1988 р. в Україні не існувало жодних організованих форм життя П. У 1988 р. у рамках Українського відділення товариства радянсько-польської дружби та Українського товариства дружби і культурного зв'язку з закордоном було створено Польську культурно-освітню секцію, невдовзі перетворену на Культурно-освітнє

товариство поляків в Україні (КОТП). Підрозділи товариства були створені у Києві, Житомирі, Вінниці, Хмельницькому, Харкові, Одесі, Кременчуці. В грудні 1988 р. організовано Товариство польської культури Львівщини. Впродовж подальших двох років виникло багато таких товариств (Чернівці, Тернопіль, Івано-Франківськ, Луцьк, Рівне, Житомир, Стрий, Самбір).

У Львові від закінчення другої світової війни працюють дві польські школи. В інших місцевостях, починаючи з 1990-х рр., відбувається становлення польської освіти, що у теперішній час має в основному факультативний характер. Так, у Західній Україні (поза Львовом) діє понад 100 шкіл, де так викладається польська мова. У Києві відкрито польську гімназію, відділи польської книги в бібліотеках, а у Київському університеті відкрито відділення полоністики.

Після 75-річної перерви у 1993 р. відновлено видання польськомовної газети "Дзіеннік Кійовскі", а з грудня 1990 р. розпочато видання "Газети львовскіей". Двічі на тиждень радіостанцією "Львівська хвиля" транслюються радіопередачі польською мовою.

У роботі І конгресу поляків, що живуть в Україні, (травень 1990 р., Київ) взяли участь понад 500 делегатів та гостей. II конгрес поляків України відбувся у жовтні 1991 р. На ньому було створено Спілку поляків в Україні (СПУ). Пізніше заснували Федерацію польських організацій в Україні (ФПОУ), яка веде культурно-освітню роботу у містах і селах, особливо активно у місцях компактного проживання П. на Житомирщині й Хмельниччині.

Відроджується релігійне життя католиків. Так, у Києві держава повернула церкві три католицьких храми. На терені України діють три єпархії: Львівська, Кам'янець-Подільська та Житомирська, які охоплюють понад 320 римо-католицьких парафій, що були зареєстровані за період до 1994 р. Наприклад, Житомирська єпархія, територія якої охоплює північно-східну частину України — Київську, Житомирську, Черкаську, Полтавську, Сумську, Чернігівську, Луганську та Харківську області, має 83 парафії.

Тетяна Рудницька (Київ).

РОСІЯНИ (самоназва — русскіє). Один з найчисленніших народів світу, друга за чисельністю національність України. Чисельність у Російській Федерації 119 865,9 тис. чол. За даними останього перепису (1989 р.), в Україні проживало 11,4 млн Р., що становило 22,1% її населення і 7,8% всіх Р. СРСР.

Разом з українцями і білорусами Р. складають генетично споріднену, близьку за мовою і культурою групу східнослов'янських народів. Етнічна територія Р. безпосередньо межує на півночі і сході з етнічною територією українців. Протягом останніх трьох з половиною століть історична доля українського народу була тісно пов'язана з Р., які відіграли значну роль у політичному, соціально-економічному і культурному житті України.

Як етнос Р. формуються в XIV-XV ст. у межах досить значної за розмірами території, що простяглася між верхів'ями Волги і Західної Двіни, і звідси поступово поширюються на північ, схід і південь. З піднесенням Московського князівства, яке проголошує себе збирачем усіх руських земель і спадкоємцем Київської держави, це державне утворення закріплює за собою з XVI ст. назву Русь, а з сер. XVII ст. офіційно затверджує назву Росія. Протягом ряду століть Р. складають основне ядро і панівний етнос Російської держави, до якої на засадах політичної автономії приєдналася у 1654 р. Україна. З поступовою ліквідацією елементів української державності та поширенням в Україні загальноросійського адміністративного устрою зростає міграція сюди Р. В Україні XVI-XVII ст. Р. відомі під назвою "московинів", "московських людей", а сама Росія під іменем Московщини. Після об'єднання України з Росією відбуваються два протилежні, але взаємопов'язані процеси: поступового відчуження етноніму "руські", "руський народ" від українського етносу і перенесення його на "московський народ", за яким він остаточно закріплюється у XVII-XIX ст.

Склад росіян-переселенців в Україну був обумовлений здебільшого потребами військового утримання території за Росією. Тому спочатку переважає т. зв. державна колонізація — переселення різних категорій "служило-ратних людей", які несли тут військову службу, отримуючи за це слободи і землі. З цих людей з часом формується ядро місцевої адміністрації, що постійно поповнюється новими переселенцями з Росії і служить опорою імперської політики в краї. Р. складали значний відсо-

ток військових поселенців — державних селян, які сплачували поземельну ренту і поставляли в разі потреби необхідну кількість солдат в територіальні військові формування. "Служилі люди" з Р. будують і заселяють спільно з українцями оборонні "лінії", що зводяться царським урядом для захисту південно-східних українських земель від нападів кримських татар. З переміщенням на південь, воєнізовані функції поселенців-росіян поступово змінюються господарськими. Значну частину переселенців-росіян складають спочатку також старообрядці, які втікали в Україну від релігійних переслідувань. З 2-ої пол. XVIII ст. посилюється так звана поміщицька колонізація — переселення російськими поміщиками, що отримували величезні наділи землі в Україні, закріпачених селян з центральних губерній Росії. З часом дедалі помітнішу роль у формуванні Р. України відіграє "вільна" колонізація, що спочатку складається переважно з селян-втікачів з російських губерній.

Найбільший потік росіян-переселенців йшов у порівняно малозаселені південні та східні р-ни сучасної України — Причорномор'я, Приазов'я, Слобожанщину. Особливістю останніх було те, що на відміну від давніх українських земель вони освоювалися і заселялися одночасно українцями і Р., а також нечисленими групами інших народів при переважанні в цілому українського етносу. На Правобережжя Р. переселялися загалом мало, оскільки цей регіон досить пізно увійшов до складу імперії, мав своє значне населення і тут не було великих резервів неосвоєних земель. За даними "писцевих" описів, у 1678 р. на Лівобережній і Правобережній Україні Р. ще практично не було. Лише у Новоросії зафіксовано 27 тис. Р. (6,7% населення краю). У 1719 р. на Лівобережжі налічується вже 40 тис., а в Новоросії — 72 тис. Р. На Правобережжі Р. з'являються тільки після другого поділу Польщі і приєднання цієї частини України до Російської імперії. У 1795 р. тут ревізією нараховується всього 4 тис. Р. У 1858 р. чисельність Р. в Україні досягла 1 млн 407 тис. чол., у тому числі в Новоросії проживало 1 млн 63 тис. чол. (21,6% населення краю), на Лівобережжі — 301 тис. чол. (6,1% населення) і на Правобережжі — 33 тис. чол. (0,6% населення). Більшими темпами починає зростати чисельність Р. з 2-ої пол. XIX ст., коли позначився

стрімкіший порівняно з старими промисловими центрами Росії індустріальний розвиток ряду регіонів України. Часто царський уряд переселяв на промислові підприємства України цілі групи робітників-росіян з Центральної Росії. За даними першого Всеросійського перепису населення 1897 р., в Україні нараховувалося вже 4 млн 636 тис. Р. Перша світова війна викликала значний відтік російського населення з України. У 1917 р. у сучасних її кордонах налічувалося 3 млн 620 тис. Р., що становило 9,9% всього населення. На сер. 1920-х рр. внаслідок втрат періоду громадянської війни і викликаних нею міграцій спостерігається подальше зменшення чисельності Р. — до 3 млн 164,8 тис. чол., що складало 8,2% населення України в сучасних її кордонах.

Після Жовтневої революції міграційні потоки Р. в Україну значною мірою вписувалися в уже сформовану тут у попередній період картину їхнього розселення і обумовлювалися тими ж політичними та економічними закономірностями. Зокрема, поряд з "стихійною" міграцією триває під назвою оргнаборів політика царської державної колонізації, спрямована на забезпечення російського впливу в ключових індустріальних і політичних центрах неросійських республік. Так, робочу силу на шахти Донбасу вербують у 1921-22 рр. у Росії. Цілеспрямовані заходи з метою перемішування національного складу населення здійснювалися всі роки існування СРСР.

Після закінчення громадянської війни абсолютна і відносна чисельність російського населення за рахунок його зростаючого притоку передовсім у великі міста і промислові центри знову швидко збільшується. У 1939 р. чисельність Р. зросла до 4 млн 315 тис. чол., а їхня питома вага у населенні України (в сучасних її кордонах) — до 10,4%. У 1959 р. тут налічується вже 7 млн 091,3 тис. Р. (16,9% населення республіки), у 1970 р. — 9 млн 126,0 тис. чол. (19,4% населення), у 1979 р. — 10 млн 471,6 тис. чол. (21,1% населення), у 1989 р. — 11 млн 355 тис. чол. або 22,1% населення республіки.

До останнього часу Україна була одним з найпривабливіших регіонів для Р., що мігрували за межі своєї етнічної території. За рахунок цього показники абсолютного приросту Р. протягом кількох століть набагато перевищували зростання чисельності будь-якої іншої національності України. Цьому сприяв ряд факторів, які значною мірою знімали тут психологічний бар'єр,

що заважав адаптації Р. до іншоетнічного середовища: близька спорідненість української мови з російською, що обумовлює можливість взаєморозуміння без перекладу, спільна конфесійна належність Р. і більшості українців та переважання російської мови в багатьох великих містах, куди в основному мігрували Р. Тільки в період з 1926 р. по 1989 р. чисельність Р. зросла у 4,3 раза, тоді як приріст практично однакових з ними за показниками репродуктивної поведінки українців — в 1,6. Майже половина Р. (43,3%) народилася, за даними перепису населення 1989 р., за межами України. Лише за 30 років (з 1959 р. по 1989 р.) чисельність Р. республіки зросла за рахунок механічного приросту (міграції) більш як на 3 млн чол. В той же час в останні десятиріччя досить відчутно виявила себе тенденція до зменшення цього міграційного потоку. Так, якщо з 1959 р. по 1970 р. середньорічна чисельність Р., які прибували в республіку, становила 118 тис. чол., то в період з 1979 р. по 1989 р. — тільки 60 тис. чол.

З розпадом СРСР та утворенням незалежної України і Російської Федерації міграційний приріст Р. в Україні на поч. 1990-х рр. навіть дещо зростає порівняно з попереднім десятиріччям, склавши 72,5 тис. чол. у 1991 р. і 69,9 тис. чол. у 1992 р. Однак вже у 1993 р. міграційне сальдо Р. вперше за мирного часу стає від'ємним (- 15,8 тис. чол.). У 1994 р. від'ємне сальдо міграції російського населення досягає 85,5 тис. чол.

Головну роль у переважанні відтоку Р. з України над їхнім притоком відіграють, очевидно, економічні причини, зокрема зростаюче відставання від Росії за рівнем життя. З покращенням економічної ситуації міграційні потоки Р. в Україну та з України, очевидно, приблизно зрівняються за обсягом. Це означатиме, що чисельність російського населення України в подальшому буде обумовлюватися, передусім, його природним приростом.

Характерною особливістю міграції Р. в Україну, особливо починаючи з 2-ої пол. XIX ст., була її спрямованість у міста. Вже у 1926 р. 50,1% Р. республіки проживали в містах, складаючи четверту частину їхнього населення. В подальшому Р. дедалі більше концентруються в містах: у 1959 р. — 81,0%, у 1989 р. — 88,0%. До кін. 1950-х рр. приплив Р. у міста республіки випереджав за обсягом міграцію до них українців. Внаслі-

док цього відсоток Р. у міському населенні зростав: у 1926 р. він складав 25,0%, у 1959 р. — 29,0%. В 1960-1970-ті рр. етнічна структура мігрантів приблизно відповідала національному складу міст, внаслідок чого частка Р. у міському населенні стабілізувалася на рівні 30,0%.

Сьогодні 9 з кожних 10 Р. — це жителі міст, передусім великих індустріальних центрів півдня і сходу республіки. Розселені вони на території України досить нерівномірно, складаючи, за даними перепису 1989 р., від 2,3% населення Тернопільської обл. до 44,8% населення Луганської обл. В Автономній Республіці Крим Р. становлять більшість (67,0%) населення. Більше половини Р. (56,7%) проживає в 6 східних областях України — Донецькій, Луганській, Запорізькій, Дніпропетровській, Харківській і Сумській, складаючи 34,4% населення цього регіону. В 4 південних областях (Одеській, Миколаївській, Херсонській і Кіровоградській) проживає 12,1% Р., що становить 21,4% жителів регіону. В 7 центральних областях (Вінницькій, Житомирській, Київській, Полтавській, Хмельницькій, Черкаській і Чернігівській) та м.Києві зосереджено 12,5% російського населення держави (10,0% жителів регіону). В 7 західних областях проживає 4,3% Р. країни, що складає 5,1% населення цього регіону.

Високий рівень урбанізованості Р. і концентрація їх у великих індустріальних центрах України обумовлюють деякі особливості трудової діяльності і соціального складу цієї етнічної групи, зокрема, велику питому вагу зайнятих професіями розумової праці, а в сфері фізичної праці — підвищену участь у великій промисловості. Лише незначна частка Р. зайнята сільськогосподарською працею.

Після Жовтневої революції, в умовах проголошеної рівності народів і залучення корінних національностей до сфер управління та освіти відбувається певне переміщення ролі Р. з адміністративно-управлінських органів республік в господарсько-організаційну сферу життя. Якщо на рубежі століть відчутну частку серед Р.у "національних окраїнах" становили військовослужбовці, працівники адміністрації, дворяни, рантьє і т.п., то вже в сер. 1920-х рр. більшість Р. тут була представлена робітниками і виробничою інтелігенцією. Так, за переписом 1926 р. Р., складаючи 24,5% міського населення, становили 38,2% міського робітничого класу України, а у шести найбільших

промислових центрах республіки (Київ, Харків, Одеса, Донецьк, Дніпропетровськ і Миколаїв) — 42,0% робітників. Характерна для Р. висока зайнятість в індустрії, а також підвищений порівняно з їхньою часткою в населенні відсоток спеціалістів спостерігається до останнього часу. Більша урбанізованість обумовлює порівняно високий освітній рівень Р. Так, у 1989 р. на 1 тис. зайнятих мали вищу, незакінчену вищу і середню спеціальну освіту 482 Р. і 355 українців. Вищий рівень освіти зумовлює підвищену частку осіб, зайнятих розумовою працею, а серед зайнятих фізичною працею — осіб високої кваліфікації. У 1989 р. переважно розумовою працею було зайнято 38,6% Р. і 29,4% українців. Соціальна структура Р. у цьому ж 1989 р. характеризувалася більшою часткою службовців (36,0% проти 23,5% українців) і робітників (59,3% проти 54,5% серед українців) та значно меншою присутністю серед колгоспників (4,6% проти 21,8% українців). Серед міського населення обох національностей соціальні відмінності значно менші: розумовою працею у 1989 р. було зайнято 40,9% Р. і 35,3% українців, службовцями були 38,9% Р. і 32,1% українців, робітниками — 60,0% Р. і 64,5% українців.

Поряд з соціальними для Р. характерні й деякі галузеві особливості трудової діяльності. Так, вони дещо більше, ніж українці, зайняті в промисловості (38,6% і, відповідно, 31,2%), у будівництві (7,2% і 6,5%), на транспорті та зв'язку (8,4% і 7,4%), в охороні здоров'я, фізкультурі та соціальному забезпеченні (6,0% і 5,2%), в освіті, культурі та мистецтві (9,3% і 8,5%), в науці та науковому обслуговуванні (3,6% і 2,0%). На противагу цьому, майже втричі менша частка Р. зайнята в сільському і лісовому господарстві (8,2% проти 23,4% в українців).

Оскільки відмінності в рівні урбанізованості і пов'язані з ним відмінності в рівні освіти, які існують між Р. та українцями, зменшуються досить повільно, певні особливості соціального і галузевого складу Р. зберігатимуться ще досить довго.

Зосередженість у великих містах, які надають більші можливості для розвитку і задоволення культурних потреб, а також порівняно високий освітній рівень обумовлюють високу активність Р. у виробництві і освоєнні культурних благ. За даними етносоціологічних досліджень, Р. дещо випереджають ук-

раїнців та інші національності України в інтенсивності занять такими видами культурної діяльності, як читання художньої та іншої літератури, газет і журналів, відвідуванні театру, концертів, перегляду телепередач тощо.

Р. мають в Україні широкі можливості задоволення своїх національно-специфічних духовних потреб. Цьому сприяють не тільки канали культурної інформації Росії, що вільно циркулюють в Україні, — телебачення, радіо, періодика, книги, кіно тощо, а й продукування значної, а в окремих видах і жанрах культури переважної частини культурної інформації російською мовою. Так, 99,0% фільмів українського кінопрокату демонструється російською мовою. Питома вага книжок і журналів російською мовою складає 63,7% фонду масових та універсальних бібліотек України. З 5411 назв книг і брошур, які вийшли в світ у 1994 р., 37,4% опубліковано російською мовою.

Культурно-мистецькі запити Р. задовольняють 13 державних драматичних і музично-драматичних російських театрів, що складає близько третини всіх театрів цього жанру в країні. З 33 державних театрів юного глядача і театрів ляльок 3 мають російськомовний статус, а 25 дають вистави українською і російською мовами. Територіально більшість російських театрів розташована в південно-східних областях України.

З кін. 1980-х рр. у межах політики, спрямованої на відновлення функцій української мови в усіх сферах життя суспільства, частка дітей, які виховуються і навчаються російською мовою, поступово зменшується, але залишається значно більшою за відсоток Р. у населенні країни. Так, якщо у 1991 р. майже половина (48,8%) дітей в дошкільних закладах України виховувалася російською мовою, то у 1994 р. — дещо більше третини (36,3%). В містах частка російськомовних дошкільних закладів досягає 41,1%, у сільській місцевості вона становить 18,8%. У територіальному плані ця частка коливається від 0,2% у Тернопільській до 94,1% у Донецькій обл. і практично 100,0% у Криму.

Одночасно з дошкільними закладами відбувається поступовий перехід загальноосвітньої школи та вищих навчальних закладів з російської мови, яка обіймала панівні позиції у сфері освіти, на українську мову викладання. Якщо у 1987/88 навчальному році в російськомовних школах навчалося 54,0% школярів України, то у 1991/92 — 50,0%, у 1994/95 — 42,7%.

Залежно від типу поселення та етнокультурних особливостей регіону ця тенденція виявляється більше або менше відчутною. Так, якщо у 1993/94 навчальному році в цілому по Україні російською мовою навчалося 44,9% школярів, то в обласних центрах — близько двох третин. Територіально питома вага учнів російськомовних шкіл коливається від в середньому близько 4% у західних областях до 93% у Донбасі і 100% у Криму.

Підготовка фахівців з російської мови і літератури здійснюється у 11 університетах і 20 педагогічних університетах та інститутах України. Російською мовою навчається 56,2% студентів вузів і 55,7% учнів вузів системи підготовки молодших спеціалістів.

Національно-культурні інтереси етнічних Р. в Україні представляють 27 республіканських і регіональних громадських товариств і об'єднань. Зокрема, в Києві працює 4 товариства: українське республіканське товариство "Русь" (створено у 1990 р.), київське культурно-просвітницьке товариство "Русское собрание" (працює з 1990 р.), "Пушкінське товариство" (виникло у 1991 р.) і національно-культурне товариство "Київська Русь" (діє з 1993 р.). Російські товариства здійснюють значну роботу в галузі пропаганди російської мови і культури, зміцнення українсько-російських зв'язків у сфері економіки, науки,культури. За їхньою ініціативою останнім часом проведено ряд "круглих столів" і науково-практичних конференцій: "Російська культура в контексті соціально-історичних реалій" України (кінець XX ст.)", "Київська школа російської поезії" та ін. Київське товариство "Русское собрание" видає з 1995 р. газету з одноіменною назвою. У вересні 1994 р. у Львові було проведено Перший конгрес російських громад західних областей України.

Проживаючи, як правило, у звичному для себе російськомовному оточенні, Р. спілкуються переважно своєю мовою, користуються переважно російськими і російськомовними засобами масової інформації, навчають своїх дітей переважно в російських школах. В цілому ця етнічна група має найкращі з усіх національностей України, включаючи і самих українців, умови для розвитку і задоволення своїх національно-культурних потреб та інтересів. Понад 33% Р. вважають ці умови сприятливими для розвитку своєї етнічної групи і 10% дотримуються протилежної думки.

Досі Р. загалом слабо інтегрувалися в українську культуру, хоч більшість з них не сприймає її як "чужу", любить і співає українських пісень, тою чи іншою мірою володіє українською мовою. Лише 1,6% Р. вважає, за даними перепису 1989 р., українську мову своєю рідною і тільки 32,8% вільно володіє нею. Етносоціологічні дослідження дещо уточнюють і доповнюють картину мовної компетенції і мовної поведінки Р. України. Так, згідно з даними обстеження 1991 р. вільно володіє українською мовою 46,6% Р., 32,8% відчуває в користуванні нею певні труднощі, 20,6% зазначили, що володіють нею достатньо. Рівень знання Р. української мови в цілому обернено пропорційний питомій вазі цієї групи в населенні областей. Він, за оцінкою самих Р., "мінімальний" у Сімферополі, "середній" у Києві і "високий" у Львові. Реально вільно володіють українською мовою у цих містах, відповідно, 16%, 51%, 77% Р.

Лише незначна частина Р. користується українською мовою у спілкуванні: в колі сім'ї переважно українською говорять 6,2%, з друзями і знайомими — 7,2%, на роботі 6,4%, у громадських місцях — 8,8% Р. Адаптація Р. до нової етнополітичної ситуації, коли існує українська держава, суттєво полегшується їхньою близькою мовно-культурною спорідненістю з українським етносом, мова і культура якого є основою формування спільних духовно-культурних орієнтирів поліетнічного населення держави. У зв'язку з цим проблема більш повної акультурації Р., тобто оволодіння ними українською мовою і культурою при одночасному збереженні у повному обсязі своєї мови і культури, має переважно психологічний характер. Разом з тим, необхідно враховувати, що зміна історично сформованого стереотипу поведінки державної нації на роль національної меншини, мова, культура і суспільно-політичний статус якої вже не є центром національно-державних інтересів, — процес досить тривалий і болісний. Втрата пріоритетності в задоволенні своїх національно-культурних інтересів, а також ряду інших соціальних привілеїв супроводжується різким зниженням відчуття психологічної комфортності життя. Про це, зокрема, свідчать дані порівняльного аналізу соціально-психологічного самопочуття 12 найчисленніших національностей України: поряд з кількома іншими етнічними групами Р. виявились найбільш незадоволеними нинішніми соціальними умовами і станом міжетнічних відносин в республіці. Якщо у західному

регіоні вживання Р. у нову для себе роль відбувається в основному успішно, то у південних і східних областях, особливо в Криму, цей процес тільки розпочинається.

Державно-політична консолідація національностей України великою мірою залежить від вирішення Р. проблеми своєї ідентифікації — формування у них почуття причетності до української держави. Як свідчать дані опитування, більшість Р. не відчувають себе в Україні чужими (таку відповідь дали 90% російських жителів Криму, 89% — у східному регіоні, 86% — у центральних і південних областях та 68-72% — у західних областях). Близько 3/4 опитаних висловили тверде бажання залишитися жити в Україні за будь-яких обставин. Більшість Р. (73% на сході України, 62% — в центральному і південному регіонах, 45% — у Галичині) мають близьких родичів серед українців. Свої зв'язки з жителями Росії Р. всіх регіонів України значно частіше вважають слабкими ніж досить міцними. Разом з тим, формування у Р. чіткої ідентифікації себе з українською державою при всій традиційній толерантності стосунків українців і Р. і значною мірою адаптованості до місцевих умов є процесом психологічно складним і вимагає певного часу. Якщо раніше етнічна самосвідомість і належність до держави (громадянство) у Р. практично збігалися (вони відчували себе більшою чи меншою мірою "вдома" в будь-якій республіці СРСР), а етнічне почуття і почуття патріотизму органічно зливалися в єдине ціле (у інших народів це відбувалося значно складніше і суперечливіше), то тепер національні почуття Р. за межами Росії не збігаються з усвідомленням належності до держави.

Однак події останніх років свідчать про те, що переважає лояльність до української держави. Абсолютна більшість Р. висловлює в ході опитувань своє бажання бути громадянами України. Залишаючись в етнічному розумінні росіянами, в політичному сенсі вони відчувають себе українцями, тобто громадянами і патріотами України (етноніми державних націй перетворюються, як правило, у політоніми, тобто позначають всіх громадян даної держави незалежно від їхньої етнічної належності). В цьому, очевидно, знаходять своє пояснення факти, які вразили багатьох в Україні та за її межами. Зокрема те, що абсолютна більшість Р. підтримала ідею національного відрод-

ження України, що більшість їх (54,5%) висловились за побудову суверенної української держави.

Українські Р. не мають якихось особливих проблем, що спонукали б їх згуртуватися під гаслом "російської ідеї". Українська держава гарантує повагу до національних інтересів російської меншини і захист від будь-яких спроб її дискримінації. Р. широко представлені в парламенті, обіймають ряд ключових посад в уряді України. Чисельність цієї етнічної групи, високий рівень національної свідомості, наявні можливості для розвитку та задоволення її членами своїх національно-культурних потреб, а також тісні людські та інформаційні контакти з основним етнічним масивом — Росією — значною мірою гарантують Р. України від загрози втрати ними своєї етнічної ідентичності. Саме цим, очевидно, пояснюється загалом слабка політизація етнічності Р. — відсутність у їхньому середовищі більш-менш масових громадсько-політичних об'єднань типу інтерфронтів. Не мають, зокрема, широкої соціальної бази, за винятком Криму, такі партії та громадсько-політичні об'єднання, як Слов'янський союз, Слов'янська єдність, Російська партія Криму, які ставлять своєю метою тісне об'єднання України з Росією, де Р. належала б домінантна роль, або відділення від України тих регіонів, де Р. складають значний відсоток населення. Це свідчить, що абсолютна більшість Р. розуміє і в основному підтримує прагнення українського народу до розбудови своєї державності. В перспективі Р., не втрачаючи своєї етнічної ідентичності, стануть одним з найвагоміших компонентів нової єдності, яка формується нині в Україні — української політичної нації.

Анатолій Шевченко (Київ).

РУМУНИ (самоназва — ромынь). Народ, основне населення Румунії (20,4 млнчол.). Проживають також у Російській Федерації, Україні, Угорщині, Болгарії, Югославії та ін. Належать до понтійського типу індосередземноморської раси великої європеоїдної раси. Мова — румунська, східної підгрупи романської групи індоєвропейської сім'ї. Споріднені етнічні групи Р.: мегленські Р., аромуни та істрійські Р. або істрорумени. Писемність на основі латинської графіки (до сер. XIX ст. - на основі кирилиці). Більшість віруючих Р. — православні, є протестанти й католики.

В основі румунського етносу лежать фракійські племена гетів і даків. Найважливішим етапом у формуванні предків Р. була романізація гето-даків у період Римської імперії, коли на їхніх землях було утворено провінції Мьозія і Дакія. До VI ст. утворилася дако-романська етнічна спільнота, що вступила в контакт зі слов'янами, які вплинули на її матеріальну й духовну культуру. Більша частина слов'ян лівобережжя Нижнього Дунаю була асимільована романомовним населенням. На зламі І-го і ІІ-го тис.н.е. утворилася східнороманська волоська народність. У IX ст. предки Р. прийняли від болгар християнство. Етнонім Р. вперше зафіксовано у XVI ст. Літературна мова склалася на основі мужтянської та інших говірок.

Османське панування (з XVI ст., остаточно ліквідовано у 1878 р.) гальмувало етнічний розвиток Р. Формування румунського народу пов'язано зі створенням єдиної літературної мови, а також об'єднанням у 1859-61 рр. історичних областей Молдови і Валахії в єдину національну державу (з 1862 р. - Румунське князівство, з 1881 - королівство). Румунська нація консолідувалася після приєднання Трансільванії (1920 р.). Основні традиційні заняття - рільництво, виноградарство, садівництво, до поч. XIX ст. переважало скотарство. Розвинуті художні ремесла - ткацтво, виготовлення кераміки, обробка шкіри тощо. Усна народна творчість широко представлена епічними піснями, казками, прислів'ями, приказками, ліричними піснями-дойнами.

В Україні , за переписом населення 1989 р., Р. проживало 134,8 тис. чол. (0,3% населення республіки). Найбільше їх у Чернівецькій обл. - 100,3 тис.чол. і Закарпатській обл. - 29,5 тис.чол. У містах жило 35,1 тис. Р. або 0,1% всього міського населення країни, в селах - 99,7 тис. чол., або 0,6% всього сільського населення. Мову своєї національності вважали рідною близько 84 тис.чол.

На цей час румунською мовою в дошкільних закладах виховується 1449 дітей (1405 - в Чернівецькій обл., 44 - в Закарпатській обл.). На початок 1994/95 навчального року діяло 97 румунських шкіл, у яких навчалося 26 096 учнів (майже 22 тис. у Чернівецькій обл., близько 5 тис. у Закарпатській обл.). Крім того, працювали змішані школи: 8 українсько-румунських (3223 учні), 3 російсько-румунські (1900 учнів). Загальна кількість

класів, в яких діти навчаються румунською мовою, становила на початок 1994/95 навчального року понад 1,4 тис. В загальноосвітніх навчально-виховних закладах румунську мову як предмет вивчало 679 дітей, факультативно або в гуртках - 209 учнів.

Фахівців румунської мови для шкіл і дошкільних закладів готують педагогічні училища в Мукачевому (Закарпаття) і Чернівцях. Річний обсяг телепередач для Р. складає у Закарпатті - 36,6 год., Одеській обл. - 16 год., Чернівецькій обл. - 94 год.; радіопередач: у Закарпатті - 104 год., Одеській обл. - 32 год., Чернівецькій обл. - 230 год. Видавництва "Освіта" і "Карпати" видають підручники й посібники для шкіл з румунською мовою навчання. Для цієї національної меншини у 1994 р. друкувалося 7 румуномовних газет.

Для задоволення духовних потреб Р. створено центри румунської культури в с.Біла Церква Рахівського р-ну та с.Глибокий Потік Тячівського р-ну Закарпатської обл. Значним поштовхом для активізації національно-культурного руху стали щорічні обласні свята румунської культури. Інтереси Р. в Україні представляють — Товариство румунської культури ім. М.Емінеску, науково-педагогічне об'єднання "Арон Пумнул", товариство репресованих "Голгофа", Румунське спортивне товариство. Всі вони діють у м.Чернівці.

Лариса Аза (Київ).

РУСИНИ. Самоназва українців західних регіонів України — Галичини, Буковини, Закарпаття, представників корінних етнічних українських груп на території Словаччини, Румунії, Угорщини, а також переселенців із Західної України в державах колишньої Югославії, в західній українській діаспорі. Побутує також самоназва "русини-українці", "руснаки". При всій історичній, культурній, мовній спільності з українським населенням інших регіонів України мають регіональні етнокультурні, мовнодіалектні особливості. Поза межами України зазнали асиміляційних впливів в іноетнічному оточенні.

У XIX — на поч. XX ст. спроби кодифікувати народнорозмовну мову українців Закарпаття як русинську літературну мову не знайшли подальшого розвитку. Ідеологічним підгрунтям новітніх спроб запровадити в українському Закарпатті русинську мову як мову окремої слов'янської нації є політична

ідея переділу території кількох центральноєвропейських держав для створення автономної республіки Підкарпатська Русь.

Тетяна Клинченко (Київ).

РУТУЛЬЦІ (самоназва — рутули, мих адбир). Народ, який проживає у Південному Дагестані (Рутульський та Ахтинський р-ни) і в Азербайджані (Нухинський р-н). Загальна кількість 20,4 тис. чол. Р. належать до балкано-кавказької раси великої європеоїдної раси. Мова — рутульська або мухадська, лезгинської підгрупи насько-дагестанської групи північнокавказької сім'ї. Віруючі Р. переважно мусульмани-суніти.

Традиційні заняття — скотарство й ремісництво. Культура Р. зазнала впливу культури лезгинів і азербайджанців.

В Україні, за переписом населення 1989 р., Р. налічувалося 75 чол.

Лариса Аза (Київ).

СААМІ (самоназва — саам, саме). Народ, який проживає на території Норвегії, Фінляндії, а також у Російській Федерації (здебільшого у Ловозерському р-ні Мурманської обл.). Антропологічною основою С. є лапоноїдний тип великої європеоїдної раси. Мова — саамська, фінно-угорської гілки уральської мовної сім'ї.

У писемних джерелах зустрічається згадка про країну С. — Лаппію (Саксона Граматика, XII ст.). У російських пам'ятках цей термін, як і назва народу "лопь", побутує з XVI ст. С. вели комплексне господарство, основними галузями якого були рибальство, оленярство та мисливство. Віруючі С. — православні. Їхня християнізація почалася з часів падіння Новгородської республіки. Поряд з християнством С. зберегли і свої традиційні вірування — промислові та домашні культи, а також шаманство.

За даними перепису 1989 р., С. в Україні налічувалося 19 осіб.

Андрій Малюк (Київ).

СЕЛЬКУПИ (самоназва — солькуп, шолькуп). Народ, який проживає у Каргасокському, Верхньокетському і Колпашевському р-нах Томської обл., а також Красноселькупському р-ні Ямало-Ненецького авт. округу та Туруханському р-ні Красноярського кр. С. називали також "остяками", в етнографічній

літературі вживався термін "остяко-самоїди". Назва "селькупи" запроваджена в 30-х рр. XX ст. С. належать до уральської перехідної раси.

Виділяються північні С., що живуть у лісотундрі, та південні (примські), що живуть у зоні тайги. Мова — селькупська, самодійської групи фінно-угорської гілки уральської мовної сім'ї. Основні традиційні заняття С. — мисливство та рибальство. С. були шаманістами. Вони зберігали багато давніх культів, пов'язаних з промислом, шануванням предків, місцевості.

За даними перепису 1989 р., С. в Україні налічувалося 11 осіб.

Андрій Мілюк (Київ).

СЕРБИ (самоназва — срби). Народ, основне населення Сербії (6428 тис. чол.). Проживають також у Боснії, Герцоговині, Хорватії та ін. Належать до балкано-кавказької раси південної гілки великої європеоїдної раси. Мова — штокавський діалект сербськохорватської мови південної підгрупи слов'янської групи індоєвропейської сім'ї.

С. ще у давнину з'явилися на Запорожжі. Згідно з реєстром 1649 р. служили в Чигиринському, Переяславському, Білоцерківському та ін. полках, здебільшого у новостворених під час Визвольної війни на Правобережжі. Іван Сербін в 50-х рр. XVII ст. став брацлавським полковником. С. набирали в полки гетьманських сердюків . Збереглися відомості про С., що студіювали у Києво-Могилянській академії (найдавніші з них сягають 1-ї пол. XVII ст.) та Переяславській колегії. В сер. XVIII ст. за указом Катерини II на південноукраїнські землі разом з іншими колоністами прийшли і С. під проводом полковників І.Хорвата (1751 р.) — 208 осіб, І.Шевича, Р.Прерадовича (1753 р.) Вони заснували військово-землеробські поселення Нова Сербія, на території сучасної Кіровоградської обл. на землях від Дніпра до р.Синюхи, та Слов'яносербія, на території Донецької та Луганської областей уздовж Сіверського Дінця, від р.Бахмут до р.Лугані. Наступна хвиля сербських переселенців була викликана подіями першої світової війни і революції. Вони прибували, рятуючись від австро-німецької окупації Сербії і як військовополонені австро-угорської армії. В Україні формувався сербський добровольчий корпус. Влітку 1917 р. був створений Південнослов'янський революційний союз, що налічував до 20 тис. членів, під час громадянської війни — декілька чер-

воних військових частин. Після закінчення війни і утворення 1918 р. Королівства сербів, хорватів і словенців (пізніше Югославія) більшість С. повернулась на батьківщину.Певна частина з них залишилася в СРСР на військовій, партійній, господарській роботі. Як і інші інтернаціоналісти, вони жорстоко постраждали в роки сталінських репресій. Для деяких С. Україна стала місцем проживання після радянсько-югославського конфлікту 1949 р. Сьогодні тут живуть 56 осіб, що в той час звернулися з проханням про надання політичного притулку.

Загалом, за переписом 1989 р., С. в Україні налічувалося 637 чол. (за переписом 1979 р. — 644 чол.).

Олена Малиновська (Київ).

СЛОВАКИ (самоназва — словаці). Народ, основне населення Словаччини (понад 4,5 млн чол.). Проживають також у Чехії, Сербії, Польщі, Румунії, США та ін. Антропологічно С. входять до складу альпійського типу середньоєвропейської раси великої європеоїдної раси. Мова — словацька, індоєвропейської сім'ї.

Етнонім "словаки" походить від більш раннього і ширшого за змістом етноніма "словени", "словенка" і топоніма "словенско". Щодо етногенезу цього народу у дослідників немає єдиної думки. Більшість вважає, що, рухаючись у напрямку сучасної Словаччини з південного сходу і з півночі, слов'янські племена до VI ст. н.е. частково асимілювалися і увібрали в себе спочатку групи кельтського, а пізніше аварського населення. Виникненню етнічного ядра предків словацького народу сприяла етнополітична обстановка, що склалася на той час у регіоні. Перше племінне князівство, від якого ведуть свій прямий рід С., — Нітранське (або князівство Прибини) — сформувалося по течії Вага і Нітри до поч. IX ст. У 833 р. воно увійшло до складу Моравського князівства, яке, своєю чергою, стало за основу до створення Великоморавської держави.

Після падіння на поч. X ст. під ударами угорців Великоморавської держави її східні області, населені предками С., поступово перейшли до Угорського королівства (цей процес тривав аж до XII ст.). У 1-й пол. XI ст. більша частина Словаччини, а з XVII ст. вся її територія підпала під владу Габсбургів. Наступні століття — аж до утворення у 1918 р. Чехословаччини — були позначені боротьбою С. за утвердження своєї етнічної са-

мобутності, власної культури і мистецтва, мови. На поч. 1993 р. шляхом мирного розподілу чехословацької федерації на дві країни С. вперше у своїй історії здобули незалежну державу.

Взаємовідносини представників українського і словацького етносів охоплюють багатостолітню історію. Особливо тісними вони були між населенням Словаччини і Закарпаття, адже їхні території практично від XI-XII ст. аж до поч. XX ст. перебували під владою угорців, а з 1919 р. по 1938 р. були у складі Чехословаччини. Близькістю історичної долі Закарпаття і Словаччини насамперед пояснюється і той факт, що абсолютна більшість С., які сьогодні є громадянами України, мешкають саме в Закарпатській обл.

За переписами, С. у минулому становили більшість у ряді населених пунктів Підкарпатської Русі (такою була назва Закарпаття раніше). Однак у загальній структурі населення краю їхня чисельність була незначною. Так, згідно з даними перепису 1921 р., у тих р-нах, які з часом увійшли до складу Закарпатської обл. України проживало 7,7 тис. чол. Чисельність С., як і чехів, різко збільшилася, коли Підкарпатська Русь входила до складу Чехословаччини (1919-1938 рр.). У 1930 р. С. і чехів (їхня чисельність фіксувалася разом) у країні проживало вже 34 511 чол. Наприкінці 1930-х рр., у результаті приєднання краю до Угорщини, кількість С. і чехів на його землях значно скоротилася — до 12,2 тис. чол.

У післявоєнний період зменшення кількості С. у Закарпатті відбулося внаслідок асиміляційних процесів та виїзду населення на постійне проживання до Словаччини. За переписом населення 1989 р., в Україні С. налічувалося 7943 чол. Найбільше С. проживало в Ужгороді та Ужгородському р-ні — відповідно 3 814 та 915 чол. Далі Свалявський р-н (417 чол.) та Мукачеве і Мукачівський р-н (515 та 288 чол.). Більшість С. на території Закарпаття проживає у містах, де питома вага представників цієї національності становить 1,3% від загальної чисельності населення (у 1959 р. — 3,2%); серед сільського населення області С. — 0,1% (у 1959 р. — 0,6%).

Поза межами Закарпаття найбільш чисельні громади С. в Україні проживають у Львові та Києві.

Самобутні звичаї, традиції, культурні надбання С. добре збереглися і виявляються нині завдяки високій релігійності представників цієї етнічної меншини в Україні. В закарпатсь-

ких селах, де проживають С., яскраві дійства розігруються в дні великих релігійних світ. Серед таких — походи Бетлегемів (вертепи) на Свят-вечір, обряд хрещення новонародженої дитини. Чимало свят відзначають усією громадою, інші справляють у вузькому родинному колі.

Переважна частина віруючих С., що проживають у Закарпатті й Україні, — римо-католики, однак є невеликі групи греко-католиків (уніатів), а також протестантів (лютеран).

Багата і яскрава народна пісенно-музична творчість С. досягає найвищої краси і віртуозної імпровізації у старовинних піснях і танцях горян. Чимало з них і сьогодні можна почути та побачити на фольклорних фестивалях, концертах, весіллях тощо.

Тривале проживання на території Закарпаття додало до своєрідної культури С. нових специфічних ознак й елементів; це стосується також їхньої господарської діяльності, форми поселень, конструкції жител, національного вбрання, обрядів і звичаїв.

Організованих форм національно-культурне життя С. стало набувати на поч. 1990-х рр. У 1992 р. було створено обласне Товариство ім. Людовика Штура, у тому ж році організаційно оформилася культурно-освітня організація "Матиця словацька". Остання об'єднала активістів з Ужгорода й Ужгородського р-ну, а згодом поширила свою діяльність на ряд інших населених пунктів. Вони підтримують постійні зв'язки зі спорідненими організіціями Словаччини, діаспорою Угорщини, Румунії, Польщі, Югославії.

З 1992 р. почалося навчання словацьких дітей рідною мовою у школі с.Сторожниця, наступного року по одному класу зі словацькою мовою навчання було відкрито в ужгородських загальноосвітніх школах N2 і N7, запроваджено факультативи словацької мови у ряді шкіл області. Запроваджено у практику щорічне стажування вчителів для удосконалення знання мови у сусідній країні. У 1994 р. видавництвом "Школа" підготовлено до друку перший підручник для словацьких національних шкіл рідною мовою, а на філологічному факультеті Ужгородського державного університету створено кафедру словацької мови і літератури.

Василь Бедзір (Ужгород).

СТАРООБРЯДЦІ. Прихильники релігійно-суспільного руху, що не прийняли реформи руської православної церкви, здійсненої у 50-х рр. XVII ст. патріархом Никоном для усунення обрядово-догматичних розходжень з грецькою православною церквою, і стали опозиційними або ворожими до офіційної церкви. Подібну реформу 1654 р. провів в Україні митрополит Київський та Галицький Петро Могила. В реформах Никона брали участь українські вчені Є.Славинецький, А.Сатановський, Ф.Софонович та ін. Строкатість соціального складу, значна територіальна розкиданість тощо зумовили у С. ряд течій. Основний поділ викликали суперечки про шляхи подолання нестачі священнослужителів. Одні вважали обов'язковим збереження церковної ієрархії і припускали прийом священників з панівної церкви після виправних обрядів ("попівці"), інші цього не приймали і релігійні треби здійснювали у них "миряни" ("безпопівці"). З XVIII ст., коли соціальна основа С. більш визначилася (очолювали громади, як правило, купці, решту складали посадські люди і селяни), суперечки про первісні обрядові вимоги відійшли на другий план, поступившись місцем незгодам з офіційною церквою щодо шлюбу (через недоступність церковних шлюбів С. проповідували безшлюбність), припустимості користування грошима, молитви за царя тощо. Виникають нові течії, толки, згоди — поморці, федосіївці, пилипівці та ін., серед них і досить радикальні: бігунство, аристівський та кондратієвський толки. Основні течії сучасних С. — попівці, безпопівці, збіглопопівці. Мають у своєму складі дві церкви: Білокриницьку ієрархію, очолювану архієпископією Московською і всієї Русі в Москві, а також Збіглопопівську архієпископію з центром в м.Новозибків Брянської обл. Невеликі громади С. є в Україні, зокрема у Чернівецькій обл.

Ярослав Невелюк (Київ).

ТАБАСАРАНИ (самоназва — табасаран). Народ на Південному Сході Дагестану (Хівський і Табасаранський р-ни). Загальна кількість 97,5 тис. чол. (1989), у Дагестані — 78,2 тис. Належать до балкано-кавказької раси великої європеоїдної раси з домішкою каспійського антропологічного типу. Мова — табасаранська, лезгинської підгрупи насько-дагестанської групи північнокавказької сім'ї. Віруючі Т. — мусульмани-суніти.

Т. з VII ст. відомі як "таваспари". За переказами, місцевість Табасаран в давнину заселяли езіди. В VIII ст. її захопили ара-

би, які навернули жителів в іслам, призначили правителем Магомета, а його помічником — Кадія. У 1818-19 рр. Табасаран завоювала Росія, але управляли ним ті ж тубільні власті під наглядом російських начальників. 1866 р. запроваджено наг-ільське правління, за якого південний Табасаран увійшов до Кюринського, а північний — до Кайтаго-Табасаранського нагібств.

Більшість Т. зайняті у сільському господарстві хліборобсько-тваринницького напряму. Розвинуті промисли, особливо килимарство. За культурою і побутом близькі до лезгинів.

В Україні, за переписом населення 1989 р., Т. налічувалося 932 чол.

Ярослав Невелюк (Київ).

ТАДЖИКИ (самоназва — тоджик). Народ, основне населення Таджикистану (3172 тис. чол.). Проживають також в Узбекистані, Казахстані, Киргизстані та ін. Належать до памірo-ферганської раси великої європеоїдної раси. Мова — таджицька, південно-західної підгрупи іранської групи індоєвропейської сім'ї. Існують великі групи говірок. Писемність на основі арабської та російської графіки. Віруючі Т.— мусульмани-суніти.

Етногенетичні процеси, що передували утворенню таджицького народу, сягають кін. II — поч. I тис. до н.е., коли Середню Азію і степи Євразії заселяли племена індоіранської спільності, з яких пізніше виділилися іраномовні племена, що змішалися з місцевими племенами епохи бронзи. Арабське вторгнення спершу загальмувало формування таджицького народу, але надалі боротьба проти завойовників сприяла консолідації Т. З утворенням держави Саманідів — X ст. завершився й процес формування етнічного ядра Т., що було тісно пов'язане з поширенням спільної фарсі -дарітаджицької мови, яка стала в епоху саманідів панівною. Цією мовою послуговувалися культура і наука іранських народів (Т. і персів), нею складалася їхня багата література (перші писемні пам'ятки X ст.). Таджицький народ і його культура формувалися, розвивалися у тісному етнокультурному зв'язку з тюркськими народами Середньої Азії, особливо узбеками.

Складною виявилася доля Т. у 2-й пол. XIX — поч. XX ст.: північні р-ни таджицької осілості увійшли (1868 р.) до Росії, а

південний Таджикистан залишався у складі Бухарського емірату. Бухара стала центром середньоазійської цивілізації, тому що з давніх часів Т. складали переважну більшість населення, яке, хоч і поневолене, і надалі відігравало роль цивілізатора щодо своїх повелителів.

В Україні, за переписом населення 1989 р., Т. налічувалося 4447 чол. Вважали рідною мову своєї національності - 71,3%, українську - 3,1%, російську - 22,5%.

Ярослав Невелюк (Київ).

ТАЛИШІ (самоназва — толиш). Народність на півночі Ірану і крайньому південному сході Азербайджану (Ленкоранський, Леріксъкий, Астаринський, Масалінський р-ни). Загальна кількість понад 120 тис. чол. Належать до передньоазійського варіанту балкано-кавказької раси великої європеоїдної раси. Мова — талиська, західної підгрупи іранської групи індоєвропейської сім'ї, безписемна. В Азербайджані літературна мова Т. — азербайджанська. Віруючі Т. — мусульмани-шиїти, частина — суніти.

З епохи раннього середньовіччя асимілювалися з азербайджанцями, до поч. XX ст. кочували. За Гюлістанським миром (1813 р.) Талиське ханство, засноване у XVII ст., відійшло від Персії до Росії. Традиційні заняття Т. — землеробство, тваринництво, шовківництво, в XX ст. вирощування технічних культур. В Ірані — землеробство, садівництво, тваринництво. Поселення в низовинно-передгірних р-нах розкидані, в горах — компактні.

В Україні, за переписом населення 1989 р., Т. налічувалося 11 осіб.

Ярослав Невелюк (Київ).

ТАТАРИ (самоназва — татар). Народ, основне населення Татарії (1765,4 тис. чол.). Проживають також у Башкортостані, Удмуртії, Мордовії, Чувашії та ін. Загальна кількість 6648,7 тис. чол. Поділяються на три територіальні групи: Т. волго-уральські, сибірські, астраханські. Татарська мова має три діалекти: західний (мишарський), середній (казанськотатарський) і східний (сибірсько-татарський). Літературна татарська мова сформувалася на основі середнього (казанськотатарського) діалекту при помітній участі західного (мишарського) діалекту. Найдавніша писемність - тюркська руніка. Писемність з X ст. по 1927 р. на основі арабської графі-

ки, з 1928 р. по 1939 р. - латинської, з 1939/40 - російської. Віруючі Т. переважно мусульмани-суніти.

Вперше етнонім Т. з'явився серед монгольських і тюркських племен у VI-IX ст., у 2-й пол. XIX - на поч. XX ст. він закріпився як загальний етнонім Т. У XIII ст. серед монголів, які створили Золоту орду, знаходилися підкорені ними племена (у т.ч. тюркські), що називалися Т. У XIII-XIV ст. внаслідок складних етнічних процесів, які відбувалися в Золотій орді, кількісно переважаючі кипчаки асимілювали всі тюрко-монгольські племена, але засвоїли етнонім Т. У татарських ханствах, що утворилися після розпаду Золотої орди, татарами називали себе знатні верстви, військовослужилі групи і чиновничі стани, що складалися здебільшого з золотоординських Т. кипчацько-ногайського походження. Саме вони відіграли значну роль в поширенні етноніму Т. Після падіння ханств цей термін поширився і серед посполитих. За умов формування етносу (2-а пол. XIX - поч. XX ст.) у Т. почався процес зростання національної самосвідомості і усвідомлення своєї єдності. При цьому було обрано найбільш поширений і об'єднуючий всі групи Т. етнонім. На час перепису 1926 р. більшість Т. називали себе татарами.

Етнічну основу волго-уральських Т. складали болгари, які створили в Середньому Поволжі одну з ранніх держав Східної Європи - Волго-Камську Болгарію, що проіснувала як самостійна держава до 1236 р. Суттєву роль в етногенезі болгар відіграли угорські групи, в т.ч. ті, що проникли з Приуралля на поч. XI ст. У XIV-XV ст. відбувалося також оформлення етнічних сільнот казанських, касимівських Т. і мишарів. Казансько-татарська народність склалася у Казанському ханстві (1438-1552 рр.). Етнічний тип мишарів і касимівських Т. сформувався у залежному від Московської Русі з сер. XV ст. Касимівському ханстві (проіснувало із змінами до 80-х рр. XVIII ст.). Мишари до сер. XVI ст. переживали процес становлення самостійного етносу. Касимівські Т., які мали деякі етнічні особливості, були фактично соціальною верхівкою Касимівського ханства і в етнічному відношенні утворили групу, перехідну між казанськими Т. і мишарями. У 2-й пол. XVI - XVIII ст. внаслідок масових міграцій Т. у Волго-Уральському регіоні відбувалося подальше зближення казанських, касимівських Т. і мишарів, що привело

до утворення етносу волго-уральських Т. Астраханські Т. - нащадки золотоординських груп. Сибірські Т. утворилися переважно з етнічних груп кипчацького та ногайсько-кипчацького походження.

У 2-й пол. XIX-на поч. XX ст. внаслідок етнокультурних і демографічних процесів відбувалася консолідація волго-уральських, астраханських і сибірських Т. в єдиний етнос.

Усі групи Т. мали досить розвинуте міське життя в період існування самостійних державних утворень. Після приєднання Казанського, Астраханського і Сибірського ханств до Росії міський прошарок Т. скоротився. Втім внаслідок соціально-економічних перетворень XVIII-XIX ст., особливо у 2-й пол. XIX ст. урбанізаційні процеси серед Т. почали інтенсивно розвиватися.

Досить значні зміни в розміщенні Т. відбулися у XX ст. У 1920-30-х рр. абсолютна більшість Т. проживала у Російській Федерації, значна група — у Казахстані, Середній Азії, Азербайджані (Баку), а також в Україні (особливо у Донбасі). Наприкінці 1950-х рр. чисельність Т. поза межами Російської Федерації різко зросла. У 1970-80-х рр. у Середній Азії і Казахстані сформувалася найбільша татарська діаспора. Посилилася міграція Т. і в Західний Сибір.

Традиційним заняттям волго-уральських Т. було орне землеробство, причому агрокультура помітно залежала від природних зон. Тваринництво у волго-уральських Т. грало підпорядковану роль. Важливе місце займали промисли та ремесла. Споконвічними для Т. були торгівля та торговельно-посередницька діяльність.

В Україні, за переписом населення 1989 р., Т. налічувалося 86 875 чол. Міське населення складало 75 512 чол., сільське - 11 363 чол. Переважна частина Т. проживала у Донецькій (25 495 чол.), Луганській (11 937 чол.) областях та Криму (10 762 чол.) Вважали рідною мову своєї національності - 48,9%, російську - 49,0% і українську - 1,7%.

Лариса Аза (Київ).

ТАТАРИ КРИМСЬКІ (самоназва — крим татарлар, тобто кримські татари, яку останнім часом намагаються замінити на "кримли" (кримці). Тюркський етнос, який заселяє в Україні в основному Кримський півострів (за межами України — в Узбекистані, а також діаспора давнішнього походження в Румунії,

Болгарії, Туреччині). Монгольський з походження етнонім "татар" вперше зафіксований 732 р. У Монголії: назва племені, у кін. XII ст. винищеного майже вщент монголами, у XIII ст. перейшла на кочові племена монголів та тюрків, які у 1220-1240-х рр. здійснили агресію на Східну та Центральну Європу, захопивши у 30-х рр. XIII ст. також Крим. Етнонім "крим татарлар" поширився особливо з 1475 р. (після захопленння турками південного узбережжя Криму). В Криму, за неофіційними даними, проживало близько 250 тис. Т.к. (лютий 1995 р.).

Етнічна історія Т.к. охоплює період від сер. XIII ст. до сьогодні і поділяється — залежно від політичної історії — на кілька періодів: 1. монголо-татарський і золотоординський (близько 1261 р. утворено окремий Кримський юрт зі столицею в Солгаті, тобто Киримі, тепер Старий Крим); 2. Кримського ханства — самостійного (1437-1478), залежного від Османської імперії (1478-1772), від Росії (1772-1783); 3. в складі Російської імперії, пізніше СРСР (1783-1944; до тотальної депортації Т.к. 1944 р. до Середньої Азії). Новий період етнічної історії з моменту поступового повернення Т.к. в Україну та Крим (початки реемі грації — кін. 1970-х рр. XX ст.).

Визначальним для етногенезу Т.к. є те, що після приходу монголо-татар до Криму, там поступово здійснювалася (частково добровільна, частково примусова) асиміляція місцевого дотатарського населення (греків, готів, решток хозар і половців), яка пізніше поширилася на генуезців, українців (полонені з ясиру), інші народності, що відбилося в антропології та етнографії Т.к. Поширені в сучасній кримськотатарській ідеології етногенетичні конструкції, що відносять початок етносу ледь не до VII-VIII ст. — до появи перших тюрків у Криму, — а навіть до II-IV ст. позбавлені наукового грунту. Практично до 1944 р. існував поділ на субетноси: 1. південнобережні ("яли-бойлю") з помітними ознаками османізації (частково це колишні кримські турки, що поселялися на території колишніх генуезьких колоній, захоплених Туреччиною 1475 р.); 2. гірські ("татлар", тати) — значною мірою татаризовані греки, готи, інші народності; 3. центральнокримські ("орта-юлак"); 4. степові ("ногайлар", ногайці або "мингат", "мангит", мангити) — недавні кочовики, переважно ногайці з походження.

Кримськотатарська мова, як одна з мов кипчацької групи тюркських мов, пройшла значну еволюцію, починаючи від 2-ї пол. XIII ст. Найдавніша пам'ятка "Кодекс куманікус" (XIV ст.). У XIX- на поч. XX ст. розрізнялися три діалекти: 1. південний, по суті, кримський діалект османської мови з огузької групи тюркських мов та незначною кількістю кипчацьких елементів; 2. середній, що остаточно став основою літературної мови; 3. північний, близький до ногайської мови. Після депортації діалектні відмінності помітно нівелювалися. До 1929 р. вживалася арабська графіка, до 1938 р. — латинська, відтоді — кирилична.

На момент приходу до Криму (сер. XIII ст.) монголо-татари були шаманістами-тенгріанцями (Тенгрі — верховний бог); пережитки шаманізму зберігалися до XIV ст. Виникла розгалужена релігійна адміністративна система на чолі з ханом, одночасно халіфом, та муфтієм, релігійними суддями (каді), значною кількістю монастирів дервішів (на чолі з шейхами), мережею шкіл (медресе, мектебе) при мечетях. На поч. XIX ст. (без Ялтинського повіту) налічувалося 1556 мечетей та мектебе, 1890 р. — лише 275 мектебе. На сьогодні основну масу татар охоплює Духовне правління мусульман Криму з близько 70 громадянами; невелика кількість вірних підпорядковується Духовному об'єднанню мусульман України.

Традиційний спосіб господарювання та побут у XVIII- кін. XIX ст. формувалися таким чином. На південному березі: житла з нетесаного каменю, з плоскими дахами, неправильним розташуванням кімнат; заняття — садівництво (персики, груші, яблука, горіхи), виноградарство (понад 50 сортів винограду), городництво, вирощування тютюну, рибальство. В горах і передгірському та центральному регіонах: житла — вузькі приземні будівлі з дерева і глини, також з нетесаного каменю; заняття в селах — садівництво, товарне городництво, вирощування тютюну, вівчарство, птахівництво (кури), зернове господарство (спершу просо, ячмінь, потім пшениця), лісові промисли (деревне вугілля, дрова), лісове бджолярство (бортництво); заняття в містах — токарство, виготовлення повсті, кованого мідного посуду, обробіток сталі (ножі, раніше кинджали, вогнепальна зброя), чинбарство, виправлення сап'яну, юхту. Також виготовлення селітри, пороху. В степу: житла з саману, черепашника, глини; заняття — тваринництво (коні, вівці, кози), землеробство. Великі центри культури в містах:

Солгат (Старий Крим), Бахчисарай (столиця ханства з 2-ї пол. XV ст.; вже тоді до 2 тис. будинків, 25 тис. населення), Гезлев (Євпаторія; головний порт ханства, у XIV ст. 2 тис. будинків, понад 20 тис. населення), Карасубазар (Білогорськ; ремісничий і торговельний центр), Перекоп (фортеця для захисту перешийку, купецькі склади, у XVI ст. не більше 500 будинків). На захопленому турками південному побережжі столиця намісника Кефе (Кафа; Феодосія).

Перехід кочовиків до осілості (седентаризація) почався ще в золотоординську епоху, хоча елементи кочового господарства збереглися у північній частині півострова до сер. XVIII ст. У ханстві сформувалася досить стійка соціальна структура та цивільна адміністративна система, очолювана ханом (виключно з династії Гіреїв; затвердженим або посадженим турецьким султаном), калга-султаном (спадкоємцем хана), нуреддін-султаном (переважно брат хана, другий його спадкоємець), каймаканом (хан-агаси, везир, великий бей), мурзами (старші родів) та іншими цивільними сановниками. Зберігався родоплемінний лад; півострів поділявся на бейліки могутніх родів (Шірін, Барін, Кіпчак, Мансур, Сіджеут, Яшлав, Аргін). Ремесло мало цехову організацію. Слабо розвивалися торгівля, мануфактури. Земля — власність феодалів, релігійних об'єднань (вакуфні землі), особисто вільного селянства. Широко використовувалася праця рабів (в основному — полонянки з України). У XVIII ст. виникає нове службове дворянство. Сильні релікти патріархального ладу, полігамна родина. Правова система будувалася на поєднанні залишків домусульманського права (тере) з мусульманським шаріатом; зберігалася кровна помста. До поч. XVIII ст. Кримське ханство було сильною у військовому відношенні автономною державою у складі Османської імперії, воно могло давати навіть понад 100 тис. воїнів для далеких походів. Татарські набіги з захопленням ясиру, що в окремі періоди здійснювалися щорічно або 2-3 рази на рік, дуже турбували Росію, Литву, Польщу, винищували їхні людські ресурси. Рейди Т.к. охоплювали Молдавію, Угорщину, доходили навіть до Данії. Україна дуже часто була об'єктом набігів, джерелом ясиру, який, виведений в Крим, значною мірою асимілювався з Т.к. (особливо після звільнення з неволі). Напружені через воєнні походи стосунки ханства з сусідами відбилися на долі

ханства та на ставленні до Т.к., що призвело до дискримінації Т.к. після захоплення Криму Росією, масової еміграції татар під час загострення міжетнічних стосунків. Ці стереотипи відчуваються ще досі.

У містах ханства розвивалася наука — теологія, філософія, право, історичне хронікерство; помітні були арабські, пізніше турецькі впливи. Культивувалося складання народних історичних пісень. Високого ступеня розвитку досягли архітектура (під впливом мавританського та сельджуцького стилів), художній обробіток каменю (архитектурні деталі з рослинним і геометричним орнаментом, нагробки), дерева (орнаментована різьба), металу (прикрашання зброї), шкіри.

Захоплення Криму Росією 1783 р. призвело до великого занепаду культурного життя: по-варварському було спалено багато давніх рукописів (1833 р.), зруйновано чимало архітектурних пам'яток. Почалося заселення Криму росіянами, українцями, чужоземними колоністами (1802 р.), міцніла брутальна русифікаторська політика. Культурне відродження почалося у 2-й пол. XIX ст. — формування художньої літератури, журналістики, на ідейний зміст якої мав вплив молодотатарський рух (1880-1905 рр.). На цей період припадає консолідація сучасної кримськотатарської нації. Серед політичних течій помітний вплив починають здобувати ідеї кримськотатарського сепаратизму (1909-1917 рр.). У 1917 р. (25 березня) було створено Курултай, що висунув Мусульманський виконком (уряд), взяв участь в організації кримськотатарських військових ескадронів. Кримськотатарський національно-визвольний рух ускладнювався внутрішньою боротьбою між соціалістами та націоналістами, переслідуванням цього руху як російськими монархістами, так і більшовиками. Т.к. становили меншість на півострові (не більше 25% населення), що й вирішило долю сепаратистських тенденцій. У період після утворення Кримської автономної радянської республіки у складі Російської Федерації хвилі патронування над Т.к. ("татаризація") змінювалися терором і репресіями, в першу чергу щодо інтелігенції, що втратила 35-40 тис. чол. (з 1928 р. і далі, особливо 1937-1938 рр.). Цей процес логічно завершився депортацією 1944 р. У період "татаризації" було організовано 6 татарських р-нів та 144 татарські сільради; 1936 р. діяло 386 національних шкіл.

Починаючи з сер. XVIII ст., демографічна ситуація в Криму поступово, але неухильно мінялася не на користь Т.к. Вже під час походів російських військ на Крим 1727, 1738, 1739 рр. здійснювалося фізичне винищення татарського населення, дуже жорстоко придушували опір і повстання 1772, 1777, 1782 рр. Періодично виникали хвилі еміграції. Якщо до 1787 р. емігрувало лише 8 тис.чол., то 1792 р. це вже були десятки тисяч. Друга велика еміграція 1850-1860-х рр. (пік 1863 р.), коли перестало існувати 784 татарські села, а кількість емігрантів сягнула до 150 тис. чол. (частина потонула в морі). Третя велика еміграція 1893-1900 рр. — близько 80 тис. чол. У зв'язку з цим зменшується частина кримськотатарського населення: 1860 р. - 51%, 1897 р. - 34%, 1921 р. - 21%.

Депортація Т.к. була здійснена 18 травня 1944 р. (в основному) і завершена в червні цього ж року. За офіційними даними (т.зв.числа Л.Берії) було депортовано 183 155 Т.к.; за татарськими джерелами — 238 500, з яких за перших 1,5 року померло близько 110 тис.чол. Не підлягає сумніву, що було здійснено акт гено-і етноциду, бо звинувачення цілого народу в державній зраді (нібито на користь німецьких окупантів) і застосування принципу колективної відповідальності свідчить про це. Після переведення Криму до складу Української РСР (1954 р.) у 1956 р. було видано указ (неопублікований друком) про реабілітацію Т.к., але, на практиці, без права повернення до Криму. Протягом 1960-1980-х рр. Т.к., спираючись при цьому також на підтримку українських дисидентських кіл, вели вперту боротьбу за повернення на півострів. Лише 1989 р. Верховна Рада СРСР формально засудила депортацію. Повернення почалося в кін. 1970-х рр., набирало динаміки, хоча й наражалося на сильний опір, провокації, контрпропаганду на місці. За кримськотатарськими даними, 1979 р. в Криму мешкало 5 тис. Т.к., 1988 р. — 17,5 тис., 1989 р. — 38 тис. (що відповідає офіційному переписові 1989 р., згідно з яким в СРСР було тоді 272 тис. Т.к., більшість в Узбекистані 189 тис., в Україні в цілому 47 тис.; для всіх 93% кримськотатарська мова декларувалася рідною; загальні дані ймовірно значно занижені), 1990 р. — 120 тис., 1991 р. — 132 тис., 1993 р. — 260 тис., 1995 р. — 250 тис. (після повернення частини Т.к. до Узбекистану). Основні р-ни розселення Т.к. на сьогодні: Сімферопольський — 30-35 тис. чол.,

Білогорський — 27-28 тис. чол., Бахчисарайський — 26-27 тис. чол., Джанкойський — 16-18 тис. чол. Матеріальну підтримку реемігрантам здійснює лише уряд України, неофіційно також Туреччина. Вважається, що до Криму повернулося трохи більше половини Т.к. з Середньої Азії. Темпи повернення сповільнюються через невлаштованість переселенців (75% безробітних, 25% без житла, 48% хворих — дані 1995 р.), фактичну заборону повертатися на давні місця проживання, сутички — часом збройні — з російськими шовіністами, антитатарську пропаганду, руйнування жител, погроми, загальну криміногенну ситуацію. Т.к. сьогодні — консолідована нація з значною політичною активністю та високим рівнем організованості й дисциплінованості. Основні політичні організації: Кримськотатарський національний рух (організований 1989 р. в Узбекистані) — центристського характеру, виступає за національно-територіальну автономію, орієнтується на українські національно-демократичні сили; Національний рух кримських татар (1987) співпрацює з російськими прокомуністичними силами в Криму. Крім них, організації правих і лівих радикалів, опозиційних до України та Росії; правих екстремістів "Адалет", що творять парамілітарні загони аскерів. Кримськотатарський другий Курултай (перший у 1917 р.) ухвалив 1991 р. у Сімферополі декларацію про національний суверенітет, затвердив прапор і гімн. Постійне представництво — Меджліс (до якого, однак, входять не всі політичні організації), офіційно не визнаний, має свої регіональні меджліси на місцях. У Верховній Раді Криму є депутатська фракція "Курултай". В Сімферополі діють Кримськотатарський національний театр, Кримськотатарська національна картинна галерея, Кримськотатарський фонд культури, Кримськотатарська бібліотека та ряд асоціацій, утворених за професійною ознакою. Є кримськотатарскі засоби масової інформації (радіо- та телепередачі, щоправда, з обмеженою програмою, преса).

Професійна структура Т.к. після депортації кардинально змінилася — тепер це переважно міське населення з різноманітними робітничими (технічними, будівельними і т.ін.) спеціальностями. У зв'язку з цим, про обмежене відродження традиційних професій може бути мова лише у сільській місцевості. Всупереч декларованому за переписом 1989 р. (з політичних

мотивів) дуже високим рівнем знання рідної мови, насправді кримськотатарською володіє лише старше покоління.

Почалося відновлення культурно-освітньої мережі. У 1994 р. в дошкільних закладах кримськотатарською мовою виховувалося 750 дітей, у двох кримських школах навчалося рідною мовою 788 учнів, у вищих учбових закладах системи підготовки молодших спеціалістів - 200 учнів. У загальноосвітніх навчально-виховних закладах кримськотатарську мову як предмет вивчало 32 140 учнів, факультативно або в гуртках - 1543 учні.

Педагогічні кадри для навчання і виховання дітей Т.к. рідною мовою готують Сімферопольський університет і Сімферопольське педагогічне училище.

Річний обсяг телепередач телерадіокампанії "Крим" кримськотатарською мовою становить 208 год., радіопередач - 234 год.

Кримськотатарською мовою видається 6 газет і 2 журнали. Інтереси Т.к. представляють 3 громадських об'єднання, діяльність яких спрямована на збереження та відновлення національних традицій кримськотатарського народу.

Ярослав Дашкевич (Львів).

ТАТИ (самоназва — тат). Етнічна спільність у прикаспійських р-нах Ірану, Азербайджану та у південній частині Дагестану. Розселені дисперсно в північно-західній частині Іранської височини. Загальна кількість понад 300 тис. чол. Належать до балкано-кавказької раси великої європеоїдної раси. Мова — татська, іранської групи індоєвропейської сім'ї.

Назва "тати" походить імовірно від слова "тит", що на джагетському діалекті тюркської мови означає "підданий, який живе і служить господареві". Цю назву кочові тюркські племена давали усім поневоленим народам, що вели осілий спосіб життя. Т. були виведені в різні часи з Персії в закавказькі прикаспійські провінції для боротьби з північними народами.

Віруючі Т. — мусульмани-шиїти, християни-монофісити та іудаїсти. Традиційні заняття — землеробство і садівництво, розвинуті ремесла — килимарство, виготовлення мідного посуду та ін. Чимало Т. працює в промисловості. Культура і побут Т. в Азербайджані і Дагестані майже повністю асимілювалися з азербайджанськими, а в Ірані — з перськими.

В Україні, за переписом населення 1989 р., Т. налічувалося 248 чол.

Ярослав Невелюк (Київ).

ТОФАЛАРИ (самоназва — тофа, тоха). Народ, який проживає у Нижньоудинському р-ні Іркутської обл. в басейні рік Уда, Бірюса, Кан, Гутара, Ія та ін. Основою фізичного вигляду Т. є катангський тип північноазійської раси великої монголоїдної раси з домішкою центральноазійського компоненту. Мова — тофаларська, уйгурської підгрупи тюркської групи алтайської сім'ї. Віруючі Т. — православні, зберігся шаманізм. Основне заняття — кочове оленярство.

В Україні, за переписом населення 1989 р., Т. налічувалося 3 особи.

Лариса Аза (Київ).

ТУВИНЦІ (самоназва — тива). Народ, основне населення Туви (198,4 тис. чол.). Кілька етнічних груп Т. (понад 20 тис. чол.) проживає в Монголії та Китаї. Належать до центральноазійського типу північноазійської раси великої монголоїдної раси. Мова — тувинська, уйгурської підгрупи тюркської групи алтайської сім'ї. Віруючі Т. — в основному буддисти-ламаїсти, зберігаються також добуддійські культи, шаманізм.

У формуванні тувинського етносу, яке тривало приблизно до поч. XIX ст., головну роль відіграли стародавні тюркомовні племена. У минулому основою господарювання Т. було кочове скотарство. З переходом до осілості відбулися корінні зміни у способі життя цього народу — розвинулася промисловість, зросла кількість міського населення, сформувалася національна інтелігенція.

В Україні, за переписом 1989 р., Т. налічувалося 94 чол.

Володимир Трощинський (Київ).

ТУРКИ (самоназва — тюрк). Народ, основне населення Туреччини. Загальна кількість понад 46 млн чол., з них у Туреччині — понад 44 млн (1988), або 81,18% населення країни. Антропологічно неоднорідні. Основу антропологічного типу складає балкано-кавказька раса великої європеоїдної раси. Мова — турецька, огузької підгрупи тюркської групи алтайської сім'ї.

До складу Т. входять субетнічні групи колишніх кочових і напівкочових скотарів (юрюки, тюркмени, тахтаджі, абдали,

зейбеки, чепни), що поступово асимілюються з переходом до осілості. Віруючі Т. — мусульмани-суніти.

Турецька народність склалася у XVI ст. з двох основних етнічних компонентів: тюркських кочових скотарів (в основному огузьких і туркменських, що мігрували в Малу Азію з Візантії в період сельджуцьких та монгольських завоювань XI-XIII ст.) і місцевого малоазійського населення: греків, вірмен, курдів. Після османських завоювань в північно-східній Європі (XIV-XVI ст.) помітну роль в етнічній історії Т. відіграли південнослов'янські народи, а також албанці, румуни, молдавани, угорці. Формування турецької нації завершилося на поч. XX ст. з падінням Османської імперії, утворенням Турецької республіки на чолі з Мустафою Кемалем (Ататюрком).

В Україні, за переписом населення 1989 р., Т. налічувалося 262 чол.

Ярослав Невелюк (Київ).

ТУРКМЕНИ (самоназва — туркмен). Народ, основне населення Туркменії (2536,6 тис. чол.). Проживають також в Узбекистані, Каракалпакії, Таджикистані, Ірані, Афганістані, Туреччині та ін. Належать до каспійського варіанту індо-середземноморської раси великої європеоїдної раси. Мова — туркменська, огузької підгрупи тюркської групи алтайської сім'ї. Літературна мова на основі текінського діалекту. Віруючі Т. — мусульмани-суніти.

Донедавна Т. поділялися на племена з багатоступеневим родовим поділом, найбільш значними з котрих були: теке, ерсарі, йомути, салири, сарики. Ранню основу етногенезу Т. склали давні місцеві іраномовні дахо-масагетські і сармато-аланські степові племена і деякою мірою іраномовне населення західного Хорезму, середньої Амудар'ї та північного Хорасану. З сер. I тис. тут з'являються ранні тюрки, а в IX-XI ст. огузи, що відіграли важливу роль у етногенезі Т., визначивши, крім багатьох рис культури, їхню мову і фізичний вигляд.

Монгольська навала XIII ст. зруйнувала міста, багато іригаційних споруд, тому у господарстві на чільне місце висунулося кочове та напівкочове скотарство. До складу Т. увійшли також тюркські племена неогузького походження — кипчаки, джелаіри та ін., частина татаро-монголів.

Завершення процесу формування туркменської народності припадає на XIV-XV ст., коли в оазах сучасного південного Туркестану в основному вже утворилися нові племенні об'єднання, що складали ядро туркменської народності: човдурське, "зовнішніх" і "внутрішніх" салирів, а також гоклени. Політична і економічна відокремленість, постійні війни феодальних правителів сусідніх країн гальмували розвиток суспільства, сприяли консервації архаїчних суспільних інституцій. Майже до 30-х рр. XIX ст. існувало патріархальне рабство.

Племінні і родові зв'язки мали велике значення до 30-х рр. XX ст. З кін. XVIII — поч. XIX ст. посилилася колоніальна експансія російського царизму в Середній Азії. У 1869 р. загін російських військ заснував на березі Каспійського моря місто Красноводск. У 80-х рр. Туркестан було приєднано до Росії. Якщо західні Т. зробили це добровільно, то текінці вчинили рішучий опір, для подолання якого було застосовано військову силу. Росія встановила жорстокий військово-колоніальний режим. Але об'єктивно приєднання мало й позитивне значення — припинилися феодальні війни, почалася інтеграція в систему російського капіталізму. У 1924 р. в ході національно-державного розмежування середньоазійських республік утворилася Туркменська РСР.

В Україні, за переписом населення 1989 р., Т. налічувалося 3399 чол.

Ярослав Невелюк (Київ).

УГОРЦІ (самоназва — мадяри). Народ, що складає близько 98% населення Угорщини. Загальна кількість 14,5 млн чол. Належать до середньоєвропейської раси великої європеоїдної раси. Мова — угорська, угорської підгрупи фінно-угорської групи уральської сім'ї.

Прабатьківщиною мадярських кочівницьких племен більшість дослідників вважає територію розташовану південніше Уралу, в середній течії рік Волги і Ками. Найбільш поширеною є точка зору, згідно з якою предки сучасних У., відомі під назвами оногурів, савардів (сабирів), тюрків, наприкінці 1-ї пол. минулого тисячоліття з басейну середньої Волги прийшли на територію Північного Кавказу. На цій території племена кочівників перебували від кін. VII ст. до н.е. до сер. V ст. до н.е. У межиріччі Прута і Дністра або, за угорською термінологією, в Етелкезі, мадяри з'явилися у кін. VII ст. до н.е. і пе-

ребували тут до кін. IV ст. до н.е. Перехід мадярських племен, що перебували у тісному воєнному союзі, на сьогоднішні місця проживання у басейні Дунаю й Тиси відбувся наприкінці IX ст. На той час на Закарпатті уже проживало слов'янське населення, що підтверджується значним матеріалом (археологічним, етнографічним, мовним).

Поступово, незважаючи на сильний опір, який чинило місцеве слов'янське населення угорським феодалам-завойовникам, усі землі на південних схилах Карпат потрапляють у володіння Угорщини. Як відомо, повне підкорення Руської Крайни (такою була тогочасна назва Закарпаття) завершилося у 1-й пол. XIV ст. Багатовіковий період панування у краї Угорщини, а пізніше Австро-Угорщини позначився на мові, культурі, звичаях і традиціях як угорського, так і українського (раніше тут вживалося означення карпатороси, угророси, русини, руснаки, рутени тощо) населення Закарпаття.

Міжусобна боротьба за корону, що точилася наприкінці XV ст. — на поч. XVI ст., призвела до ослаблення влади угорських королів, чим уміло скористалися турки. Завдавши ряд поразок королівським військам, турецький султан поклав край самостійності Угорщини. Землі сучасного Закарпаття поперемінно переходили під контроль то султана, то австрійських імператорів — залежно від військових успіхів одних і других.

Після вигнання турків у 1686 р. Угорщина потрапляє під владу Габсбургів, утворюється держава дуалістичного (двоєдиного) характеру Австро-Угорщина, яка існувала аж по 1918 р. Складова частина імперії — Угорське королівство — користувалося певною самостійністю, однак в основних питаннях залежало від політики Відня.

Кінець XIX ст., і особливо 1-у пол. XX ст., позначені процесами дестабілізації у світових масштабах, Австро-Угорщина переживала дуже болісно. У результаті її розпаду після поразки у першій світовій війні угорське населення опинилося за кордонами принаймні шести країн Європи. У тому ж контексті бурхливих соціальних зрушень можна розглядати і період Радянської республіки у цій країні. Влада Рад, що встановилася під впливом революції і агітаторської діяльності більшовиків Росії, протрималася в комітатах Підкарпатської Русі з 21 березня по 5 травня 1919 р. А з 6 травня 1919 р. Підкарпатська Русь за

умовами Сен-Жерменського мирного договору увійшла до складу Чехословаччини.

2 листопада 1938 р. смуга території у південній частині області знову відійшла до Угорщини — за ухвалою першого Віденського арбітражу. А 12 березня 1939 р. у результаті військового наступу владу над усією територією Закарпаття перебрав угорський уряд. З-під контролю окупаційних військ, якими у роки другої світової війни були війська гортівської Угорщини — члена гітлерівського блоку держав, Закарпаття було звільнене 28 жовтня 1944 р. армійськими частинами СРСР.

Згідно з договором, підписаним між урядами СРСР і Чехословаччини 29 червня 1945 р., Закарпаття (тоді — Закарпатська Україна) було включене до складу України. Важким тягарем "вини", нав'язаної їм за участь у другій світововій війні у складі армії держави — противника СРСР — обернулися для У. краю погляди і дії сталінської верхівки. Протягом усього трьох днів листопада 1944 р., згідно з секретними директивами військового командування Радянського Союзу, практично усе чоловіче населення краю цієї національності віком від 18 до 50 років було інтерноване.

За даними архівних джерел, загальна кількість репресованих закарпатських У. становила близько 30 тис. чол. За припущеннями деяких дослідників, справжня цифра є більшою принаймні на 10 тис. чол. Близко 30% засланців у місцях відбуття незаслуженого покарання померли від хвороб, фізичного і морального виснаження.

Демографічні характеристики угорського населення, що з давніх часів проживає на території сьогоднішньої Закарпатської обл., великою мірою залежали від суспільно-політичних обставин, а часто й безпосередньо зумовлювалися ними. Так, часті війни, які вели королі, міжусобна ворожнеча і збройні сутички серед дворянських родів, призводили до великих втрат людності, як угорської, так і інших національностей. В силу цього край аж до початку буржуазних перетворень Австро-Угорщини був малозаселеним. Кількісно значно переважало українське населення. Питома вага угорського була найвищою у період входження краю до Угорського королівства єдиної Австро-Угорської імперії. Так, переписи, проведені у 1869 р. і 1910 р., у загальній структурі населення зафіксували

відповідно 24,5% і 29,2% У. Розпад імперії і перекроювання кордонів, виникнення у Європі нових держав, і насамперед входження Підкарпатської Русі до складу Чехословаччини, призвели до зміни соціального клімату в краї. Місцеві У., які перед цим були державотворчою нацією, стали представниками однієї з національних меншин Чехословацької Республіки. За результатами перепису, проведеного новою владою у 1921 р., частка У. у структурі населення краю (зокрема тієї території, яка у 1945 р. увійшла до Закарпатської обл. України) зменшилася і дорівнювала усього 17,2%. У 1930 р. показник був ще меншим — 16%. В абсолютних цифрах кількість У., таким чином, з 1910 р. скоротилася з 169 тис. чол. до 109,5 тис. чол., тобто майже на 60 тис. чол. За даними перепису 1941 р., здійсненого угорською владою, на закарпатських землях, питома вага осіб, які вважали рідною мовою угорську, серед усіх інших становила тільки 10,1%, а тих, хто назвав себе угорцем, зафіксовано 13%.

З входженням Закарпаття до складу України У. були включені в міграційні процеси, що відбувалися на її території, а також у колишньому СРСР.

Серед держав колишнього СРСР, крім України, найбільше У. 1989 р. проживало в Росії — 5 749 чол., в Казахстані — 683 чол., Латвії — 347 чол., Молдові — 299 чол. Поза межами Закарпаття містами України, де проживає найбільше У., є Львів і Київ.

Темпи абсолютного приросту угорського населення є нижчими, ніж будь-якої з інших національних груп, які проживають у Закарпатті. Якщо з 1980 р. по 1992 р. із Закарпаття до різних країн виїхало загалом 8852 чол., то з них до Угорщини — 4860 чол. Від 1987 р. середньорічна кількість тих, що від'їжджають для постійного проживання до Угорщини, порівняно з попередніми 7 роками зросла більш як у 4,5 раза.

Угорське населення області проживає переважно в сільській місцевості. В останні десятиліття намітилася тенденція до більш активної його міграції у міста. Питома вага У. у загальній чисельності мешканців міст 1989 р. становила 11,6%, сіл — 13,1%. Рідною мову своєї національності назвали 151 384 У. і лише 3 327 рідною назвали іншу мову, з них 3 200 такою вважають українську. У. становлять більшість населення у Берегівському р-ні, їх у 1989 р. було 66,9%. Високою є питома

вага осіб цієї національності в Ужгородському і Виноградівському р-нах — 34,8% і 24,8%, досить значною в Мукачівському р-ні — 12,3%, а також у містах Мукачевому й Ужгороді — відповідно 14,9% та 14,3%.

Важливу роль у житті У. завжди відігравала релігія. У ранній період їхньої держави населення, в т.ч. і на території Закарпаття, сповідувало християнство за східним обрядом. Пізніше перейняло латинський обряд, перейшовши під патронат римського архієрея. Починаючи з XVI ст. в Угорщині, незважаючи на протидію з боку властей, значного поширення набуло протестантське віровчення. Сьогодні переважна більшість угорського населення області (70-75%) — вважають себе реформатами. Наприкінці 1980-х рр. діяла 81 реформаторська церква. Близько 50 тис. У. сповідують римо-католицьку віру. Незначна частина їх є греко-католиками, котрих в області називають також уніатами. Серед У. є певна кількість прихильників новітніх протестантських релігій.

Великою і яскравою є культурна спадщина, що залишилася від часів входження краю до складу угорської держави. Доля багатьох відомих національних діячів Угорщини, науковців, митців теж тісно пов'язана із Закарпаттям.

Система культурних, освітніх закладів, видавництв, засобів масової інформації, громадських об'єднань, яка почала складатися в області одразу після другої світової війни з врахуванням потреб угорського населення, дозволяє сьогодні задавольняти широкий їхній спектр. Діють, зокрема, кількасот самодіяльних угорських мистецьких колективів. Щороку проводяться обласні фестивалі угорського фольклору під назвою "Народні джерела".

Система загальноосвітніх шкіл, у яких навчальний процес здійснюється угорською мовою, склалася в області у сер. 1950-х рр.

У 1994 р. в області діяли 59 загальноосвітніх шкіл, у тому числі гімназії в Ужгороді, Берегові, Тячеві з угорською мовою навчання. Окрім того, у 21 школі організовано роботу угорських класів. Мовою цієї національності виховувалися малюки у 80 дошкільних закладах, а також у 6 їхніх групах. У згаданих загальноосвітніх навчальних і дитячих дошкільних закладах, класах і групах нараховувалося 8,8% школярів і 7,6% дошкільнят від усієї кількості відповідних категорій дітей у області. Дві групи з угорською мовою навчання у тому ж році були відкриті

у двох професійно-технічних училищах Берегова. Фахівців для шкіл, училищ, як і для ряду інших закладів гуманітарного профілю готує кафедра угорської мови і літератури Ужгородського держуніверситету. Перших студентів вона прийняла у 1963 р. і з того часу випускає щороку дипломованих спеціалістів-філологів. Вчителів молодших класів угорських шкіл готує Мукачівське педучилище. Відомим у науковому світі став створений у 1988 р. при УжДУ Центр гунгарології, на той час — один з восьми подібних закладів за межами Угорщини. Центр, який працює у тісному взаємозв'язку з Національною академією наук України та Академією наук Угорщини, досліджує головним чином проблематику, зв'язану з проживанням угорської національної меншини в Закарпатті.

Ряд газет, які виходять в області угорською мовою, дозволяє охопити періодичними виданнями різного спрямування широку читацьку аудиторію.

З 1946 р. в області ведуться радіопередачі угорською мовою, з 1968 р. виходять в ефір телепрограми. Їх готує головна редакція програм угорською мовою Закарпатського облтелерадіооб'єднання.

Найбільшим громадським об'єднанням У. є Товариство угорської культури Закарпаття. Створене у 1989 р., у 1993 р. воно об'єднувало 28 тис. членів у всіх населених пунктах області, де проживають У. Об'єднання ставить перед собою мету забезпечити юридичні та конституційні гарантії, необхідні для збереження національної ідентичності У. Закарпаття.

Історично склалося так, що багато населених пунктів області (близько 150) мали два варіанти назв — українські і угорські, — відмінні одна від одної не лише за їхнім написанням, а за звучанням. Це, як правило, ті, в яких проживає угорське населення або які відігравали помітну роль у період входження краю до Угорщини. Після другої світової війни з'явилося чимало штучних назв населених пунктів — на основі їхнього волюнтаристського перейменування або буквального перекладу слів з однієї мови на іншу. З 2-ї пол. 1980-х рр. давні назви знову активно використовуються серед У., зокрема у південних р-нах області. Багатьом селам протягом 1-ї пол. 1990-х рр. рішенням обласної Ради народних депутатів офіційно повернуто їхні по-

передні угорські назви, що стало актом історичної справедливості.

Вирішенням усіх питань, пов'язаних із контактуванням жителів Закарпатської обл. з Угорщиною, займається Генеральне консульство цієї країни в Ужгороді, відкрите в червні 1993 р.

Василь Бедзір (Ужгород).

УДЕГЕЙЦІ (самоназва — удехе, удее). Народ, який проживає переважно у Хабаровському і Приморському краях. Чисельність понад 2 тис. чол. Належать до північноазійської раси великої монголоїдної раси. Мова — удегейська, південної підгрупи тунгусо-маньчжурської групи алтайської сім'ї.

Вважається, що предки тунгусо-маньчжурських народів проникли до Приамур'я і Примор'я вже в кінці неоліту — близько II тис. до н.е. В етногенезі північної групи У. прослідковуються окремі палеоазійські елементи, у південних У. — давньокорейські, бохайські, тюркські, тунгуські, маньчжурські. У XVII ст. У. увійшли до Маньчжурської держави. У XIX-XX ст. У. проживали кількома територіальними групами. Було розвинуто збирання дикорослих трав. У. зберегли багато елементів старовинних промислових культів, шаманство та ін.

В Україні, за переписом населення 1989 р., У. налічувалося 24 особи.

Олена Гриценко (Київ).

УДІНИ (самоназва — уді). Народ, який проживає в Азербайджані (Варташенський та Куткашенський р-ни) і в Грузії (Кварельський р-н). Чисельність близько 8 тис. чол. У. належать до балкано-кавказької раси великої європеоїдної раси. Мова — удінська, лезгинської підгрупи нaсько-дагестанської групи північнокавказької сім'ї. Віруючі У. — християни (монофісити і православні).

Традиційні заняття — рільництво, рисівництво та шовківництво. Культура У. зазнала значного впливу з боку культур вірменів та азербайджанців.

В Україні, за переписом населення 1989 р., У. налічувалося 109 чол.

Лариса Аза (Київ).

УДМУРТИ (самоназва — укморт, утморт). Народ, корінне населення Удмуртії (496,5 тис. чол.). Проживають також у Татарстані, Башкортостані, Казахстані, Узбекистані, Білорусі та

ін. Належать до субуральського варіанта уральської перехідної раси. Мова — удмуртська, пермської підгрупи фінно-угорської групи уральської сім'ї. Писемність на основі російської графіки.

Походження У. пов'язане з фінно-угорськими племенами залізної доби (I тис. до н.е. — I тис. н.е.). На півночі помітний вплив на У. мали росіяни (XI-XII ст.), у 1489 р. північні У. увійшли до складу російської централізованої держави. Південні У. зазнавали татарського впливу (до 1552 р. входили до складу Казанського ханства). У північній частині етнічної території У. по р.Чепца склалася субетнічна група ватка, в центрально-західній частині в межиріччі р.Кільмезь і р.Вала — група калмез. Серед північних У. вирізняється субетнічна група бесермян, яких деякі дослідники вважають нащадками волзько-камських болгар.

У 1558 р. У. повністю увійшли до складу Російської держави, посилився процес формування єдиної народності.

Більшість віруючих У. — православні. Основними заняттями У. були землеробство, скотарство і мисливство. Традиційний соціальний інститут — сусідська громада. Інший соціальний інститут (воршуд) являв собою систему екзогамних груп. У південних У. вже в 1-й пол. XVIII ст. поширилася мала сім'я. У північних У. ще переважали великі сім'ї. Провідне місце у прикладному мистецтві займали вишивання й мереживне ткацтво, різьба по дереву. У традиційному побуті У. сформувалася система синкретичних вірувань.

В Україні, за переписом населення 1989 р., У. налічувалося 8583 чол. Вважали рідною мову своєї національності - 36,3%, українську 1,8%, російську - 61,5%.

Олена Гриценко (Київ).

УЗБЕКИ (самоназва — узбек). Народ, основне населення Узбекистану. За даними перепису населення 1989 р., у межах СРСР У. були третьою за чисельністю етнічною спільнотою, їхня чисельність досягала 16 млн 698 тис. чол., з яких 14 млн 142 тис. чол. або 84,7% проживало на території Узбецької РСР, де вони складали 71,0% населення. За межами республіки проживало на той час 2 млн 556 тис. У., у тому числі 20,3 тис. — в Україні.

У. належать до паміро-ферганської раси великої європеоїдної раси; фіксується монголоїдна домішка. Мова — узбецька,

карлуцької (південно-східної) підгрупи тюркської групи алтайської мовної сім'ї. Писемність на основі російської графіки. Основною релігією У. є іслам, який, починаючи з VII-VIII ст., завойовує досить сильні позиції. Віруючі У. — мусульмани-суніти.

Етногенез У. відбувався у Середньоазійському межиріччі та суміжних з ним регіонах. У формуванні узбецького етноса брали участь племена, що проживали на території Середньої Азії і розмовляли східноіранськими мовами — согдійці, бактрійці, хорезмійці, ферганці та інші. На рубежі н.е. тюркомовні кочові племена Північно-Східної та Центральної Азії почали проникати на територію Середньоазійського межиріччя. Від часу входження Середньої Азії до складу Тюркського каганату (VI ст.) чисельність тюркомовного населення стала зростати. У наступні століття основним етнокультурним процесом було зближення та часткове злиття іраномовного та тюркомовного населення.

У XI-XII ст., коли Середня Азія була завойована тюркськими племенами, процес формування узбецької народності значно активізувався. Нова хвиля тюркських, а також монгольських племен влилася до складу населення Середньої Азії після монгольських нашесть XIII ст. Завершилося формування узбецької народності у 2-й пол. XIV-XV ст. і пов'язане з найвищою фазою розвитку феодалізму в період правління Тимура та перших Тимуридів.

У XV ст. на етнічній території У. виникла держава Шейбанидів, з XVI ст. — Бухарське та Хивинське, а з XVIII ст. — Кокандське ханства. Після приєднання у 60-70-х рр. XIX ст. значної частини території, на якій проживали У., до Російської імперії, процеси етнічної консолідації узбецької народності тривали.

Традиційними заняттями У. в оазах були іригаційне землеробство, ремесла та торгівля. У степовій і передгірних зонах напівкочові У. займалися в основному скотарством. Традиційний соціальний устрій У. мав феодальні риси із значними пережитками патріархальних відносин. Певні елементи капіталістичних відносин, що складалися в Узбекистані після приєднання його до Росії, і не впливали суттєво на побут широких прошарків населення. У містах і великих селищах утворилися

квартальні спільноти сусідів на засадах родових зв'язків, а також професійних інтересів.

У 1924 р. було утворено Узбецьку РСР у складі СРСР. Конституційне оформлення етнічної території, власної писемності, національних соціальних інститутів та інших ознак національно-державного устрою завершило процес формування узбецького етноса.

В Україні чисельність У. (1989 р.) дорівнювала 20 333 чол., що складало 0,04% всього населення. У переважній більшості У. в Україні є міським населенням (82,9%). Протягом двох міжпереписних періодів (1970-1989 рр.) кількість У. в республіці зросла майже вдвічі, причому збільшення сільського узбецького населення було інтенсивнішим — у 2,4 раза.

Ареалами проживання У. є Харківська (2694 чол.), Полтавська (1394 чол.), Херсонська (815 чол.) області, а також м.Київ, де у 1989 р. мешкало 1733 У. В Харківській обл. 82% У. живуть у містах, причому питома вага городян серед У. в останні десятиріччя дещо знизилася — у 1970 р. вона дорівнювала 89,2%. Чоловіки складають 67,9% узбецького населення Харківщини, 41,9% якого зайняті у народному господарстві. Серед У., що мешкають у Полтавській обл., майже третина є селянами (32,7%), чоловіки складають 63,2%, а зайнятість сягає лише 38,5%. Характеристики узбецького населення Херсонської обл. такі: 73,5% — городяни, 60% — чоловіки, 46,3% — зайняті у народному господарстві.

У Києві, де частка чоловіків серед У. у 1989 р. була найбільшою (69,4%), найвищим був і рівень зайнятості (53,9%) — відповідно до можливостей, що їх надає інфраструктура столичного міста.

У. не мають давніх історичних коренів в Україні, з'явившись на її території здебільшого після другої світової війни, що було пов'язано з укладанням міжнаціональних шлюбів (переважно з росіянами та українцями) і приїздом до республіки на навчання або працю. Для У. України є характерною мала сім'я, що відповідає тенденціям зменшення розмірів сім'ї в Узбекистані до 4 осіб, хоча середній розмір її (5,5 чол.) залишається дещо більшим, ніж наприклад, у киргизів або казахів.

Мовні характеристики У., що живуть в Україні, свідчать про те, що наприкінці 1980-х рр. відбулося певне відродження

їхньої етнічної самосвідомості. Якщо у 1973 р. 64,5% У. вважали за рідну мову своєї національності, то у 1989 р. частка таких осіб помітно зросла і складала вже 71,5%. У цей же період відбулося зниження питомої ваги У., що вважали рідною українську мову (з 4,8% до 3,5%), а надто російську (з 30,0% до 23,8%). Слід взяти до уваги, що наприкінці 1970-х рр. процеси акультурації У. в Україні були досить значними. Так, тільки 57,7% узбеків-селян у 1979 р. вважали за рідну узбецьку мову, тоді як 15,6% — українську, а 25,7% — російську. У 1983 р. мовна компетенція У. в Україні мала такий вигляд: у місті — 71,0% У. вважали за рідну узбецьку мову, 2,5% — українську, 25,2% — російську, у селі — 74,2% визначили узбецьку мову як рідну, 8,2% — українську, а 16,3% — російську.

Тетяна Рудницька (Київ).

УЙГУРИ (самоназва — уйгур). Народ, який проживає у Казахстані, Узбекистані та Киргизії на кордоні з Сіньцзян-Уйгурським авт. р-ном Китаю. На сучасній території Сіньцзян-Уйгурського авт. р-ну Китаю групи У. оселилися ще у IX ст. (раніше жили в Монголії). Живуть у містах, переважно дисперсно. Чисельність — 7,5 млн чол. Належать до європеоїдної раси з монголоїдною домішкою. Мова — південно-східної підгрупи тюркської групи алтайської сім'ї.

У сер. VIII ст. У., що проживали вздовж річок Селенга, Орхон та Тола, утворили державу. Після її падіння У. переселилися на захід — у Східний Туркестан і західну частину Ганьсу, де утворили незалежні держави з центрами у Турфанській оазі і у Ганьсу. Вони поступово асимілювали місцеве, переважно ірано- і тохаромовне населення, передавши йому свою мову і культуру. У цей період серед У., релігією яких був шаманізм, розповсюдилися маніхейство, а потім буддизм і християнство, однак у XIV-XVII ст. серед У. поширився іслам. Зараз віруючі У. — мусульмани-суніти. Традиційні заняття — землеробство, садівництво.

В Україні, за переписом населення 1989 р., У. налічувалося 194 чол.

Олена Гриценко (Київ).

УКРАЇНЦІ (самоназва). Народ, основне населення України (за даними перепису 1989 р., 37419,1 тис. чол., що складає

10 1/4 — 6-150

81,9% усіх У. світу). У. належать до східнослов'янської підгрупи слов'янської групи індоєвропейської етнолінгвістичної сім'ї.

У. являють сталу спільність людей, що складалася історично на суцільній території їхнього давнього розселення, і відзначаються рядом спільних для них ознак: етнічною самосвідомістю, самоназвою, мовою, психічним складом, культурою, побутом, соціально-територіальною організацією. За типологічними ознаками У. неоднорідні; вони включають такі основні компоненти: 1) традиційний етнічний масив, окреслений етнічними кордонами; 2) етнічні групи (діаспора), що проживають за межами основного етнічного масиву; 3) субетнічні групи, що складаються як з етнорегіональних, так і етнографічних угруповань.

Певне уявлення про зовнішні ознаки У., їхнє місце серед інших народів, а також про стан їхнього внутрішнього розвитку дають кількісні характеристики: динаміка чисельності та характер розселення. Останні визначаються трьома основними чинниками: станом природного відтворення (рівнем народжуваності та рівнем смертності), ступенем міграцій та характером етнічних процесів (консолідаційних, інтеграційних або ж асиміляційних).

У свою чергу, значення та особливість прояву кожного з названих факторів коригувалися своєрідністю історичної долі У., позначеною, як відомо, особливою драматичністю. Адже територія України увесь час розчленовувалася між окремими державами, кожна з яких, як правило, провадила політику денаціоналізації. Її наслідком ставала асиміляція українського населення, нині особливо відчутна на тих українських землях, що опинилися поза межами основного етнічного масиву, окресленого державними кордонами України: Стародубщини, що відійшла до Росії, Холмщини і Підляшшя — до Польщі, Мараморощини і Баната — до Румунії, Пряшівщини — до Словаччини.

Відповідно до своєрідності історичної долі У. визначалися й етнічні процеси, зумовлюючи зміни їхньої чисельності як в Україні, так і поза її кордонами. Так, зменшення кількості У. протягом XVIII ст. на території їхнього основного етнічного масиву з 85,6% до 83,3% було викликане насамперед імміграційними процесами, а також відторгненням від материнського

етнорегіону деяких українських земель. Щодо міграцій У. за межі своєї етнічної території, то вони ілюструються такими показниками. Тільки в Росії на поч. XVIII ст. нараховувалося 8% усіх У. світу, на поч. XIX ст. — 14,4%, на поч. XX ст. — 22,4%.

Міграційні процеси, які переважно позначалися на зменшенні чисельності У. і в XIX ст., утворювали два могутні потоки: один ішов у внутрішні губернії Російської держави (на Алтай, Далекий Схід, Нижнє Поволжя, Північний Кавказ) та щойно звільнені землі (Новоросію, Бессарабію); другий — в основному за океан (до Канади, США, Бразилії, Аргентини та ін.). Якщо у 1795 р. за межами України перебувало майже 2 млн У. (в Україні нараховувалося 8695,3 тис. чол., в усьому світі — 10 440,1 тис. чол.), то у 1897 р. понад 6 млн чол. (в Україні — 20 977,9 тис. чол., в усьому світі в цілому — 26 365,5 тис. чол.).

У 1920-30-ті рр. спостерігалося відносне зростання чисельності У. в Україні (їхня питома вага відносно всієї чисельності У. у світі досягла 83,6%) як результат деякого збільшення території основного етнічного українського масиву, так і асиміляційних процесів, що охопили зарубіжне українство. Збільшення чисельності У. продовжувалося і в 1940-х рр. як результат переселення значної кількості У. з Польщі та Чехословаччини в ході обміну населенням між цими країнами та СРСР. В останні три десятиліття (за винятком трьох останніх років) зростання відносної і абсолютної чисельності У. в Україні уповільнюється у зв'язку з посиленням асиміляційних процесів, а також пожвавленням міграції в Україну іноетнічного населення з інших республік СРСР. Зростала у вказаний період іммiграція У. за кордон.

Зазначена тенденція характеризується такими даними. У 1920-х рр. загальна чисельність У. становила 37 млн 227,8 тис. чол., з них проживали в Україні 27 млн 567,6 тис. чол. у різних р-нах СРСР — 8 млн 344,4 тис. чол., у країнах Західної Європи — 745,8 тис. чол., в Америці — 560,0 тис.чол. Наприкінці 1930-х рр. відповідно: 35 млн 616,6 тис. чол. — всього, 29 млн 606,8 тис. — в Україні, 4 млн 524,7 тис. — в СРСР, 876,1 тис. — в Європі і 609,0 тис. — в Америці; у 1959 р. — 38 млн 624,7 тис. — 32 млн 158,4 тис.— 5 млн 063,3 тис. — 335,0 тис. — 1 млн 053,0 тис. чол.; у 1979 р. — 44 млн 083,9 тис. — 36 млн 495,6 тис. — 5 млн 858,3 тис. — 490,0 тис. — 1 млн 220,0 тис. чол.; у 1989 р. —

10 1/2 — 6-150

46 млн 136,0 тис. — 37 млн 419,0 тис. — 6 млн 764,0 тис. — 500,0 тис.— 1 млн 428,0 тис.чол.

Лише останнім часом починає виявлятися тенденція до збільшення чисельності та питомої ваги У. в Україні, а також у державах ближнього зарубіжжя. Вона викликана зростанням їхньої національної свідомості: багато з У., колись записаних під іншою національністю, тепер відновлюють свою національну приналежність; зростає і чисельність У. в Україні, зокрема за рахунок повернення до України значної кількості У. з країн ближнього зарубіжжя. Останнім часом чисельність У. в Україні зросла на 930 тис. чол.

Отже, У. — один з найбільших народів Європи, другий за чисельністю серед слов'янських народів і основний в етнонаціональній структурі України.

Відповідно до кількісних характеристик окреслюється і великий культурний здобуток У. Проте щодо їхньої етнічної історії, то вона дослідниками нерідко оцінюється неадекватно. Така позиція найрельєфніше виявилася у період "інтернаціоналізації", ідеологічною основою якої була теорія "колбочки". Обстоюючи ідею злиття всіх націй в нову і єдину історичну спільність — радянський народ, а національні культури — в загальнорадянську культуру, ця теорія, власне, сприяла деформації історичного мислення. Виходило, ніби й не потрібно звертатися до проблем національного розвитку, до осмислення національного коріння, природи та механізму нації, уникаючи самого поняття "український народ", натомість вживаючи термін "народ України". Мовляв, перша назва має "націоналіститчне" забарвлення, а друга — засвідчує "інтернаціоналізм".

До речі, вказана концепція не така вже й нова, методологічно вона пов'язана з дещо призабутою, але також хибною теорією, досить поширеною наприкінці минулого століття як у вітчизняній, так і в зарубіжній історіографії. Йдеться про обгрунтування пріоритетності "російської (іноді польської) історії" в історії східних слов'ян: її витоки відшукували у давньокиївському пласті, ведучи далі історичний стрижень через Велике князівство Володимирське, через Московське князівство, далі через Російську імперію, а відтак — і СРСР з обов'язковим геополітичним і етногенетичним центром у Москві.

Виходило, що власного національного життя український народ ніколи не мав: воно розчинялося або у всесвітній історії, або в історії Речі Посполитої та в історії Росії. Раннє середньовіччя України (XIV-XVI ст.) ховалося в історії Великого князівства Литовського, Угорщини, Речі Посполитої, а час після XVII ст. — в історії Російської держави. Історія України й У. зводилася тим самим до нетривалого часового відтинку — з моменту "відпадання" од Польщі до возз'єднання з Росією, тобто лише до історії Гетьманщини.

Перші спроби з'єднати з попередніми віками історичного розвою українського народу, сприймалися з недовірою, як прояв якихось утаємничених тенденцій, вплив політиканства в науці, свідчення українського сепаратизму.

Отже, заідеологізовані підходи до осмислення етнічної історії У., що мали місце тривалий час, а до деякої міри і тепер даються взнаки, затуманювали основну в ній проблему — походження та формування українського етносу і української нації. Затушовуючи ж ранню історію У., цілком природно, відсували у більш пізні періоди й час їхнього етно- та націогенезу, — а це давало підстави для деформації всієї етнічної історії, і, звичайно ж, — для заперечення оригінальності У. як нації. Спростовувалася її окремішність: вона поставала "провінціальною народністю", а її мова — великоруською "підговіркою".

Сьогодні ми підходимо до тієї межі в етнологічній науці, яку можна назвати "етапом очищення" — її звільнення від ідеологічних і політичних догм, і, власне, повернення на наукові позиції об'єктивності. Остання передбачає розгляд будь-якого етносу, і українського в тому числі, як самобутнього утворення, що має притаманні лише йому риси, своєрідний механізм зародження, формування й відтворення, оригінальну історію, тобто все те, що, власне, і становить внутрішню сутність етносу. Це добре відоме нині положення, особливо фундаментально обгрунтоване Л.Гумільовим, набуває тим не менш надзвичайної гостроти й полемічності, як тільки починає проеціюватися на український грунт. І це зрозуміло, бо воно суперечить усталеній теорії про генетичну єдність, і навіть одночасність зародження, всіх споріднених східнослов'янських народів: росіян, українців і білорусів.

Зовсім не відкидаючи положення про їхню етнокультурну спорідненість (але ні в якому разі не поділяючи ідею про "єдину етногенетичну колиску"), підкреслимо все ж своєрідність кожного з названих народів, яка виявляється не тільки у несхожості їхнього історичного розвитку, але — головне — у самій природі походження. На відміну від багатьох інших народів У. зароджувалися у дуже незвичній етнічній та історичній ситуації, а саме: на перетині різних систем — етнокультурних, соціальних, економічних, політичних, релігійних, а нерідко і на зламі несумісних культур.

У цьому розумінні символічно звучить сама назва "Україна" (і отже, "українці") — як "край", "рубіж", "перехрестя" нерідко протилежних світів: слов'янського і "степового", християнського і мусульманського, православного і католицького, європейського й азійського. Є глибока символіка й у назві тих слов'янських племен, котрі стали етнічним ядром українців-антів, які ще у IV ст. розташовувалися саме на цьому етнокультурному порубіжжі: адже саме слово "ант" означає "кінець" або "край".

Кордони між названими системами проходили саме українським тлом: отже, Україна — не "окраїна" й не провінція, а етногенетичний центр (мабуть, не випадково, що й географічний центр Європи міститься в Україні, поблизу м.Рахів, що на Закарпатті). Саме Україна стала центром величезного ареала формування й поширення багатьох культур індоєвропейської етномовної сім'ї, а можливо, як вважає багато хто з сучасних дослідників, — ядром формування цілої цивілізації. Щоправда, стикування деяких систем закінчувалося і драматично, розмежовуючи У. на окремі частини. Так сталося, наприклад, при розриві християнських церков, що призвело до поділу У. на дві історично-культурні зони: східнохристиянську (православну) і західноримську (католицьку).

На історично-культурні зони нашаровувалися ще й етнічні, мовні, адміністративні та політичні системи, створюючи передумови для формування ієрархічності української національної культури, що проявляється, зокрема, у розмаїтті її регіональних та зональних варіантів. Регіональність української культури — одна з найхарактерніших її особливостей, що дає водночас ключ до розуміння глибинної сутності культури, її осмислення

як соціальної системи. За своєю структурою етнічна культура У. надзвичайно різнопланова, етнографічно багатобарвна, а в історичному плані — багатошарова, тобто вона самобутня й неповторна навіть у системі споріднених народів, хоча і грунтується на спільній для них слов'янській основі.

Їхня багатоваріантність закладена у самій природі генези У. Адже і її етнічна основа — давньоруська етнічна спільнота — не була монолітною, а складалася з різних субетносів. В їхній ролі виступали тоді етноплемінні об'єднання, відомі з "Повісті временних літ" як племена полян, древлян, сіверян, волинян, тиверців, білих хорватів, уличів.

Етнічна мозаїчність надалі посилювалася через утворення етнотериторіальних і етнополітичних одиниць — земель, а відтак і "княжих столів" (князівств), відомих під назвою Рустія, Галицька земля, Холмська, Перемишлянська, Сяноцька землі, Поділля, Покуття, Сіверщина, Київщина, Переяславщина, Чернігівщина, Стародубщина, а у більш пізні часи — Вкраїна, Мала Русь, Запорожжя...

До речі, етнографічну мозаїчність українського етносу не слід розуміти як його послаблення, розпорошення або руйнацію. Навпаки, розмаїття субетнічних утворень, і зокрема етнографічна мозаїчність, забезпечують життєздатність етносу, підтримуючи етнічну єдність через внутрішнє неантагоністичне між ними суперництво. Йдеться, власне, про головний стабілізуючий етнос механізм: якщо він спрощується, відбувається деградація, а то й руйнація етносу.

У цьому плані український етнос — надзвичайно стійка система, бо вона має складну субетнічну структуру, що формувалася біля витоків його зародження. Протягом століть вона підтримувалася, набуваючи нових забарвлень: починаючи з XV ст. до її складу включалися нові етнотериторіальні одиниці — історично-етнографічні регіони. Їхнє виникнення пов'язане із специфічністю історичної долі України й У., зокрема, з колонізацією окремих земель України агресивними сусідніми державами, котрі привносили до них свої, специфічні етнокультурні риси.

Історично-етнографічна картина України надзвичайно різноманітна, включаючи такі регіони (і отже, регіональні типи культури), як Середня Наддніпрянщина (Гетьманщина), Полісся, Сіверщина, Поділля, Волинь, Галичина, Закарпаття,

Північна Буковина, Покуття, Південна Бессарабія, Таврія, Крим, Донщина, Слобожанщина, котрі, у свою чергу, включають історичні зони — свого роду символи етнічної історії У.: Надпоріжжя, Запорозьку Січ, Причорноморське козацтво, Буджак, Надбужжя, Наддністрянщину тощо, а також етнографічні р-ни — Гуцульщину, Бойківщину, Лемківщину, регіон розселення поліщуків. Нині відроджується пам'ять і про ті історичні землі У., що відійшли до сусідніх держав, але залишилися частиною українського материнського етнорегіону: Берестейщину, Стародубщину, Подоння, Кубань, Сяноччину, Холмщину.

Ще колоритніша етнонімічна картина У.: вона включає як нові самоназви, так і стародавні. До наших днів збереглися крайові самоназви, що згадувалися ще у давньоруських літописах, і котрі позначали причетність людей до "батющини" — землі свого роду, своїх предків: кияни, чернігівці, смоляни, полотчани.

Ряд самоназв, більш пізніх за походженням, виникли в міру утворення нових країв та земляцьких об'єднань. Вони й нині досить усталені в крайовій самосвідомості У.: подоляни, волиняни, поліщуки, буковинці, слобожани, запорожці, донечани. Картина крайових самоназв, що віддзеркалює регіональну самосвідомість У., не завжди, однак, вписується у структуру історично-етнографічного районування України. Палітра етнонімічних назв більш складна, оскільки вона пов'язана з надзвичайно тонким механізмом — самосвідомістю людей, котрі не завжди адекватно відносять себе до того або того регіону.

Етнічна самосвідомість У. завжди була і є нині багатошаровою, пов'язаною з усвідомленням своєї причетності до держави, до нації, до краю. Сучасний її шар в основному виявляється на трьох рівнях: крайової, етнічної і національно-державної самосвідомості. Остання є найвищим щаблем розвитку етнічної самосвідомості і включає дві фази — "спокійну", для якої характерним є усвідомлення цілісності української нації, і "лавиноподібну", пов'язану з пробудженням українства як державної нації.

Ієрархічність етнічної самосвідомості особливо рельєфно проявляється в регіонах із складною етнічною структурою населення. Так, у Західному Поліссі, де в основному проживають

У. та білоруси, етнонімна картина така: У., усвідомлюючи себе українцями, називають себе поліщуками, а сусідніх У., що мешкають південніше, — польовиками або полянами; білорусів же вони називають литвинами, хоча ті самі себе називають поліщуками, вважаючи, що литвини ("ліцвіни") — це білоруси, що проживають у Білорусі. У. ж західних р-нів Полісся переважно усвідомлюють себе русинами в пам'ять своїх пращурів часів Київської Русі.

Ще більшим розмаїттям відзначається система етнічної та етнорегіональної самосвідомості У. Карпатської України. Там у середовищі українського населення виявляється кілька її рівнів: усвідомлюючи себе українцями (і, відповідно, називаючись українцями), вони постійно зберігають генетичний зв'язок із давньою Руссю через додаткову самоназву "русини" ("руснаки", "русичі", "руські"); усвідомлюючи приналежність до рідного краю — Карпат, іменуються "карпаторусами"; залежно від приналежності до етнографічних груп — "гуцулами", "бойками" або "лемками", а в залежності від р-ну проживання - "підгорянами" ("верховинцями") чи "долинянами". Сусідів-українців, що колись перебували у складі Австро-Угорщини, вони іменують "угрорусами", а ті їх — "рутенами" (латинська назва русинів) або "крайниками" (власне, українцями).

Схоже ієрархічність самоназв та назв У. склалася і в багатьох інших етноконтактних зонах України, відтворюючи тим самим розмаїтість етнічної історії та етнічної самосвідомості У. Основні етнонімічні фрагменти такі: батюки, бойки, буковинці, верховинці, волиняни, галичани, гуцули, запорожці, карпаторуси, козаки, лемки, малороси, малоросіяни, ополяни, підгорці, пінчуки, подоляни, поліщуки, польовики, поляни, райки, роксолани, русини, руснаки, севрюки, слобожани, степняки, тавричани, угроруси, хохли, червоноруси, черкаси, черноморці. Але все це разом — одна нація — У., що увібрали все розмаїття її історично-етнографічних барв, бо вона об'єднана спільністю національної свідомості, єдністю історії та культури.

Розуміння системи етнонімічної картини та етнічної самосвідомості У. дозволяє вийти і на більш загальні наукові проблеми, зокрема проблему етно- і націогенезу У. Її актуальність нині набуває особливої значущості, нерідко через втягнення цієї проблеми у вир політичних та публіцистичних пристрастей, породжуючи фантастичні теорії походження У. Їхні витоки по-

в'язують то зі скіфами, то з гунами, з булгарами, то з етрусками або й китайськими племенами, разом з тим намагаючись "подовжити" етнічну історію У. Насправді ж наукових підстав для всіх подібних теорій і гіпотез немає. Дані археології, антропології, лінгвістики та етнографії підтверджують східнослов'янську основу У. Їхніми далекими предками були анти й склавіни, котрі, починаючи з другої чверті І тис. н.е., заселяли межиріччя Дніпра і Прип'яті. Пам'ятки дулібів-волинян, що входять у коло слов'янських старожитностей типу Руки Райковецької, своїм корінням сягають празької й деяких більш ранніх культур. Дулібо-волинянське об'єднання не досягло своєї державної завершеності (хоча і є версія про існування тут міфічної держави "Укрії"). Східнослов'янська держава — Київська Русь — сформувалася у IX ст. на ширшій етноплемінній основі, котру, по суті, можна вважати початком української державності і поштовхом до націогенезу. Щоправда він не був завершений: як через нетривалість держави, так і несформовану саме українську самосвідомість її населення.

Націогенез У. пов'язаний із загальним їхнім національним піднесенням, котрий виявлявся у формі національно-визвольної боротьби XVI-XVII ст. Саме тоді оформилися національні інтереси, визначилася національна ідея, національні гасла та атрибути, утворилася й українська державність — козацька республіка, Запорозька Січ — тож недаремно тоді У. називали "нацією козаків". Однак процес націогенезу У. пізніше "дозрівав" через ряд етапів, відомих як "національно-культурне відродження". Розпочавшись в XVI ст. як військово-політичне відродження, воно тривало наприкінці XVIII ст. у сфері культури й духовності, у 20-х рр. нашого століття — як державно-політична розбудова, нарешті, у наші дні — у формі загального національного піднесення, зачіпаючи всі важливі сфери життя українського народу: державотворення, культуру, науку, побут.

Опосередкованим свідченням щодо етно- і націогенезу У. є лінгвістичні дослідження. Мова У., сягаючи проукраїнських (слов'янських) діалектів, засвідчує свій безперервний розвиток. Найдавніші пам'ятки Київської Русі виявляють ті риси, що згодом стали визначальними для структури саме української мови (близько XI ст.) і вказують на відмінний (багато в чому) розви-

ток порівняно з розвитком близькоспоріднених мов, зокрема російської і білоруської. Вони свідчать водночас про щедру палітру говорів і говірок, колись притаманних окремим етноплемінним об'єднанням, землям, регіонам. І сучасна українська мова зберігає розмаїття регіональних варіантів говорів: поліських, подільських, середньонаддніпрянських, гуцульських, бойківських, лемківських, буковинських, покутських, слобожанських, степових, наддністрянських, надсянських тощо.

Генетичну картину У. розкривають й антропологічні дані, які підтверджують, що У. належать до великої європеоїдної раси, тяжіючи до її південної гілки. Характерні ознаки: високий зріст, брахікефалія, відносно темна барва очей та волосся, середня ширина обличчя, пряма форма носа, середній розвиток третинного волосяного покриву. Відхилення від цього "усередненого типу", який охоплює переважну більшість сільських жителів, спостерігаються на півночі України, в зоні Карпат, нижньому Подніпров'ї та Буковині, що дає підстави виділити тут окремі морфологічні варіанти.

Взагалі за антропологічними характеристиками У. поділяються на декілька типів: карпатський, волинський, деснянський, нижньодніпровський та центральноукраїнський. Найдавніші, архаїчні риси фізичної будови збереглися на Правобережному Поліссі та Волині, де зафіксовано також сліди перебування балтських племен. На Лівобережжі та Нижньому Подніпров'ї — відчутний вплив давнього іранського, а в Карпатській зоні та Буковині — фракійського компонентів. Крім того, в окремих південних р-нах Середньої Наддніпрянщини спостерігається незначна монголоїдна домішка, що стала наслідком слов'яно-тюркських контактів часів Київської Русі.

В цілому ж У. досить антропологічно однорідна людність, основні ознаки якої формувалися на терені України протягом останніх тисячоліть.

Достатньою розмаїтістю відзначається й етнічна культура У. Її традиційною основою була хліборобська культура з потужним виявленням землеробської сутності, культом землі та землеробської праці. Пізніше, з формуванням козацтва на цю традиційну основу нашаровувалася козацька культура, що обстоювала протилежні цінності. Якщо землеробський тип культури грунтувався на ідеї прив'язаності до землі й рідної оселі, віншуючи як життєдайне начало жінку, насамперед матір, то

для козаків основоположними були ідея шляху, неспокою, чужини, простору та суто чоловічі чесноти.

Взаємодія двох типів етнічної культури, і власне, двох типів ментальності, що відбувалася тим не менш на спільній міфологічній основі, викликала суттєве привнесення в систему ментальності елементів фантастичного і у той же час трагічного. Ця своєрідність менталітету набувала пізніше національних рис і національного характеру У. — народу з надзвичайно високим чуттям трагічного. Певна врівноваженість цих майже протилежних етнокультурних систем досягалася за рахунок творення національної еліти — носія не лише національної свідомості, але й нового типу культури європейського рівня. Початок її формування припав на порубіжжя XVI-XVII ст. Спрямований національною елітою український менталітет позначився на своєрідності українського суспільства, орієнтованого передовсім на внутрішні механізми самоорганізації. Саме тому у ньому досягли закінченого розвитку системи родинної спорідненості, свояцтва, кумівства, побратимства, посестринства, громади, цехових організацій тощо. Така спрямованість системи із відповідною комунікацією етнічних стереотипів характеризує українство як стабільне суспільство, здатне протистояти зовнішнім діям. Разом з тим його не можна віднести і до архаїчного типу суспільства, бо воно тяжіє до лабільної суспільної системи, яка терпимо ставиться до різних протиріч.

Анатолій Пономарьов (Київ).

УЛЬЧІ (самоназва — нані). Народ, який проживає в Ульчському р-ні Хабаровського кр. (2733 чол.). Мова — ульчська, тунгусо-маньчжурської групи алтайської сім'ї.

Дослідники вважають, що при формуванні У. був асимільований корінний пласт народу, який заселяв цю територію до приходу тунгусомовних народів. Походження ульчських родів пов'язане з різними народами, які жили поруч, — евенки, нівхи. В етногенезі У. брали участь тайгові тунгуси, стародавнє аборигенне населення й інші етнічні елементи. Основними заняттями У. були рибальство й мисливство, морський промисел. У. обробляли дерево, з якого виготовляли лижі, човни і речі для побуту.

В Україні, за переписом населення 1989 р., У. налічувалося 13 осіб.

Олена Гриценко (Київ).

ФІННИ (самоназва — суомалайсет). Народ, основне населення Фінляндії (4,6 млн. чол.). Проживають також у США, Канаді, Швеції, Норвегії та ін. Антропологічно Ф. досить неоднорідні. На Півночі переважає східно-балтійський тип біломорсько-балтійської раси, на Південному Заході — власне балтійський тип, у східних Ф. спостерігаються, хоча й слабо виражені, монголоїдні риси. Мова — фінська, балтійсько-фінської підгрупи фінно-угорської групи уральської сім'ї. Сучасна літературна мова побудована на західних діалектах з включенням східної лексики. Віруючі Ф. — переважно лютерани.

Довгий час Фінляндія, в статусі великого князівства, входила до складу Росії. І лише у 2-й пол. XIX ст., завдяки стрімкому розвитку економіки, Ф. консолідувалися в націю, набувши, зрештою, державної незалежності (1917 р.). Етнографічні межі, що склалися історично (по лінії сучасних міст Котка, Ювяскюля і далі, між Оулу і Раахе) пов'язані з певною відмінністю у народній культурі Ф. західної і східної частин країни. Це стосується традиційних занять, конструкцій житла, весільних ритуалів, одягу тощо. Ф. мають багатий фольклор, особливо виділяються епічні пісні-руни.

За переписом населення 1989 р., в Україні Ф. налічувалося 1 086 чол. Міське населення складало 83,1%, сільське — 16,9%. Мовою своєї національності володіли 21,5%, українською — 5,3%, російською — 72,3%.

Лариса Аза (Київ).

ФРАНЦУЗИ (самоназва — франсе). Народ, основне населення Франції (близько 50 млн чол.). Ф. антропологічно неоднорідні: представлені альпійський та центральноєвропейський типи середньоєвропейської раси; на півдні переважають представники індо-середземноморської раси великої європеоїдної раси. Мова — французька, романської групи індоєвропейської сім'ї.

Факти проживання Ф. на території України відомі з давніх часів. У XVII ст. французький інженер Г.Л. де Боплан, який перебував на службі у польського короля, побудував тут кілька фортець, у тому числі Кодацьку на Дніпрі. Він також склав широко відомий в Європі "Опис України" — цінне історичне

11 — 6-150

джерело для вивчення середньовічного українського суспільства. З кін. XVIII ст. в Україні поселилися емігранти з Франції та їхні нащадки, що втікали від революції 1789-1793 рр. Проживали вони дисперсно, невеликими общинами у містах півдня України, переважно в Одесі та Херсоні. Чисельність їх була незначною. Деякі з емігрантів (Е.Рішельє, А.Ланжерон та ін.) відіграли важливу роль у приєднанні Північного Причорномор'я до Росії, його господарському освоєнні і розвитку.

Місцем компактного проживання Ф. в Україні стало с.Шабо поблизу Акермана. Колонія Шабо була заснована в 1822 р. франкомовними швейцарцями, вихідцями з кантону Во. Переселення їх тривало до 1846 р. У 1862 р. в колонії нараховувалося 538 чол., на поч. XX ст. — понад 1 тис. чол. З кін. XIX ст. почалося їхнє розселення в Акерман, сусідні українські та молдавські села. У 1892 р. група колоністів заснувала на Дніпрі колонію Основа, згодом — Нова Основа.

Швейцарські колоністи справили значний вплив на економічне та культурне життя півдня України. Вони започаткували відому в Причорномор'ї школу виноградарства і виноробства, створили оригінальну технологію виробництва шампанських вин (Ш.Тардан, Д.Доньї), що застосовується й нині.

У XX ст. посилюються контакти франкомовних колоністів з навколишнім населенням, що призводить подекуди до п'ятимовності (французька, німецька, російська, українська, румунська), а згодом — до поступової втрати мовних традицій і асиміляції. Французька колонія в Шабо проіснувала до 1940 р. Колоністи, що лишилися в повоєнні роки, сильно асимілювалися, зберігши лише французькі прізвища.

В Україні, за переписом населення 1989 р., Ф. налічувалося 168 чол.

Олександр Данильченко (Київ).

ХАКАСИ (самоназва — тадар, хакас). Народ, який проживає в Хакасії, Туві і в Красноярському кр. Загальна кількість 80,3 тис. чол. Х. належать до південносибірської (туранської) перехідної раси. Мова — хакаська, тюркської групи алтайської сім'ї.

До 1917 р. Х. називали "татарами". В етногенезі Х. змішалися тюркські, кетські і самодійські компоненти. Процес етнічної консолідації Х. відбувався протягом тривалого часу. У Росії Х.

схиляли до православної віри, але фактично вони залишалися шаманістами. Традиційні заняття — пасовищне скотарство і полювання.

В Україні, за переписом 1989 р., Х. налічувалося 299 чол.

Лариса Аза (Київ).

ХАНТИ (самоназва — ханти, ханде). Народ, який проживає переважно у Ханти-Мансійському, Ямало-Ненецькому авт. округах і в Александрівському та Каргасовському р-нах Томської обл. Загальна кількість 22,5 тис. чол. Х. належать до уральської перехідної раси і поділяються на три етнографічні групи: північну, південну і східну, відмінність яких посилюється впливом сусідніх народів, зокрема, на півночі — ненців, на сході — селькупів, а на півдні Х. практично змішалися з росіянами і татарами, втративши риси традиційної культури. Мова — хантийська, угорської підгрупи фінно-угорської групи уральської сім'ї. Віруючі Х. — православні.

За походженням та мовою Х. споріднені з мансі й угорцями. Формування етносу Х. відбувалося на основі змішання аборигенного населення і кочових угорських племен. Традиційні заняття — рибальство і мисливство. Х. мають багатий фольклор — героїчні сказання, казки, ритуальні й ліричні пісні тощо.

В Україні, за переписом населення 1989 р., Х. налічувалося 91 чол.

Лариса Аза (Київ).

ХОРВАТИ (самоназва — хрвати). Народ, основне населення Хорватії. Проживають також у Сербії, Боснії, Герцоговині, Угорщині, Італії, Румунії, США та ін. Належать до динарського варіанту балакано-кавказької раси великої європеоїдної раси. Мова — хорватсько-сербська, південної підгрупи слов'янської групи індоєвропейської сім'ї. Віруючі Х. — католики, невелика частина — православні, протестанти, а також мусульмани.

Збереглися відомості про Х., що у XVII-XVIII ст. служили в козацькому війську, вчилися у Києво-Могилянській академії. Значна кількість Х. опинилася в Україні в роки першої світової війни як військовополонені австро-угорської армії. Багато хто з них брав участь у громадянській війні. Після утворення у 1918 р. Королівства сербів, хорватів і словенців (пізніше Югославія) більшість повернулася на батьківщину. У результаті радянсько-

югославського конфлікту 1949 р. в Україні з'явилося декілька політичних іммігрантів-хорватів.

В Україні, за переписом населення 1989 р., Х. налічувалося 156 чол.

Олена Малиновська (Київ).

ЦАХУРИ (самоназва — йихби). Народ, який проживає переважно у важкодоступних гірських р-нах Дагестану (5,2 тис. чол.) і на Півночі Азербайджану (13,3 тис. чол.). Етнічна назва Ц. походить від назви селища Цахур. Ц. належать до каспійського варіанту балкано-кавказької раси великої європеоїдної раси. Мова — цахурська, лезгинської підгрупи нахсько-дагестанської групи північнокавказької сім'ї. Віруючі Ц. — мусульмани-суніти. Традиційне заняття — скотарство.

В Україні, за переписом населення 1989 р., Ц. налічувалося 62 чол.

Лариса Аза (Київ).

ЦИГАНИ (самоназва — рома). Етнічна спільність, групи якої живуть у багатьох країнах світу. Належать до індо-середземноморської раси великої європеоїдної раси. Мова — індоарійської групи індоєвропейської сім'ї. За час розселення складалися численні субетнічні групи Ц.: келдерарі, ловарі, серви та ін.

Предки Ц. покинули Індію, напевне, наприкінці I тис. н.е. Вони осіли в Передній Азії (на території Ірану) та в Єгипті. На поч. II тис. з'явилися на Балканському п-ові; у XV-XVI ст. Ц. розселилися Європою, пізніше — Північною Африкою, у XIX ст. — Північною та Південною Америкою та Австралією.

На територію України Ц. переселилися з придунайських степів у XV ст. Значним було виселення їх на територію Росії і частково України з Польщі у XVI та на поч. XVII ст. Вже на поч. XVIII ст., крім кочових Ц., було чимало й осілих. У XVIII ст. на Лівобережній Україні існувало 12 циганських полків, "на чолі кожного полку стояв циганський отаман". Ці отамани під час циганського збору призначалися відкупниками (були зобов'язані збирати з Ц. оброк). Циганську автономію скасували 1765 р., коли кожен Ц. мав обрати місце постійного проживання і підлягати сотенним і полковим правлінням.

У 1782 р. Ц. на території майбутньої Херсонської губернії нараховувалося 381 чол., у Бахмутському та Новомосковському повітах Катеринославської губернії — відповідно 68 та 123 чол.

У 1802 р. Указом сенату належало розділити Ц. на "малі частини і розселити по селищах та поміщиках, заборонити видавати від себе (тими, у кого Ц. опинилися, — І.В.) паспорти циганам". 18.02.1836 р. було видано наказ оселити Ц. на "окремих землях". В Акерманському повіті (нині — Білгород-Дністровський р-н Одеської обл.) було утворено 2 циганських поселення — Каїр та Фараонівка. Поселеним тут 752 циганським родинам було надано у користування 9902 десятини землі: кожна сім'я отримала на облаштування 32 карбованці сріблом.

У 2-й пол. XIX ст. у Волинській губернії було зареєстровано 486 Ц., Київській — 694, Подільській — 318.

На Кримському п-ові (переважно в центральній частині) у 1784 р. нараховувалося 723 родини Ц.

На поч. XX ст. українські Ц. являли собою відокремлену групу, яка відрізнялася од своїх північних співвітчизників як за мовою, так і за деякими побутовими особливостями та рівнем культури. Доказом різниці між російськими й українськими Ц. є те, що в мові перших багато запозичень з польської та німецької мов, характерні й діалектні відмінності. Українські Ц. більш схильні до осілості. Жили вони переважно на околицях міст (зокрема, в Маріуполі на Бахчисарайській та Бахмутській вулицях). Будинки осілих Ц., як і їхня їжа, одяг, не відрізнялися суттєво від навколишніх українських. Прикладом слугували циганські квартали в Ізмаїлі та Слов'янську, розташовані на міських околицях.

Крім осілих, були і кочові Ц., які взимку звичайно жили в помешканнях. На селі дехто з них мав будинки, інші ж наймали порожні оселі. У Києві зимували у приміщеннях, які не влаштовували інші категорії населення (в пивницях, напівзруйнованих крамницях тощо).

Навесні кочові Ц. вирушали в дорогу, склавши на воза все своє майно. Цигани-ремісники везли й свої інструменти. На місцях зупинок розкидалися намети.

Самі українські Ц. називали себе "українськими" або "малоруськими", а на півночі "хохлами", російські Ц. називали українських "серве" ("сербами") або ж "хохлами".

Наприкінці XIX - на поч. XX ст. зростає число змішаних шлюбів, які Ц. брали з українцями, росіянами, євреями. Батьки молодих були проти цього, люди похилого віку ставилися вороже, проте і на Київщині, і на Херсонщині, і на Дніпропетровщині кількість таких шлюбів була значною. Як наслідок з'явилося чимало білошкірих та русявих Ц.

За переписом 1926 р., в Україні налічувалося (без Галичини, Закарпаття та Північної Буковини) 14 227 Ц. В округах України їхній відсоток коливався від 0,03% до 0,08% всього населення. Радянська влада також намагалася розв'язувати численні циганські проблеми, насамперед "перехід циган-кочівників до трудового та осілого способу життя". Для цього 30.08.1926 р. та 1.10.1926 р. було ухвалено відповідні постанови ЦВК та РНК СРСР.

У 1920-х рр. видавалися журнали "Рома зоря" ("Циганська зірка"), "Нево дролі" ("Новий шлях"). Тоді ж діяла невелика, але активна група циганських письменників.

У сер. 1920-х рр. (за переписом 1926 р.) Ц. становили більшість лише в с.Цапівка Вапнярського р-ну Тульчинської округи.

За радянської доби відбуваються зміни на краще і щодо письменності Ц.: письменними були (у 1926 р.) 7,9% Ц., з них чоловіки — 5,9%, жінки — 2,6%.

Згідно з постановою РНК УРСР від 23 лютого 1927 р. Ц., які бажали перейти до осілого способу життя, надавалося право діставати землю поза міськими поселеннями. Цією ж постановою на Ц., які отримали земельні ділянки, поширювалися всі пільги, встановлені законодавством для переселенців.

Не полишалися спроби створити циганські колгоспи. Зокрема, у січні 1931 р. було організовано колективне господарство "Трудовий нацмен" (на Правобережжі). Безпосередньо справою організації циганських колгоспів опікувався Колгоспцентр. Створювалися також циганські кооперативи, кооперативні артілі (в Криму). У школах та дитбудинках були створені майстерні, в яких циганських дітей навчали робітничих професій. Цигани-комсомольці направлялися на робфаки та фабрики (фабричними учнями).

У 1935-37 рр. у с.Юленці на Київщині (нині с.Вишнівка Вінницької обл.) існував колгосп ім.Постишева. У цей же час

до "циганської теми" звертається і кінематограф: у 1935 р. у м.Остер Чернігівської обл. велися зйомки фільму "Останній табір".

Незважаючи на заходи, що вживались урядом Радянської України, становище Ц. в Україні залишалося незадовільним. Не вистачало коштів на найнеобхідніше: освіту, медичне обслуговування, культурно-освітні заклади.

Перепис населення 1939 р. зареєстрував в Україні лише 304 Ц. Великих втрат зазнали Ц. під час другої світової війни. У жовтні 1956 р. Верховною Радою СРСР було заборонено ведення Ц. кочового способу життя. Результатом виконання цього указу стало те, що всі Ц. отримали прописку і всі вони, відповідно, мали постійне місце проживання. Однак з настанням теплої пори року і після указу починались активні "подорожі" циганських родин.

Повоєнний час характерний тим, що Ц., хоч і не всі, відокремилися від своїх общин і ведуть своєрідне життя. Однак для більшості з них дотримання родинних зв'язків та звичаїв вважається першочерговим обов'язком.

Порівняно з 1959 р. кількість Ц. в Україні 1989 р. зросла майже вдвічі : з 22 515 чол. до 47 917 чол. Для повоєнного часу характерна і висока частка Ц. - міських жителів (відповідно 70,9% всіх українських Ц. у 1970 р. та 70,8% — у 1989 р.).

За переписом 1989 р., понад чверть Ц. України (25,3%) проживало у Закарпатській обл. — 12 131 чол.; значним був їхній відсоток на сході та півдні республіки: у Донецькій обл. 4806 чол. (або 10,0%), Дніпропетровській — 4062 чол. (8,5%), Одеській — 3870 чол. (8,1%), Луганській — 3367 чол. (7,0%), Харківській — 2948 чол. (6,2%), Херсонській — 2004 чол. (4,2%), у Криму 1698 чол. (3,5%). Найбільше Ц. — міських жителів також у східних областях: від 72% до 96% всього циганського люду. Сільських жителів найбільш на материковому південному заході. Так, в Одеській області в сільській місцевості проживало 52,3% циган області, в Миколаївській — 48,4%.

За час між переписами 1979 та 1989 рр. зросла частка українських Ц., які назвали рідною мову своєї національності: відповідно 56,1% та 58,6%, у той же час зменшилося число тих, що вважають рідною українську (з 15,0% до 12,3%) та російську (з 14,4% до 10,3%) мови. Натомість істотно зросло число Ц., які назвали рідною іншу (крім вищезазначених) мову — з 14,5%

до 18,8%. Характерно, що в міських поселеннях процес етнічного самоусвідомлення йде набагато швидше, ніж у сільській місцевості. Так, у 1979 р. 57,4% українських циган-городян назвали рідною мову своеї національності, а у 1989 р. — вже 63,2%; в селі ж ці цифри становили, відповідно, 52,9% та 47,5%. Серед зареєстрованих переписом 1989 р. Ц., що проживали у сільській місцевості, дуже висока частка тих, що назвали рідною іншу (не українську та російську) мову: 32,7%. За цим показником вони випередили всі інші етнічні групи.

Рівень освіти Ц. — один з найнижчих у республіці. Зокрема, у 1989 р. серед Ц. Закарпатської обл. на 1000 зайнятих у різних галузях господарства мали середню спеціальну освіту 7 чол., середню загальну — 97 чол., неповну середню — 431 чол. та початкову — 387 чол..

В Україні та за її межами відомі циганські самодіяльні колективи. Це, зокрема, ансамблі пісні та танцю, фольклорні ансамблі тощо.

Традиційними заняттями Ц. були торгівля кіньми та їхній обмін, коновальство, ковальство, слюсарство та луження посуду, деревообробка, землеробство (особливо серед осілих), циганіння та старцювання, ворожіння.

За релігією Ц. православні, крім циган-поселенців у Криму, які прийняли магометанство у XV ст.

Ігор Винниченко (Київ).

ЧЕМЕРИСИ (українська народна назва; справжня назва черемісн, мабуть, болгарсько-чуваського походження, значення невідоме; тепер, згідно з самоназвою, марійці, бо етнонім "череміси" набув пейоративного відтінку). Народ з Поволжжя, значна група якого, переселена як полонені на західні кордони Московського князівства, втекла через Білорусь на Волинь у 1527 р. Пізніші міграції XVI ст. пов'язані з повстаннями Ч. проти московської влади; у 2-й пол. XVIII ст. на Полтавщину тікали чемериси-кріпаки з Курщини.

Послуговувалися марійською мовою з волзької групи фінно-угорських мов. Основне місце поселення — Бар на Поділлі (з 1541-1542 рр.), де утворили окрему автономну частину міста "Чемериський Бар". Виконували сторожову службу, захищаючи Поділля від татар, беручи участь у походах на Причорномор'я. Займалися також рільництвом, городництвом, скотарством,

бджолярством, мисливством. Інші поселення —подільське місто Череміси (з 1600 р.; на поч. XVIII ст. припиняє існування); передмістя Черемисівка (виникло після 1607 р.) сучасного м.Сальника Вінницької обл.; м. Чемерпіль (з 30-х рр. XVIII ст.) тепер Кіровоградської обл. Колишній Чемериський Бар — сьогодні с. Чемериси біля Бару. Окремі сім'ї Ч. мешкали у Каневі (сер. XVI ст.). Спершу язичники, потім православні. У мовному відношенні у XVII ст. асимілювалися з українцями. За приблизними підрахунками у 70-х рр. XVI ст. на Поділлі проживало не менше 1-1,5 тис. Ч.; у 70-х рр. XVII ст. — близько 10 тис. До кін. XVII ст. були консолідованим острівним етносом з досить стійкими етнічними бар'єрами.

Брали активну участь у Визвольній боротьбі під керівництвом Б.Хмельницького, коли основна маса їх перейшла на бік козаків, утворивши окремі кавалерійські частини чи увійшовши до складу полків. 1672 р., разом з татарськими загонами, що були на польській службі та зазнавали, як і Ч., національної дискримінації, перейшли на турецьку сторону (2 тис. у складі турецьких, 400 у складі молдавських військ). Їхніми центрами були Кам'янець-Подільський та Бар. У складі військ гетьмана П.Дорошенка воювали з гетьманами М.Ханенком та І.Самойловичем, з російськими військами, які облягали Чигирин (події 1672-1673 рр.). Тоді становили помітну військову силу на Поділлі. 1699 р. емігрували на землі поблизу дельти Дунаю та на Хотинщину. Пізніше частина повернулася під назвою "волоських чемерисів". У 50-60-х рр. XIX ст. барські Ч. боролися з російською адміністрацією за відновлення привілеїв, скасування панщини.

Проживання Ч. залишило помітні сліди в українській антропонімії (прізвище Чемерис), топонімії, матеріальній культурі (чоловічий верхній одяг для верхової їзди — чемерка, побутувала до 20-х рр. XX ст.; чемериська вишивка XVII- поч.XVIII впливала на українську), а також в українському фольклорі Поділля.

В окремих історичних джерелах та в літературі деколи ототожнювалися з татарами, татарами-липками, для чого немає підстав.

Ярослав Дашкевич (Львів).

ЧЕРКЕСИ (самоназва — адиге). Народ з Північного Кавказу і Подоння, що шляхом мікроміграцій переважно розселювався

дисперсно в Криму (VIII-XVIII ст.) та в Україні (XIV-XVIII ст.). У давньоруський період відомі під назвою "касоги" (східні Ч.) та "зіхії" (західні Ч.). Належать до балкано-кавказької раси великої європеоїдної раси. Користувалися мовою абхазо-адизької групи іберо-кавказьких мов.

Нащадки середньовічних та пізніших Ч. відомі тепер на Північному Кавказі під назвою адигів та кабардинців; етнонім Ч., що має пейоративний відтінок (у турецькій — "розбійник"), зникає. Мікроміграції Ч., документально засвідчені з сер. XVI ст., були викликані захопленням кавказького П'ятигір'я Росією та використанням Ч. у війнах за Лівонію. Прибували, в основному, чоловіки, часто об'єднані у військові загони, очолені власними князями. У XVI ст. - 1-й пол. XVII ст. створювали наймані п'ятигорські хоругви в складі литовських, польських військ, а також приватних військ українських магнатів (наприклад, Костянтина Острозького у 70-х рр. XVI ст.). До складу п'ятигорських хоругв входили у XVII ст. також представники інших національностей.

До Криму Ч. проникли рано: вони, мабуть, створили компактну зону поселень в західній гірській частині півострова (концентрація топонімів зі складовим елементом "черкес"). Окремі черкеські слова увійшли до кримськотатарської мови ще в XIV ст. Мали власні дільниці у містах XVI-XVII ст. (Кафа). Православні та римо-католики. У 1-й пол. XVII ст. примусово ісламізовані та тюркізовані. Приплив черкеського населення в Крим стимулювала політична залежність північнокавказької території, заселеної Ч., від Османської імперії та Кримського ханства.

В Україні, за переписом населення 1989 р., Ч. налічувалося 447 чол.

Ярослав Дашкевич (Львів).

ЧЕХИ (самоназва — чеши). Народ, основне населення Чехії (близько 10 млн чол.). Проживають також у Словаччині, Україні, США, Канаді та ін. країнах. Загальна кількість близько 11 млн чол. Належать до середньоєвропейської перехідної раси великої європеоїдної раси. Мова — чеська, західної підгрупи слов'янської групи індоєвропейської сім'ї. Писемність на основі латинської графіки. Віруючі Ч. — переважно католики, хоча є протестанти.

У VI-VII ст. на території сучасної Чехії переважали слов'яни, які асимілювали залишки кельтського й германського населення. Проте історичні джерела свідчать, що на території Богемії (латинське позначення Чехії) існувало багато племен: чехи, хорвати, лучани, дечани, пшовани, литомержці, хебани, гломачі. Та найсильнішим серед них було племінне князівство чехів, назва якого перейшла до ранньофеодальної чеської держави.

У IX ст. Чехія увійшла до складу Великоморавської держави. Саме в цей час тут набуло поширення християнство. На поч. X ст., внаслідок розпаду Великої Моравії, Ч. й моравани поступово злилися в єдиний чеський народ. З 2-ї пол. XII ст. Чехія входить до складу Священної Римської імперії.

Період з XII по XIV ст. характеризується появою у Чехії німецьких колоністів. У 1-ій пол. XV ст. чеські землі охопив гуситський революційний рух, який сприяв консолідації чеського етносу. У 1526 р. Чехія опинилася під владою Габсбургів. Правлячі кола Австрії провадили політику знімечення, наслідком якої стало прийняття шляхтою німецької мови та звичаїв. Однак вже під кін. XVII- на поч. XIX ст. починає пробуджуватися національна самосвідомість чеського народу, відроджується чеська літературна мова.

З розпадом у 1918 р. Австро-Угорщини утворилася національна держава Ч. і словаків. У 1993 р. вона роз'єдналася на Чеську й Словацьку республіки.

Основне традиційне заняття Ч. — землеробство, хоча велику роль відіграє тваринництво. Поширення набули також народні промисли: виготовлення виробів із скла, кераміки, фаянсу тощо. Фольклор Ч. досить різноманітний за жанрами: історичні пісні, легенди, казки, балади, танці.

В Україні, за переписом населення 1989 р., Ч. налічувалося 9122 чол. Міське населення складало 63,1%, сільське — 36,9%. Мову своєї національності вважали рідною 35,5%, українську — 30,7%, російську — 32,4%. Поширюються можливості для культурно-освітнього розвитку Ч. в Україні. Якщо на початок 1993/94 навчального року у загальноосвітніх навчально-виховних закладах України чеську мову факультативно вивчали 27 чол., то на початок 1994/95 навчального року — 129 чол. Етнокультурні інтереси Ч. в Україні представляють республіканське і регіональні національно-культурні товариства, що

активно діють у Львівській, Волинській, Закарпатській, Рівненській, Одеській та ін. областях.

Лариса Аза (Київ).

ЧЕЧЕНЦІ (самоназва — нохчій). Народ, який проживає на Північному Кавказі, переважно у Чечні та Інгушетії і в Хасав'юртавському р-ні Дагестану, а також у Калмикії, Казахстані, Киргизії та ін. Ч. належать до кавкасіонського варіанту балкано-кавказької раси великої європеоїдної раси. Мова — чеченська, насько-дагестанської групи північнокавказької сім'ї. Віруючі Ч. — переважно мусульмани-суніти.

Традиційні заняття на рівнині — рільництво, у горах — скотарство і терасне хліборобство. Форми фольклору Ч. досить різноманітні: легенди, казки, пісні, важливе місце займає епос. Стародавні традиції має музичне й танцювальне мистецтво.

В Україні, за переписом 1989 р., Ч. налічувалося 1844 чол. У зв'язку з війною Росії проти Чечні (поч.1994 р.) в Україні з'явилися чеченські біженці. Переважно це жителі міст — 1354 чол. У сільській місцевості проживало 490 чол. Мовою своєї національності володіли 63,8%, російською 32,5%, українською — 2,4%.

Лариса Аза (Київ).

ЧУВАШІ (самоназва — чаваш). Народ, основне населення Чувашії (907 тис. чол.). Значні групи Ч. розселені також у Татарстані, Башкортостані, Казахстані та ін. Ч. належать до субуральського варіанту уральської перехідної раси. Субетнічні групи — верхові (вір'ял, турі), які проживають на півночі та північному заході Чувашії, і низові (анатрі) — на півдні. У центральних та північно-східних р-нах виділяються групи середньонизових Ч. (анат енчі). Мова — чуваська, булгарської підгрупи тюркської групи алтайської сім'ї, має верховий та низовий діалекти. Поширена також російська мова.

Віруючі Ч. здебільшого православні. Традиційні заняття — рільництво, городництво та бджільництво. У фольклорі Ч. найбільш поширений пісенний і казковий жанри, календарна поезія, сказання.

В Україні, за переписом населення 1989 р., Ч. проживало 20 395 чол. (найбільш компактно в Криму — 4621 чол. і Луганській обл. — 2226 чол.). Переважно це жителі міст — 15 825 чол., сільське населення складало 4570 чол. Мовою своєї національ-

ності володіли 42,2%, російською — 55,8%, українською — 1,6%.

Лариса Аза (Київ).

ЧУКЧІ (самоназва — лиго раветлан). Народ, корінне населення Чукотського авт. округу (11,9 тис. чол.), проживають також на півночі Коряцького авт.округу і у Нижньо-Колимському р-ні Якутії. Ч. поділяються на оленних (самоназва - чаучу) та берегових (самоназва - анкалин). Ч. належать до арктичної раси великої монголоїдної раси. Мова — чукотська, чукотсько-камчатської мовної сім'ї. Писемність на основі російської графіки.

Формування Ч. відбувалося в процесі просування їхніх предків з Охотського узбережжя на північний схід Азії і злиття з ними частини юкагирів та ескімосів. Головну роль у господарській діяльності Ч. відігравало оленярство, морський звіробійний промисел, рибальство, полювання на оленів. Були розвинені також художні промисли: різьблення, аплікація з хутра, тюленячої шкіри, гаптування оленячим волосом. Ч. були шаманістами, сповідували чисельні промислові культи. Відомий чукотський міфологічний епос.

За даними перепису населення 1989 р., в Україні Ч. налічувалося 22 особи.

Андрій Малюк (Київ).

ШВЕДИ (самоназва — свенскар). Народ, основне населення Швеції (близько 8 млн чол.). Проживають також у США, Канаді, Фінляндії, Данії, Норвегії та ін. Належать до балтійського типу атланто-балтійської раси великої європеоїдної раси. Мова — шведська, північної підгрупи германської групи індоєвропейської сім'ї.

У складі постійного населення України з'явилися в кін. XVIII ст. У 1782 р. 880 шведських переселенців з о-ва Даго були поселені в низині Дніпра поблизу Берислава, заснувавши колонію Альт-Шведендорф (Старошведське). Займалися сільським господарством і рибальством. У 1800 р. одержали права й пільги іноземних колоністів.

У кін. XIX ст. у с.Альт-Шведендорф нараховувалося 84 двори, 604 чол. населення, які володіли 3245 десятинами орної землі. Були збудовані школа, лютеранська церква, волосне управління. Незважаючи на тісні стосунки з сусідніми українськими та німецькими селами, маленька шведська община протя-

гом тривалого часу уникала асиміляції і збереглася до наших днів.

У 20-х рр. у ході національно-адміністративного будівництва тут була створена єдина в Україні шведська національна сільрада. У 1929 р. широкого розмаху набув масовий виїзд Ш. на прабатьківщину під впливом клерикальної агітації й негативних вражень від примусової колективізації. Але у 1930-31 рр. більшість емігрантів повернулася в рідні місця.

У роки Великої Вітчизняної війни все шведське і німецьке населення було знову вигнане у Німеччину. У повоєнні часи значна кількість Ш. повернулася в Україну.

В останні десятиріччя асиміляційні процеси серед шведського населення дедалі прискорювалися. Нині в селах Зміївка й Костирка (колишні Альт-Шведендорф і Клостердорф) нараховується близько 80 шведських сімей. Старожили володіють шведською мовою, зберігають традиційні риси національної культури; молоде покоління швидко асимілюється.

Олександр Данильченко (Київ).

ШОРЦІ (самоназва — шор). Народ, який проживає переважно на півдні Кемеровської обл. в басейні р.Томь та її притоків — Кондома і Мрас-Су, а також у Хакасії і Республіці Алтай. Загальна кількість 16,6 тис. чол. Належать до південносибірської перехідної раси. Мова — шорська, північно-східної підгрупи тюркської групи алтайської сім'ї. Писемність на основі російської графіки.

В етногенезі Ш. брали участь тюркські, кетські, самодійські і, можливо, угорські компоненти. За походженням і культурою Ш. близькі до північних алтайців і деяких груп хакасів. Приблизно у XVII-XVIII ст. частина Ш. переселилася до басейну лівої притоки р.Абакан і увійшла до складу хакасів. Ш., які проживають у місцевостях Алтайського краю, приєдналися до росіян та алтайців. Традиційне заняття — полювання на хутрового звіра. Землеробство мало допоміжний характер.

В Україні, за переписом населення 1989 р., Ш. налічувалося 68 чол.

Катерина Чернова (Київ).

ЮКАГИРИ (самоназва — одул, вадул). Народ у Східному Сибіру. Проживають у Нижньоколимському та у Верхньоко-

лимському р-нах Якутії, в Середньоканському р-ні Магаданської обл. Чисельність — 1142 чол. Належать до байкальського варіанту північноазійської раси великої монголоїдної раси. Розмовляють ізольованою юкагирською мовою.

Племінні групи Ю. (чуванці, ходинці, анаули та ін.) займали територію від р.Лени до гирла Анадирю. У XVII-XIX ст. їхня чисельність скоротилася внаслідок епідемій, міжусобиць, колоніальної політики Росії; частина Ю. була асимільована якутами, евенами, росіянами. Основні традиційні заняття Ю. — полювання та рибальство. Незважаючи на запровадження християнства (XIX ст.), Ю. зберегли шаманство. Мали піктографічне письмо.

В Україні, за переписом населення 1989 р., Ю. налічувалося 3 особи.

Тетяна Загороднюк (Київ).

ЯКУТИ (самоназва — саха). Народ, який проживає переважно в басейні середньої течії Лени, нижнього Алдану, Вілюю, р-ні Крайньої Півночі - по річках Оленьок, Анабара, Яна, Індигірка, Колима. Загальна кількість близько 380 тис. чол.

Назву "якути", "якольці" росіяни запозичили у XVII ст. від евенків. Я. належать до центральноазійського варіанту північноазійської раси великої монголоїдної раси. Мова — якутська, північно-східної підгрупи тюркської групи алтайської сім'ї, вбирає багато монгольських елементів, запозичень від евенкійської та російської мов. Писемність на основі російської графіки.

Традиційна культура Я. з її рисами, характерними для населення степового півдня Сибіру, мовні і антропологічні дані свідчать про складне та гетерогенне походження Я. До їх складу увійшли як тунгуське населення Сибіру, так і тюрко-монгольські (бурятські) племена, що поступово асимілювали місцеве населення. Основними видами господарчої діяльності Я. були тваринництво, рибальство, тундрове мисливство. Розвинуті ремесла: ковальство, обробка дерева, кістки, шкіри, примітивне гончарство. Під впливом російських селян почали займатися землеробством. Побут напівосілий: розкидані зимові і більш компактні літні поселення. Я. формально сповідували православ'я, але зберігали і свої традиційні вірування - промислові і скотарські культи, а також шаманство.

За даними перепису 1989 р., Я. в Україні налічувалося 613 чол.

Андрій Малюк (Київ).

ЯПОНЦІ (самоназва — ніхондзін). Народ, основне населення Японії (близько 120 млн чол.). Проживають також у США, Бразилії, Перу, Канаді, Аргентині. Належать до особливої перехідної расової групи. Мова — японська. Сучасна літературна мова (хьодзюнго) на основі токійського діалекту, витиснула в сер. XX ст. стару літературну мову (бунго). Писемність змішана: ієрогліфи китайського походження та складова азбука (катакана і хірогана).. Віруючі Я. — переважно сінтоїсти та буддисти. Зберігаються окремі етнографічні групи: рюкюсці, буракумін, (група кастового характеру).

Я. сформувалися як група племен в сер. І тис. до н.е. внаслідок переселення носіїв енеолітичної культури яйої з Південно-Корейського півострова на Японські острови, заселені до того часу айнськими і частково австронезійськими племенами. У IV ст. н.е. зі створенням першої загальнояпонської держави (царство Ямато) було завершено консолідацію японських племен в народність, яка розвивалася під впливом більш давніх і розвинутих цивілізацій Азії (Китай, Корея, Індія).

В Україні, за переписом населення 1989 р., Я. налічувалося 23 особи.

Олена Клевцова (Київ).

ДОВІДКОВЕ ВИДАННЯ
ЕТНІЧНИЙ ДОВІДНИК
У ТРЬОХ ЧАСТИНАХ

ч. II

Етнічні меншини в Україні

Комп'ютерний набір Олена Клевцова, Людмила Константинеску, Андрій Малюк, Ніна Музиченко, Катерина Чернова.

Макетування Владислав Колосовський.

Подано до складання 14.08.95. Підписано до друку 03.04.96.
Формат 60×84/16 Папір офс. Ум. друк. арк. 10,0. Ум. фарб.-відб. 10,0
Обл.-вид. арк. 9,8. Наклад 1200 пр. Зам. 6-150.

Оригінал-макет виготовлено у Центрі етносоціологічних та етнополітичних досліджень Інституту соціології НАН України.
252021, Київ, вул. Шовковична, 12.

Вид-во «Фенікс»
252030, Київ-30, вул. Жилянська, 87/30, корп. 105. Тел. 225-50-55.
Свідоцтво № 319-МП/085 від 08.04.91.